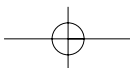
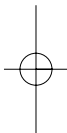
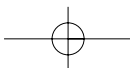
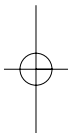
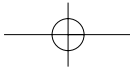
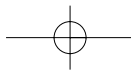

Terracotes arquitectòniques romanes

Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)

Terracotes arquitectòniques romanes

Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)

Jordi López Vilar

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Lluís Piñol Masgoret

Universitat Rovira i Virgili

Amb la col·laboració de

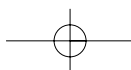
Aureli Àlvarez Pérez

Anna Gutiérrez García-Moreno

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona, 2008

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

López Vilar, Jordi

Terracotes arquitectòniques romanes : les troballes de la plaça de la Font (Tarragona). - (Hic et nunc ; 4)

Bibliografia. - Text en català, resum en anglès

ISBN 9788493469894

I. Piñol Masgoret, Lluís II. Institut Català d'Arqueologia Clàssica III. Títol IV. Col·lecció: Hic et nunc ; 4

1. Escultura en terracota romana - Tarragona 2. Decoració i ornamentació romanes - Tarragona 3. Excavacions arqueològiques - Tarragona 4. Tarragona - Arqueologia romana

738.8.02(467.1 Ta Tarragona)

© **d'aquesta edició**

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

© **dels textos**

Jordi López Vilar i Lluís Piñol Masgoret; Aureli Álvarez Pérez
i Anna Gutiérrez García-Moreno

© **de les il·lustracions i les fotografies**

ICAC, llevat que s'indiqui el contrari

© **de la traducció a l'anglès**

Paul Turner

Coordinació

Publicacions de l'ICAC

Correcció

Pere Farrando Canals

Fotografia de la coberta

Detall d'una lastra Campana localitzada a la plaça de la Font
de Tarragona, corresponent a la figura 30. (Foto: Unitat de
Documentació Gràfica de l'ICAC)

Disseny de la col·lecció i de la coberta

Formats

Maquetació

Víctor Igual, s.l.

Impressió

Grafos, s.a.

Dipòsit legal

T-1.817-2008

ISBN

978-84-934698-9-4

Pròleg

Des que a final dels anys vuitanta del segle xx va començar la seva singladura el Taller Escola d'Arqueologia (TED'A), Tarragona va entrar en una dinàmica, accelerada, de revisió i de renovació conceptuals en la relació de l'arqueologia amb la ciutat i amb el seu patrimoni arqueològic i en relació, també, amb el model de gestió científica i difusora d'aquest important component de Tarragona. Malgrat la barroera desfeta del que havia constituït un eficaç i aclaridor instrument al servei de la ciutat i de la seva projecció, la línia i el mètode de recerca del TED'A ha seguit generant fruits.

En el decurs de les dues darreres dècades, i no per casualitat, Tarragona ha eixamplat la seva nòmina d'arqueòlegs i, des de Tarragona, s'ha començat a aprofundir en la realització de treballs de recerca que, incidint en camps molt diversificats dels molts que conformen el conglomerat de l'activitat arqueològica, van aportant, de mica en mica, dades precioses per al coneixement en profunditat i detall de la ciutat romana i de la seva societat. Dades que ens permeten, estudi rere estudi, veure com s'esvaeix aquell tel que no ens acaba de deixar veure-hi clar, que sovint ens obliga a mantenir una certa distància amb allò que volem interpretar per no acabar en un pixelat desdibuixat i sense sentit.

El treball que conté aquest llibre és, al meu entendre, una mostra més —una bona mostra— d'aquesta realitat. Fins fa no gaire, amb prou feines podíem explicar amb una base científica sòlida la història i les característiques tipològiques del circ romà de Tàrraco. Un monument intrínsecament importantíssim i emblemàtic de la potència i la representativitat de la ciutat en el panorama de la Hispània romana i un monument íntimament lligat a la història de Tarragona, no només en època romana sinó en tots els períodes vitals de la seva història posterior fins als nostres dies, en què, no ho oblidem, el circ manté viva la seva presència tot condicionant les traces de l'urbanisme i l'arquitectura en un espai vital de la ciutat. Un dels monuments, d'altra banda, amb una tradició historiogràfica més llarga i sòlida.

En canvi, avui, gràcies a les diverses publicacions que han anat veient la llum en les darreres dècades i a aquesta que segueix, estem en condicions d'explicar moltes coses

—molta història— de les que han succeït en un espai que, amb el temps, acabaria sent el circ, abans, però, que ho fos. La Tàrraco romana comença a disposar de referències bibliogràfiques tocant qüestions de detall, superada ja l'etapa, no pas tan llunyana, en la qual calia prioritzar els estudis més generalistes dedicats a aspectes de l'urbanisme i de la mateixa història per aclarir, abans que res, un marc referencial aleshores difús.

Qüestions de detall que, atès l'ampli espai territorial d'influència de Tàrraco, capital ja en aquesta època de la Hispània Citerior, transcendeixen la ciutat i informen sobre la totalitat del territori de l'actual Catalunya i d'una bona part de la península Ibèrica. Fins fa molt pocs anys, el paper de Tàrraco en el coneixement d'aspectes relacionats amb l'activitat econòmica en l'antiguitat en el *conventus Tarraconensis* no passava, molt sovint, de la mera sospita. Els mapes de distribució de materials de diversa índole assenyalaven sovint Tàrraco com a centre productor. I també la lògica de les coses: molts autors han plantejat, al llarg dels anys, el necessari protagonisme de Tàrraco i el seu paper com a centre productor, distribuïdor i redistribuïdor de tot un seguit de béns de consum sobre els quals l'arqueologia de Tàrraco no acabava d'informar prou.

Ha calgut arribar a aquesta situació de disponibilitat per a la recerca de les «petites coses», estar en disposició de començar a anar al detall, per veure que els uns i els altres tenien, molt sovint, tota la raó i que les presumpcions no confirmades fins ara eren, en bona part, certes i demostrables.

L'excavació de la plaça de la Font ha estat una d'aquestes oportunitats per poder eixamplar la nostra perspectiva sobre la ciutat romana de Tàrraco i el seu paper en l'espai econòmic de la Catalunya i de la Hispània romanes. I també per a moltes altres coses. Per exemple, per poder entendre més bé i amb més detall els processos d'estructuració i transformació urbanística i funcional, evolutius, d'una part important de la ciutat, en els primers segles de la seva existència.

Certament, la decisió política de construir un aparcament en el subsòl de la plaça de la Font, en l'espai coinci-

dent amb una part de la superfície de l'arena del circ, va ser greu i contradictòria, des de molts punts de vista: és realment difícil d'entendre que una ciutat que reivindicava el reconeixement per a la seva inscripció en el catàleg del Patrimoni Mundial de la Unesco, basant els seus mèrits i la candidatura en el patrimoni romà —entre ells, el circ romà com a element emblemàtic— decidís, en paral·lel, fer una nova i dramàtica aportació al procés històric de desfiguració d'un dels conjunts més carismàtics i de més projecció de futur de la ciutat, condicionant i compromentent, per sempre més, plans i actuacions tendents a la seva recuperació i al seu millor encaix amb la ciutat contemporània. Indiscutiblement, la decisió va permetre conèixer, entre altres coses, el que es presenta en aquesta publicació. Però potser no hauria hagut de caldre un aparcament per desplegar un programa d'actuacions arqueològiques en l'arena del circ per poder arribar a aquest guany científic. Menys encara tenint en compte que, com molt bé relaten els autors d'aquest llibre, en el decurs dels treballs de construcció de l'aparcament, el calendari de l'obra es va interposar dramàticament al protocol d'actuació científica que un espai tan sensible i complex requeria.

Sigui com sigui, els resultats de la intervenció, una part dels quals són objecte del treball que segueix, van ser realment potents des d'un punt de vista científic: localitzar una *figlina*, al bell mig d'una ciutat com Tàrraco, no és habitual. I la plaça de la Font situa en la cartografia de Tàrraco un taller de produccions ceràmiques molt suggeridor, amb una datació prou interessant i, des del meu punt de vista, aclaridora, amb repercussions que van més enllà d'aquest espai estrictament entès i aporten noves dades o en ratifiquen d'altres prou importants per al seguiment de l'evolució urbanística de la ciutat i el desplegament del pla de monumentalització vinculat amb la seva condició de capital de la Hispània Citerior. I, en aquest aspecte, potser el més important ha estat poder

determinar el moment d'amortització del centre productor, que coincideix, i no és casual, amb l'inici de construcció del magne circ que ara tan bé coneixem, especialment després de la publicació, l'any 1986, de les excavacions a les voltes de Sant Hermenegild.

Cal esmentar la importància de la troballa de sis peces conegudes com a plaques Campana, un tipus de terracotes arquitectòniques molt escasses fora d'Itàlia, que se sumen als dos únics exemplars que es coneixien procedents de la ciutat i que van ser publicades ja fa uns anys per Xavier Dupré. També cal subratllar les quasi quaranta anteixes recuperades que completen notablement el catàleg realitzat per María Luisa Ramos en el marc del seu estudi sobre les terracotes de la Tarraconense.

Celebrem, doncs, l'aparició d'aquesta publicació i tot el que dona a conèixer. Ratifica, tal com ja hem dit, moltes presumpcions i ajuda a concretar uns models i els corresponents ritmes d'evolució urbana que ajuden a visualitzar molt bé com la ciutat va ser, també en època romana, un organisme viu en constant transformació, no tan sols en la configuració urbanística sinó també en la social. I confirma el dinamisme d'un segle i dC que va comportar, per a Tàrraco, un autèntic terrabastall. Tàrraco, en aquesta etapa, era una ciutat socialment del tot oberta, cosmopolita; l'estudi del seu riquíssim corpus epigràfic ja ho indicava de manera prou clara i fefaent. Però, a poc a poc, l'activitat arqueològica afegeix noves dades i aporta matisos enriquidors. L'estudi de les terracotes arquitectòniques romanes de l'excavació de la plaça de la Font ho exemplifica prou bé, i confirma qüestions certament ja sabudes però també n'identifica i n'interpreta altres de noves. I, per tant, com dèiem, enriquidores.

FRANCESC TARRATS BOU
 Director del Museu Nacional Arqueològic
 de Tarragona

Sumari

1. Introducció	9
2. L'excavació de la plaça de la Font.	11
2.1. Situació i història de la investigació	11
2.2. Història de l'excavació.	13
2.3. Resultats de l'excavació arqueològica	15
2.3.1. Fase tardorepublicana.	15
2.3.2. Fase tardoaugustal i tiberiana: la terrisseria	15
2.3.3. Fase neroniana: l'amortització de les estructures industrials	17
2.3.4. Fase domicianiana: la construcció del circ	17
2.3.5. Segles V i VI: l'amortització del circ.	17
2.3.6. Fases medievals	18
3. Les terracotes	19
3.1. Estrats de procedència.	19
3.2. Les lastres Campana	20
3.2.1. «Dues joves flanquejant un canelobre»	23
3.2.2. «Engalanament d'un hermes»	27
3.2.3. Possible «escena de pòrtic de palestra»	32
3.3. Les antefixes	32
3.3.1. «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II»	33
3.3.2. «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I»	34
3.3.3. «Bust femení velat amb arracades llargues»	35
3.3.4. «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa»	36
3.3.5. «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris d'arcs que emmarquen una perla central»	38
3.3.6. «Gorgona»	39
3.3.7. Fragment indeterminat	39
3.4. Plaques de revestiment	39
4. Catàleg	41
4.1. Lastres Campana	41
4.2. Antefixes	44
4.3. Plaques de revestiment	61
5. Altres terracotes arquitectòniques tarraconenses	63
5.1. Les lastres Campana de Tàrraco	63
5.2. Les antefixes de Tàrraco	63
5.3. Les terracotes arquitectòniques en les vil·les romanes del Camp de Tarragona (Ager Tarraconensis)	64
5.3.1. El Vilarenc	66
5.3.2. Tomoví	66
5.3.3. Els Munts	67
5.3.4. La Canaleta	67
5.3.5. Salou	68
5.3.6. Els Antigons	68
5.3.7. Forn de la Buada o l'Esplugu Pobra	68
5.3.8. Mas d'en Corts - les Planes del Roquís	68
5.3.9. Mas de Gomandí	69
5.3.10. Granja Mitjana	69

6. Discussió i conclusions	71
Annex 1. Coroplàstia	81
Annex 2. Informe sobre l'anàlisi de làmines primes. <i>Aureli Àlvarez i Anna Gutiérrez</i>	89
Bibliografia	97
Abstract. Roman Architectural Terracotta. The finds of the Plaça de la Font (Tarragona)	103

Introducció

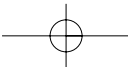
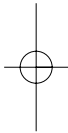
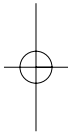
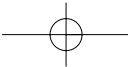
Les excavacions que el Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili va efectuar a la plaça de la Font de Tarragona entre els anys 1995 i 1996 van treure a la llum una sèrie d'estructures i de materials totalment desconeguts fins aquell moment que van aportar una documentació històrica inesperada i ens atrevírem a dir que també sorprenent. Les troballes van ser, en primer lloc, unes argileres explotades en època tardorepublicana que havien servit per obtenir la matèria primera necessària per fabricar els milers de tovots que reomplen la muralla; en segon lloc i també sota el nivell de l'arena del circ romà, unes terrisseries d'època julioclàudia testimoniades per basses de decantació i per una gran quantitat de ceràmica comuna produïda allí mateix, en què destaca una certa quantitat de rebutjos de coccio.

Un altre aspecte que des del primer moment cridà l'atenció va ser l'aparició d'un elevat nombre de terracotes arquitectòniques, especialment antefixes però també les anomenades lastres Campana. Durant les tasques de neteja i classificació vam acaronar la idea de fer-ne un estudi a fons. L'any 1998 un de nosaltres (Lluís Piñol) va disposar d'una beca¹ i durant l'estada a Roma es va poder recollir abundant informació bibliogràfica sobre el tema, i alhora es va contactar amb diversos especialistes italians. Però per diverses causes el treball es va anar endarrerint fins que l'any 2007 es va posar fil a l'agulla amb el suport de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC).

A l'ICAC s'ha elaborat tot el material gràfic i s'han fet una sèrie d'analítiques per intentar esbrinar l'origen de les peces, amb uns resultats força aclaridors. S'han cercat els models iconogràfics i els paral·lels i s'ha establert una relació amb terracotes similars, procedents tant de la mateixa ciutat com de diversos jaciments del Camp de Tarragona. Els resultats aporten una sèrie de novetats que es recullen en les conclusions.

No podem acabar sense dedicar unes paraules d'agraïment a totes les persones i institucions que s'han vist implicades en aquest projecte d'investigació. En primer lloc, a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i a la seva directora, Isabel Rodà, per acollir la idea amb entusiasme i proporcionar-nos el temps necessari per a la confecció d'aquesta monografia. També al director de les excavacions, Pere Gebellí, per cedir-nos amablement el material per a l'estudi. Igualment als autors dels annexos específics, Aureli Àlvarez i Anna Gutiérrez, de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC. Les il·lustracions han estat preparades per la Unitat de Documentació Gràfica de l'ICAC, de la mà de Josep M. Puche, Paloma Aliende i Josep M. Axet. També hem comptat amb les valuoses opinions i l'ajut desinteressat de César Carreras, Jesús Carruesco, Montserrat Claveria, Filippo Demma, Ramon Jàrraga, Sandra Gatti, Gemma Sabaté, Jaume Massó, César Augusto Pociña, Marta Prevosti, M. Luisa Ramos, Víctor Revilla, Susanna Riva, María José Strazulla i Alessandra Tedeschi.

1. Beca d'investigació de la Generalitat de Catalunya a l'Escola Espanyola d'Història i Arqueologia de Roma (CSIC), setembre-desembre de 1998. DOGC 2401, de 29 de maig de 1997. Núm. d'expedient 1997BEA1200224.

L'excavació de la plaça de la Font

2.1. Situació i història de la investigació

La plaça de la Font s'ubica en la terrassa inferior de la Part Alta de Tarragona, en una àrea ocupada en època romana per l'arena del circ (fig. 1). És un dels punts centrals de la ciutat, amb façanes d'una arquitectura característica del segle XIX i on està ubicat l'Ajuntament, aixecat sobre l'ex-convent dels dominics. Actualment se'ns presenta amb una topografia planera, producte de l'anivellament a què va ser sotmesa tota l'àrea en la segona meitat del segle XIX per adequar els terrenys al nou edifici d'espectacles.

Abans d'entrar en el procés i resultats de les excavacions dels anys 1995-1996 convé fer un repàs del que hom coneixia d'aquesta zona, unes notícies proporcionades sobretot pels arqueòlegs i historiadors de la darrerria del segle XIX.

Tarragona s'assenta sobre un turó que estava dividit per un barranc que travessava perpendicularment la Rambla Vella, i que passava aproximadament per la zona del carrer Major, el Portalet i Sant Agustí. En el sector més profund d'aquesta barrancada, al seu pas per la Rambla Vella, la roca es troba a 10 metres de fondària. Copiem a continuació un text de Bonaventura Hernández Sanahuja, força aclaridor:

«Ante todo conviene saber, que el espacio [...] que hoy conocemos por plaza de la Fuente y Pescadería, no estaba como hoy nivelado a la venida de los romanos, pues la cresta de la colina de Tarragona estaba dividida en toda su extensión de Norte a Sud en dos colinas corridas, las cuales formaban dos vertientes, dejando un pequeño valle o torrentera en el centro de las dos, por donde corrían las aguas pluviales en dirección al mar; esta torrentera tomaba prin-

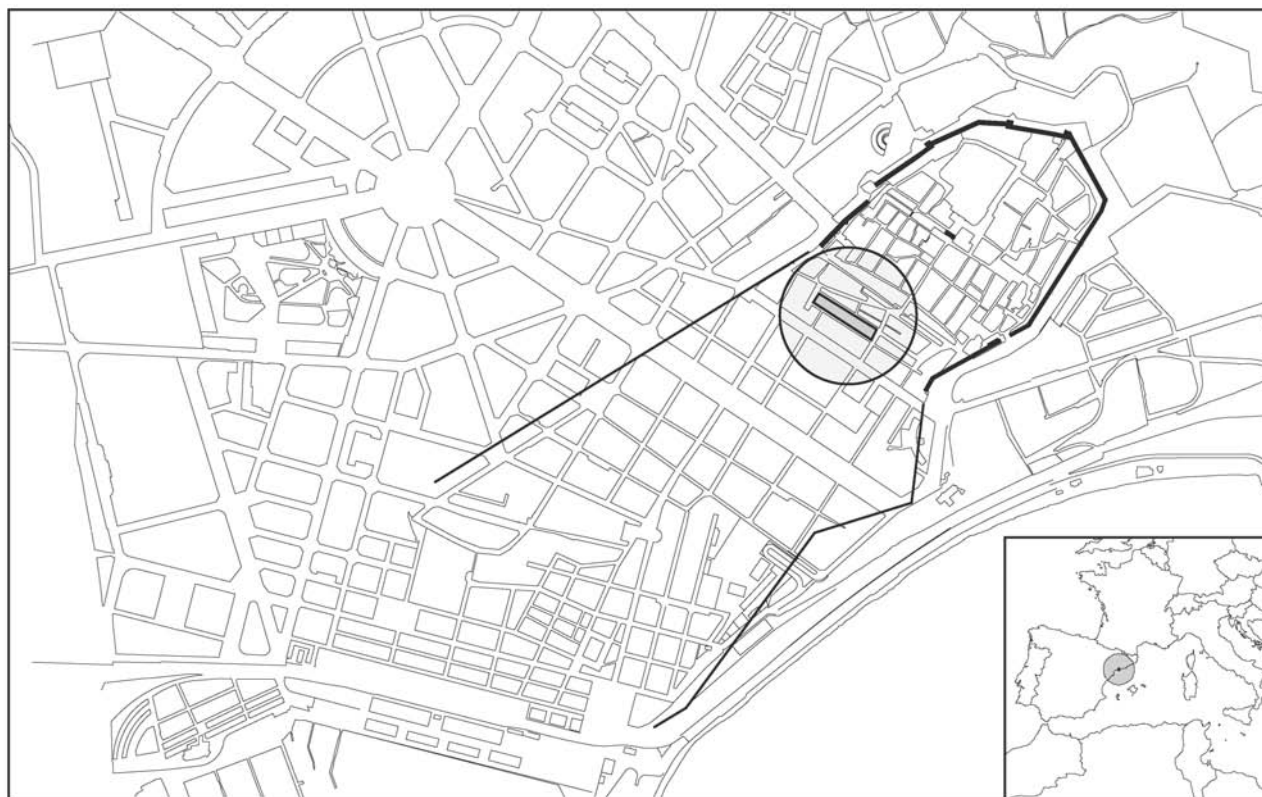

Figura 1. Plànol de situació de la plaça de la Font.

cipio en la parte más alta de la ciudad, casi en la misma calle llamada del Cementerio² y corría por el Llano de la Catedral, calle Mayor y Caldereros, Bajada de Misericordia, atravesaba oblicuamente la plaza de la Fuente e iba a buscar las calles de Méndez Núñez y de la Unión, y por la plaza y escaleras de Capuchinos iba a terminar la cañada dicha al mar, que allí batía sus olas contra las rocas de la bahía».³

És interessant una dada que ens proporciona Hernández Sanahuja: davant de la casa número 43 de la plaça de la Font, en l'anomenat pou ciclopi, la roca no apareixia fins als 8 metres de profunditat, cosa que ja donava una idea de la cota de la roca en aquesta zona.⁴

També es tenia constància que per la zona del carrer del Portalet, plaça de la Font i baixada de Misericòrdia s'havien trobat en moltes ocasions blocs megalítics descontextualitzats, que reomplien la torrentera esmentada al començament:

«En 1856, cuando se edificaron los sótanos de la casa núm. 59 que hace esquina en la plaza de la Fuente y la calle de Cos del Bou, se encontró uno de estos monolitos tan sumamente grandes, que aún aislado ocupaba casi toda la excavación, y para sacarlo hubo de ponerse un barreno que lo destruyó. Lo mismo ocurrió al echar los cimientos de la casa núm. 2, que forma esquina con la Bajada de Misericordia y plaza de la Fuente. Por último, cuando hace tres siglos se construyó la pared del primer piso del pozo ciclópeo, en la misma plaza, se encontraron muchos de estos grandes pedruscos, cuyas moles se aprovecharon para la construcción de la pared dicha, y aún pueden verse sin dificultad. Indudablemente habrá un gran número de ellos esparcidos en toda la extensión de la plaza de la Fuente, que sirvieron para terraplenar la antigua cañada o torrentera cuando los romanos construyeron el circo, a fin de nivelarlo».⁵

Després es va comprovar que aquests blocs estaven escampats per gran part de la plaça, sobretot en la meitat oriental, i que havien estat utilitzats per anivellar el terreny i formar així la capa inferior de totes aquelles que integraven el drenatge de l'arena del circ.

El subsòl de la plaça no conté estructures muràries del circ romà, tot i que n'està literalment envoltada. Obviem

aquí la descripció del circ de Tàrraco perquè no és l'objectiu del treball i remetem a la bibliografia corresponent.⁶

Fins a la construcció de la Muralleta a final del segle XIV aquesta era una zona suburbana situada als afores de la ciutat. En època medieval el primer esment que hom té de l'àrea antigament ocupada pel circ és l'església de Sant Salvador del Corral,⁷ esmentada en la butlla d'Anastasi IV.⁸ L'any 1248 el bisbe de Vic donà la capella de Sant Salvador als frares de sant Francesc perquè hi bastissin el seu convent.⁹ Aquesta església, no localitzada, fou construïda probablement aprofitant alguna de les voltes del circ. Des del temps de la repoblació es tenen també notícies d'edificacions de caràcter civil a la zona. Així, el 1212 el rei Pere donava un espai de terra a Bernat de Borredà perquè hi construís cases i altres edificis¹⁰ i el 1274 es venia un pati o pou al Corral, tocant a les cases de Bernat des Guaneths.¹¹ En el segle XIV ja hi havia moltes cases edificades al Corral: «[...] illa del Corral, la qual són edificats molts alberchs [...]».¹² És lògic pensar que aquestes es construïssin a l'interior de les voltes del circ, aprofitant les estructures preexistents.

Sens dubte, però, l'element arqueològic més conegut de la plaça de la Font és l'anomenat pou ciclopi, a causa de les fantasioses interpretacions dels historiadors del segle XIX, que van dur la data de la seva construcció a temps molt reculats i van atribuir la seva construcció a una antiga raça troglodita (fig. 2).

L'obertura d'aquest pou, situat enfront de la casa número 43 de la plaça de la Font, té una figura el·líptica, d'unes dimensions de 3,22 per 1,86 metres. Les parets són perpendiculars, i la fondària fins a trobar l'aigua és d'entre 47 i 52 metres, segons els autors. Al fons hi ha una escletxa d'on brolla l'aigua. Per facilitar el descens a l'interior, en el segle XV es construïren vuit o nou voltes de maçoneria¹³ a distàncies més o menys regulars amb un forat cadascuna que permet la seva comunicació, formant un total d'onze pisos relacionats per escales de mà.

El primer arqueòleg a esmentar aquest pou fou Bonaventura Hernández Sanahuja, el qual va creure que es tractava d'una obra preromana, reutilitzada després pels ro-

2. Carrer de les Coques.

3. Hernández, 1877: 73-75.

4. Hernández i Torres, 1867: 17.

5. Hernández, 1877: 109-110.

6. Entre l'abundant material bibliogràfic vegeu especialment Dupré *et alii*, 1986.

7. El Corral era el nom amb què es coneixia l'àrea del circ en època medieval.

8. Blanch, 1951, I: 90-91.

9. Feliu de la Peña, 1709: II, 52.

10. Pons d'Icart, 1983: 164.

11. Salvat, 1961: 27.

12. Salvat, 1961: 28.

13. Morera, 1894: 32.

L'excavació de la plaça de la Font

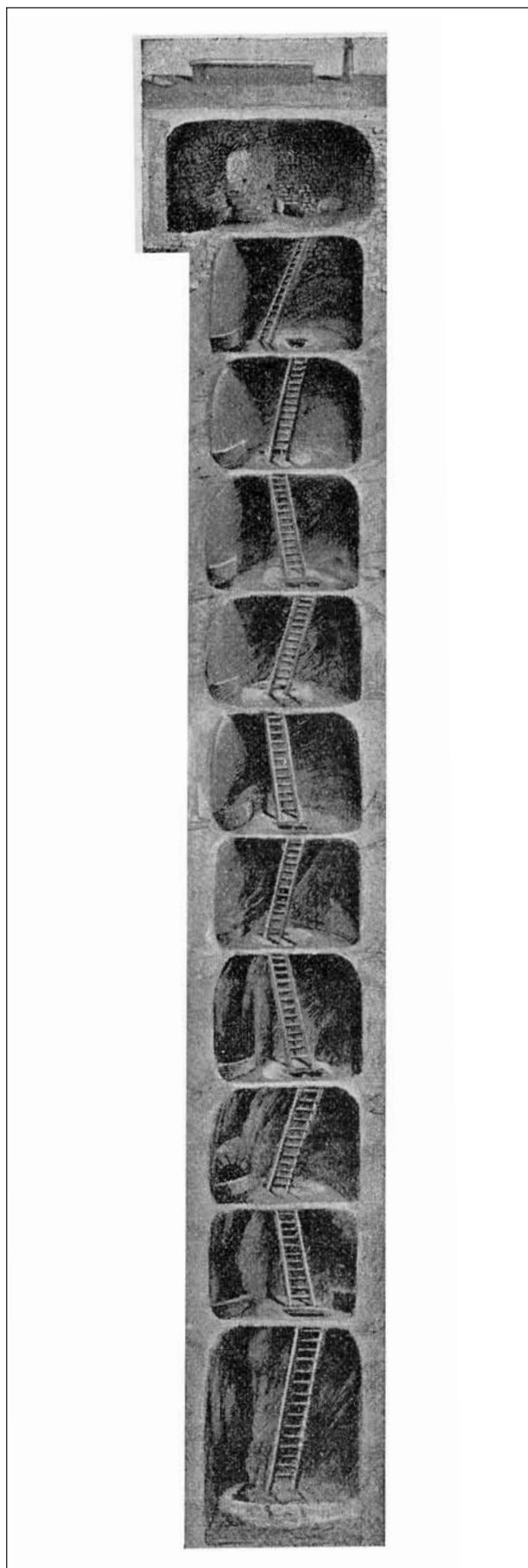

Figura 2. Secció del pou medieval de la plaça de la Font (segons Hernández, 1892).

mans, i amortitzada per la construcció del circ.¹⁴ Aquesta suposició va quedar desmentida quan uns anys més tard Sanç Capdevila¹⁵ va localitzar en les actes municipals del dia 4 de juny de l'any 1375 el manament de l'arquebisbe i els seus vicaris que ordenava el començament de l'excavació del pou, amb què quedava demostrat que els treballs de construcció s'havien iniciat en època medieval.

En efecte, Tarragona, des dels primers temps de la seva fundació, ha patit el problema de l'aigua. Inutilitzats els aqüeductes romans, en època medieval s'hagué de recórrer a cisternes i pous. El novembre de 1369 l'arquebisbe concedia un salconduit a Joan Vidal de Girona, el qual s'esmenta com a mestre d'obra del pou de la plaça del Corral, un pou que es declara d'utilitat pública.¹⁶ L'any 1409 es documenta novament el pou del Corral i el 1438 es finalitzà l'obra i es va determinar utilitzar les seves aigües per a la ciutat. Aquest pou satisfia gran part de les necessitats de la ciutat. Com que l'aigua està situada a molta profunditat, era complicat elevar-la a tanta altura, i això va ser una preocupació constant per al municipi. L'any 1534 s'intentà fer un giny per treure l'aigua d'aquest pou, però hom fracassà en l'intent. L'any 1566 es féu un nou intent que degué reeixir, ja que el 1588 s'afegeix una nova canonada a la font que hi havia sobre el pou, la qual donà el nom a la plaça. El 1616 la font continuava donant servei als veïns. Sembla que deixà d'explotar-se a final del segle XVIII, amb l'entrada en funcionament de la mina de l'Arquebisbe. Quan a començament del segle XIX la ciutat es preparà per al setge del francès, es tornà a utilitzar aquest pou, instal·lant-hi unes bombes a pressió. Un cop passada la guerra, el pou es tornà a abandonar fins que el 1859 la Comissió de Monuments el tornà a obrir amb l'objectiu de fer-lo visitable pel públic.¹⁷

Finalment, hem d'esmentar la troballa de tres antefixes romanes localitzades durant la construcció d'un gran refugi antiaeri en el subsòl de la plaça de la Font els anys 1937-1938. Aquests materials foren dipositats al Museu Arqueològic de Tarragona i han estat estudiats i publicats per Ramos.¹⁸

2.2. Història de l'excavació

A principi dels anys noranta l'Ajuntament de Tarragona va plantejar la construcció d'un aparcament soterrat proper a dos importants centres que estaven mancats d'aquest equipament: el mateix Ajuntament i l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla. En un principi es pensà a ubi-

14. Sobre les seves curioses hipòtesis es pot veure Hernández, 1892: 72-73, i Hernández i Torres, 1867: 15-18.

15. Capdevila, 1923.

16. Seguim, per a l'apartat de documentació medieval i moderna sobre aquest pou, bàsicament l'obra ja citada de J. Salvat i Bové.

17. Hernández i Torres, 1867: 15-18.

18. Ramos, 1996: 335, 353, 384.

car-lo sota la Rambla Vella, atès que a la plaça de la Font s'hi trobaven les restes del circ romà. L'estiu de 1993 personal del Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona efectuà un total de cinc sondejos amb l'objectiu d'avaluar la potencialitat arqueològica del subsòl de la Rambla Vella i la viabilitat o no de la construcció de l'aparcament soterrat. Els resultats van determinar que ambdós extrems del carrer havien estat rebaixats d'antic fins a la mateixa roca, però la part central, sobretot entre els carrers Comte de Rius i Sant Agustí, conservava nombroses restes arqueològiques que comprenien un arc cronològic entre el segle II aC i època medieval.¹⁹

Com a conseqüència d'aquests resultats s'invertí la idea i es va creure oportú situar l'equipament a la plaça de la Font, que pel fet de ser al bell mig del circ romà s'ubicava sobre la seva arena, i per tant no s'hi preveia trobar restes arquitectòniques. Així doncs, es plantejà una nova campanya de prospeccions a principi de l'any 1994. En aquesta ocasió es van efectuar quatre sondejos situats en l'espai comprès entre els números 19 i 45 de la plaça. Tots ells proporcionaren restes arqueològiques, no només posteriors a la construcció del circ en època flàvia, com ja s'esperava, sinó àdhuc anteriors. Sobre estrats amb materials d'època republicana s'alçaven restes d'un edifici augustal de funcionalitat indeterminada, obliterats per la gran reforma que suposà la construcció del circ. En relació amb l'arena d'aquest edifici d'espectacles, es localitzaren rebliments de pedres, inclús alguns megàlits en les capes inferiors, sens dubte per facilitar el drenatge de les aigües pluvials. Els primers estrats d'abandonament del circ es dataven en el segle VI amb la presència d'algun muret i la següent fase se centrava en el segle XIV, ja en relació amb l'àrea de mercat que s'hi establí.²⁰

Malgrat la presència d'estructures arquitectòniques anteriors al circ, posteriors i d'una potent estratigrafia, l'Ajuntament de la ciutat va decidir la construcció de l'aparcament a la plaça, per la qual cosa era necessària una intervenció arqueològica prèvia en extensió de gran abast, atès que afectava una superfície superior als 2.000 metres quadrats.

Entre el novembre de 1995 i el juny de 1996 el Servei Arqueològic de la Universitat va fer excavacions extensives a la plaça de la Font de Tarragona, una excavació que va estar plena de problemes i incidents a causa del poc interès que van mostrar les administracions implicades. La intervenció arqueològica es va desenvolupar en dues grans etapes.

La primera, amb una durada de dos mesos, consistí en l'extracció amb mitjans mecànics de la pavimentació. Molt aviat es posaren de manifest algunes infraestructures d'època moderna i contemporània (canalitzacions, conduccions, etc.). A continuació es va dur a terme l'excavació d'estrats medievals i tardoantics fins a deixar al descobert l'arena del circ romà. Aquesta actuació es va fer en tota la superfície excepte en l'extrem oriental, que estava ocupat per les casetes d'obra i les terreres i que ja no es va arribar a excavar.

A continuació l'empresa constructora va procedir a aixecar els murs pantalla que delimitaven el perímetre de l'aparcament, una obra necessària per garantir l'estabilitat de l'espai que havia de ser excavat en un futur, però la naturalesa del mateix procés no va permetre fer-hi un treball arqueològic que no fos altre que la recollida de materials extrets per la maquinària. Paral·lelament els estrats que conformaven l'arena del circ, corresponents a capes de pedres de grandària diversa, inclosos megàlits, com ja s'ha dit, foren extrets amb maquinària pesant per decisió dels promotors de l'obra i amb el corresponent vistiplau del Servei d'Arqueologia de la Generalitat. Aquest fet va provocar la desaparició d'un estrat que hauria estat fonamental de cara a corroborar la cronologia del circ. A més, les màquines es van extralimitar fins a arrasar algunes zones d'alt interès, com es va comprovar després en les basses de decantació d'argiles.

Després d'aquest interludi va començar la segona etapa de l'excavació extensiva, que havia de consistir en l'excavació de tota l'estratigrafia subjacent a l'arena, un objectiu que només es va poder complir parcialment. L'equip de la Universitat Rovira i Virgili (URV) va preveure un temps de dos mesos per efectuar l'excavació, però l'Ajuntament només va concedir-ne un, de manera que va ser necessari establir dos torns de treball diaris, i així es va crear una dinàmica gens convenient per al treball científic. En aquest mes de feina intensa s'excavà un gran abocador medieval situat en l'extrem occidental de la plaça que havia anul·lat tota estratigrafia romana, l'àrea central fins a exhaurir l'estratigrafia i gairebé tot el terç oriental. No es va poder finalitzar l'excavació d'aquest darrer sector perquè tant l'Ajuntament com el Servei d'Arqueologia de la Generalitat donaren per acabada la intervenció.²¹ Tampoc hi va haver opció a documentar el pou medieval ni el gran refugi de la Guerra Civil que hi havia al subsòl, sota la roca. Els pisos superiors del pou medieval, amb tota la seva estructura de voltes, van ser destruïts i el refugi de la Guerra Civil va desaparèixer. D'aquesta forma precipitada va concloure l'excavació de la plaça de la Font, havent-se recuperat, malgrat tot, un ingent conjunt ceràmic superior a 50.000 fragments, principalment del segle I dC i dels segles XIV i XV.

19. López, 2000.

20. Els resultats no estan publicats, però es troben en la corresponent memòria d'excavació (Gebellí, 1994).

21. Les terres procedents de l'esmentat terç oriental i l'abundant material arqueològic que contenien van ser abocats en un solar ubicat entre els carrers Robert d'Aguiló i Mestre Benages, com a reompliment previ a l'edificació d'unes cases.

L'excavació de la plaça de la Font

Els mesos següents la URV va convocar unes beques d'ajut que van permetre la gestió del material arqueològic recuperat i l'elaboració de la corresponent memòria d'excavació. No obstant això, està per fer encara un estudi detallat dels diferents conjunts ceràmics.

2.3. Resultats de l'excavació arqueològica

L'estudi de la documentació arqueològica va permetre conèixer l'evolució històrica dels terrenys que ocupa la plaça de la Font, i va aportar una sèrie de dades importants per a la topografia de Tàrraco, desconegudes fins aquell moment, en especial referents al període anterior a la construcció del circ romà. La seqüència estratigràfica es pot simplificar en una sèrie de grans fases que esmentem tot seguit.

2.3.1. Fase tardorepublicana

Els estrats més antics es poden datar, amb un conjunt ceràmic relativament minso,²² entre mitjan segle II aC i mitjan segle I aC, i es localitzen en llocs molt puntuals recobrint les irregularitats del terreny. També hi ha un retall hemisfèric ubicat aproximadament al centre de la plaça localitzat en la campanya de 1994, potser el fons d'una sitja, que deu correspondre a aquest moment.

Cal referir-se especialment a uns grans rebaixos que afecten quasi tota la superfície de la plaça, però molt especialment el terç oriental, que van implicar l'extracció de molts metres cúbics de roca. Es va arribar a rebaixar poc més de 2 metres de la seva cota original, i en alguns llocs fins a 4,5 metres. Evidentment la datació d'aquesta activitat *per se* és molt difícil, però ha de ser anterior als estrats de reompliment, que són del tercer quart del segle I aC.

Els excavadors van relacionar aquesta extracció amb la construcció de la muralla romana, considerem que molt encertadament.²³ La composició geològica del subsòl, en efecte, és apta per al seu ús com a argilera. Sota crostes carbonatades (tapàs) es troben capes d'argiles que van ser explotades en aquest primer moment com a matèria primera per a l'elaboració dels tovots que reomplen l'interior dels trams corresponents a la segona fase de la muralla romana. Tenint en compte que l'edificació de la

segona fase de la muralla es data en el segle II aC,²⁴ deu ser aquesta l'època que cal atribuir a aquesta activitat. L'aprofitament de les argileres es va repetir —com veurem— en època julioclàudia i medieval.

En el sector centreeccidental de la plaça, entre les cases números 15 i 25, es van trobar diversos estrats de rebliment cobrint la roca constituïts quasi exclusivament per fragments de tapàs, que sens dubte havia estat extret de zones veïnes i llençat aquí, atès que les seves possibilitats d'aprofitament eren nul·les. Destaca sobretot el rebliment d'un antic punt d'extracció d'argila de 4,5 metres de profunditat respecte a la cota original situat enfront dels números 23 i 25. La datació d'aquests estrats és de tercer quart del segle I aC,²⁵ la qual cosa demostra que en aquesta època seguia havent-hi moviments de terra en aquesta zona destinats a l'explotació de matèria primera.

Finalment, en el darrer quart del segle I aC es detecten nous estrats de rebliment i d'anivellament no relacionats amb cap estructura.²⁶

2.3.2. Fase tardoaugustal i tiberiana: la terrisseria

A final del principat d'August i primers anys del de Tiberi es produeix una reforma urbanística important de la qual són testimoni les estructures industrials localitzades a prop del carrer del Portalet i les basses de decantació d'argiles exhumades en el sector centreeccidental (fig. 3). Prèviament a l'edificació es procedí a regularitzar el terreny amb noves aportacions de terres. Els estrats constructius han permès situar-ne la construcció en el segon decenni del segle I dC.²⁷

Les basses de decantació d'argiles, situades enfront dels números 19 a 23 de la plaça, són testimoni directe de la presència d'una terrisseria en aquest lloc. Els forns de ceràmica no van poder ser localitzats, però la troballa de dovelles recremades en estrats d'enderroc i la presència de peces de ceràmica comuna completament deformades per defectes de cocció en són prova més que conculcent. En total, s'excavà una extensió de 160 metres quadrats del sector destinat a la decantació de les argiles. Malauradament aquestes restes es van veure afectades per l'activitat de la maquinària de l'empresa constructora del par-

22. Entre els materials apareguts cal destacar la presència de parets fines republicanes Mayet II, àmfores Mañá C2, campaniana A Lamb. 31 i 5, campaniana B Lamb. 2 i B-oide Lamb. 5. Són absents en aquest registre la terra sigillada itàlica i les produccions amfòriques romanes hispanes (bètiques i tarraconenses).

23. Gebellí, 1998: 163.

24. La proposta més acceptada la situa en el tercer quart del segle II aC.

25. Els materials són, entre d'altres, àmfores itàliques (Dr. 1A, 1B i Lamb. 2), àmfores tarraconenses (Pascual 1, Tarraconense 1 i Oberaden 74), àmfores bètiques (Dr. 7/11, Haltern 70 i Lomba do Canho 67), campaniana A (Lamb. 5, 5/7 i 8), campaniana B (Morel 2276 i Lamb. 5/7), campaniana C (Lamb. 7), i únicament una vora de terra sigillada itàlica de la forma Conspectus 1.1.4 (Goud. 1).

26. S'han recuperat àmfores itàliques Dr. 1B, puniceobusitanes PE 18 i PE 25/26, i àmfores tarraconenses Pascual 1 i Oberaden 74. En ceràmica de vaixel·la, campaniana A (Lamb. 2 i 5), B-oïdes (Morel 2276, 2272 a1 i 1431 a), i terra sigillada itàlica (formes 8.1.1 i 13.2.3).

27. Els materials provinents dels nivells fundacionals són, entre d'altres, terra sigillada itàlica de les formes Conspectus 1.2.2, 12.3, 18.2.2 i 36.4.2 i parets fines de les formes Mayet II i López Mullor LIV.

Figura 3. Planta de la *figlina* de la plaça de la Font.

quing. Una de les basses de decantació fou pràcticament arrasada; se'n van conservar solament restes dels murs i algun fragment de tègula del seu paviment. Sortosament, la segona de les basses es conservà intacta perquè era en una cota inferior (fig. 4). La bassa en qüestió feia 4,5 per 5 metres i els murs estaven formats per pedres lligades amb fang amb una amplada de 50 centímetres i una alçada superior als 30. El paviment estava constituït per *lateres* de 41 per 51 centímetres i mostrava encara, cobrint-lo, una capa d'argila verdosa, sense cap mena de dubte restes de l'última activitat que s'hi desenvolupà. El fons de la bassa feia un lleu pendent cap a l'est i en el punt on la bassa assolí la cota més baixa s'hi localitzà una canalit-

zació ceràmica de desguàs amb un recipient que feia les funcions de registre per poder-lo netejar si s'embussava.

Les restes arquitectòniques localitzades en el terç oriental corresponen a una estructura de planta rectangular de 32 per 20 metres. Els murs d'aquesta estructura s'assenten sobre el substrat natural, retallat i reanivellat, i es conservaven en alguns punts fins a una alçada d'1 metre amb una amplada de 50 o 60 centímetres. Tècnicament es tractava d'un edifici de factura pobre bastit amb pedres i tovots. Aquesta estructura disposava d'un passadís central amb un seguit de cel·les o àmbits que s'hi comunicaven amb unes dimensions aproximades de 4,5 metres de llarg per 2 d'ample.

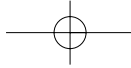

Figura 4. Bassa de decantació d'argiles de la terrisseria (foto: Jordi López).

2.3.3. Fase neroniana: l'amortització de les estructures industrials

Aquesta fase es correspon amb l'obliteració de les estructures descrites. Aquests nivells no varen poder ser documentats sobre les basses de decantació, ja que l'acció de les màquines excavadores, com ja s'ha especificat més amunt, arrasà l'estratigrafia.

Entre els materials ceràmics recuperats en aquests nivells s'ha pogut observar la presència de dovelles recremades pertanyents a forns ceràmics i restes mal cuites de ceràmica comuna oxidada, molt abundant en aquests registres, que es reduïa a formes típiques de tapadores, bols i gerres d'una i dues nanses. Tots aquests recipients tenen el mateix tipus de pasta i el mateix tipus de cocció oxidant i són mostra de la producció de les terrisseries que es localitzaven als voltants. Amb aquests materials ha aparegut també una quantitat significativa de cassoles de ceràmica comuna reduïda i un interessant lot de ceràmica de parets fines, terra sigillada itàlica i sud-gàllica. La presència de rebutjos de cocció en els mateixos estrats de reblliment de la terrisseria ens indica que, mentre que les estructures arquitectòniques de la plaça eren amortitzades, altres forns continuaven actius en zones properes.

La terra sigillada itàlica i sud-gàllica documentada ens suggereix que aquest nivell d'amortització es formà en època julioclàudia; el material ens data de manera genèrica el tancament d'aquesta fase pels voltants del 60 dC.²⁸

Posteriorment, entre el 60 i el 80 o 90 dC es detecten anivellaments i l'edificació de noves estructures concretades en dos murs paral·lels de fàbrica pobre i en molt mal estat de conservació, d'uns 18 metres de llargada per 1 d'amplada.²⁹ Aquests murs s'assenten sobre els anivellaments esmentats i també en part sobre les estructures anteriors, i la seva funcionalitat ha estat impossible de determinar. Els darrers estrats pressuposen l'amortització definitiva de totes les restes com a pas previ a la construcció del circ de Tàrraco.

2.3.4. Fase domicianiana: la construcció del circ

La totalitat del solar va ser coberta per una capa de terres d'aportació amb l'objectiu d'anivellar la superfície i crear un terreny que permetés un drenatge correcte de les aigües pluvials. Es tracta d'un reompliment de pedres en la part inferior, incloent-hi megàlits anàlegs als que conformen el basament de la muralla. A mesura que ens apropem a la superfície les pedres són cada cop més petites fins a esdevenir un sòl de graves de coloració grogosa que constitueix pròpiament l'arena del circ.³⁰ Encara hi ha dos elements que hi poden ser relacionats: un canal excavat a la roca enfront del número 31 en direcció nord-est sud-oest, que és la natural continuació de la claveguera localitzada en una volta del carrer Sedassos,³¹ i un paviment de calç associat a dos carreus amb un encaix enfront dels números 39-41, que van ser interpretats com el basament d'una grua emprada per a la construcció de l'edifici.

L'ús continuat d'aquest espai com a part de l'edifici d'espectacles explica que no es trobin nous indicis d'activitat fins ben entrat el segle v, quan es produeix la seva amortització definitiva.

2.3.5. Segles v i vi: l'amortització del circ

En el terç oriental de la plaça, proper al carrer del Portalet, es documentà un nivell de terres vermelloses sobre l'arena del circ. Els materials recuperats concreten la cronologia en la segona meitat del segle v.³² Es desconeix si és un estrat de reparació de l'arena o bé un abocament que implica la seva amortització. A mitjan segle vi aquest espai més oriental de la plaça es destina a abocador de

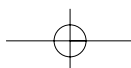
28. La terra sigillada itàlica ha estat percentualment més abundant que la sud-gàllica (un 85% davant d'un 15%). Les formes principals documentades en terra sigillada itàlica han estat Conspectus 20.4, 20.5, 21.1, 21.2, 21.4, 23.2, 27.1, 33.4, 36.4 i R 8.1.1. En terra sigillada sud-gàllica s'han determinat les formes Drag. 15-17, 15 a1, 18 a, 18 b, 24/25, 27 i Ritt 5.

29. Els materials que ens permeten datar aquest nivell són formes de terra sigillada itàlica (Consp. 1.1.2, 18.2.1, 41, 11.1.2, 11.1.4, 9.1.2, 8.2.1, 22.1, 33.3, 36.4.4, 24.1.3), sud-gàllica (Drag. 18/31 i 24/25) i parets fines (Mayet XXXVII, XXXIII/XXXV, XXIII i López Mullor LIV).

30. Com ja s'ha dit, aquest estrat va ser extret mecànicament per ordre de l'Administració. La seva datació s'ha pres d'altres treballs, ja que no va ser possible recuperar els materials arqueològics.

31. Piñol, 2000.

32. Els materials significatius són els següents: terra sigillada africana D (Hayes 61B, 67, 76 i 87B, 88 i 104A), terra sigillada grisa paleocristiana (Rigour 1 i 3), Late Roman C (Hayes 3B), i àmfores africanes (Keay IIIB, XXV, XXXV i LVA), orientals (Keay LIII, LIV i LIVbis) i sud-hispàniques (Keay XXIII).

deixalles. D'aquest moment s'han recuperat nombroses restes ceràmiques³³ i òssies que impliquen ja un abandonament definitiu de l'edifici.

2.3.6. Fases medievals

Els primers estrats medievals es daten a mitjan segle XIII, tot i que en algun només s'ha trobat ceràmica grisa que podria indicar una cronologia més reculada. Es tracta d'abocaments que tendeixen a reomplir les irregularitats del terreny i a anivellar la zona.

Dels segles XIII o XIV deu datar el gran rebaix del terreny detectat entre el carrer Sant Fructuós i l'edifici de l'Ajuntament, en l'extrem occidental de la plaça, on es va arribar a una profunditat de 6 metres. S'ha interpretat com una argilera d'aquesta època. Una sèrie de forats de pal

documentats en la part superior podria ser la prova de la presència d'un giny per extreure l'argila.

En l'últim terç del segle XIV tota la zona queda inclosa en el perímetre emmurallat de Tarragona mercès a la construcció de la Muralleta. En aquest moment —final del segle XIV i començament del XV— s'origina una sèrie d'actuacions destinades a la seva adequació, com el reompliment del gran esvoranc creat per l'argilera, la presència de noves capes de terra per regularitzar el terreny i la construcció del gran pou medieval que abans s'ha esmentat.

Les actuacions posteriors en la superfície de la plaça, tant modernes com contemporànies, no hi van deixar gaires petjades en l'aspecte arqueològic: petites capes d'anivellament, infraestructures d'aigua i llum, pavimentacions, etcètera.

33. Destaquem la terra sigil·lada africana D (Hayes 58B, 59, 67, 76, 86, 87A, 88, 91, 93, 94, 97A, 99 i 104A), terra sigil·lada grisa paleocristiana (Rigoir 1), Late Roman C (Hayes 3B), i àmfores africanes (Keay LXIIA), orientals (Keay LIII, LIV i LIVbis) i sud-hispàniques (Keay XIII i XIX).

Les terracotes

3.1. Estrats de procedència

Gairebé totes les terracotes arquitectòniques existents al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona estan manques de context estratigràfic, ja que la gran majoria procedeixen de velles excavacions o bé dels fons antics. Aquest cop el notable conjunt que estudiem té una procedència clara i una ubicació estratigràfica concreta.

Les terracotes no han aparegut concentrades en punts determinats de l'àrea d'excavació, sinó tot el contrari; s'han anat trobant escampades per tota la superfície de la plaça.³⁴ No poden ser adscrites tampoc a un moment cronològic determinat. És cert que no es troben en estrats tardorepublicans ni posteriors a l'arena del circ,³⁵ però sí que estan presents en els estrats constructius de la terrisseria, datats en el segon decenni del segle I dC, i també en els del seu abandonament i rebliments posteriors dels anys seixanta a vuitanta o noranta.

Quant als models iconogràfics, es repeteixen pràcticament tots tant en els estrats més antics³⁶ com en els més moderns.³⁷ Així es pot comprovar en les antefixes amb representacions d'Àrtemis Selene, de bust de dona amb pentinat de quarts de meló i de palmeta amb sòcol d'arquets, que són les més abundants. En canvi, les antefixes amb representació de palmeta amb sòcol acanalat només són presents en els estrats de segona meitat de segle I dC. Pel que fa a les plaques Campana, els models d'«engalanament d'un hermes» i «escena de pòrtic de palestra» es troben en estrats de principis del segle I dC, i el model de «dues joves flanquejant un canelobre» és propi dels estrats de final del mateix segle.³⁸

Les terracotes es troben abocades en estrats de rebliment que pràcticament no contenen materials de construcció.

Per tant, no sembla que hagin fet cap aquí procedents de l'enderroc d'un edifici concret. Sí que podrien provenir de la renovació de l'aparell decoratiu d'un o —més probablement— diversos edificis. Aquesta especial distribució indica que les terracotes foren abocades entre terres de reompliment en moments diferents, i per tant cal pensar també en procedències diverses. Reforça aquesta idea l'àmplia varietat de temes iconogràfics, per exemple, en les antefixes: «Àrtemis Selene sense creixent lunar II» (14), «bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I» (6), «bust femení amb arracades llargues» (1), «palmeta de cinc lòbuls amb dofins i sòcol amb arcuacions» (10) i «palmeta de cinc lòbuls amb dofins i sòcol acanalat» (3). Sobre la situació i na-

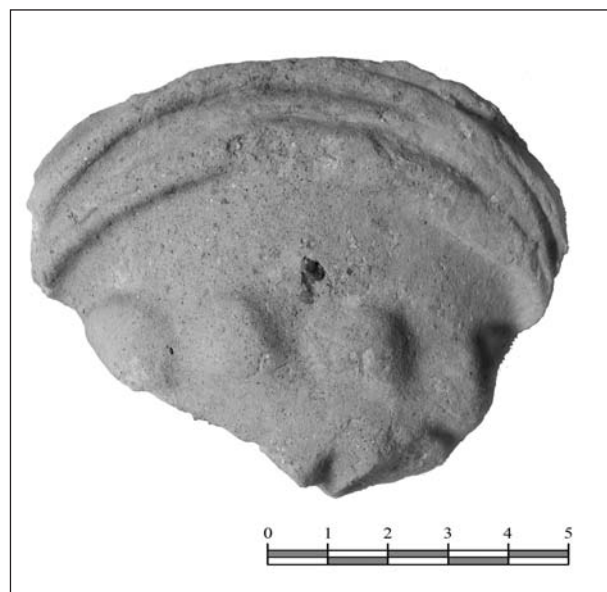

Figura 5. Fragment d'antefixa localitzat a l'extrem oriental del circ.

34. La plaça de la Font ocupa aproximadament una quarta part de l'arena del circ. Fa pocs anys un dels autors d'aquest estudi (Jordi López) va trobar, de manera casual, una antefixa amb representació d'Àrtemis Selene en els estrats d'anivellament de l'arena, en la zona de la capçalera del circ (fig. 5). Això és un indicatiu que les terracotes arquitectòniques es troben no només a la plaça de la Font, sinó també molt probablement en tota la superfície de l'arena del circ. Si intentem extrapol·lar els resultats, es pot considerar la hipòtesi que, si en una quarta part de la superfície s'han recuperat poc més d'una cinquantena de terracotes, la totalitat de l'arena en podria contenir més de dues-centes.

35. Excepte una antefixa amb motiu de palmeta trobada en un estrat medieval que deu procedir de remocions del subsòl de la mateixa plaça.

36. Unitats estratigràfiques 311, 312, 2115, 2116, 2155, 2408, 2409, 2421, 2422 i 2432.

37. Unitats estratigràfiques 2102, 2105, 2122, 2201, 2203, 2301, 2314 i 2316.

38. Però la cronologia deu ser anterior, d'època d'August.

turala dels edificis que decoraven tampoc és possible fer cap afirmació, ja que les terres de reompliment poden procedir de qualsevol lloc de la ciutat.

Arribats a aquest punt també es pot plantejar que les terracotes hagin estat fabricades per les *figlinae* de la plaça de la Font i que el que s'ha trobat siguin peces trencades o rebutjades durant el procés de fabricació. Sobre aquest fenomen hi tornarem més endavant.

3.2. Les lastres Campana

Definim com a terracotes arquitectòniques aquells elements de terrissa amb una utilització al mateix temps funcional i decorativa emprats en el revestiment de les estructures de fusta dels edificis.³⁹ Els antecedents es troben en els frisos figurats desenvolupats per les cultures de la Mediterrània oriental, l'Àsia Menor i les Cíclades, des d'on passaren en un primer moment a Grècia i posteriorment a Etrúria.⁴⁰ El seu ús esdevé generalitzat a partir de la fi del segle VII aC a Etrúria, el Laci i la Campània, amb una producció ininterrompuda fins a l'època imperial avançada. Només s'observa un trencament en el segle II aC, quan decauen alguns centres importants com Orvieto i Civita Castellana i en canvi se'n reactiven d'altres situats a l'Etrúria septentrional i al Laci.

En el segle I aC destaca l'elaboració de les anomenades lastres Campana. Rep aquest nom un tipus específic de

terracota arquitectònica caracteritzat per ser plaques de ceràmica fetes a motlle de diversa forma i ús (plaques de coronament, de revestiment, escòcies, cimacis) en les quals la decoració figurada assumeix un important protagonisme per davant d'altres motius de tipus geomètric o vegetal⁴¹ (fig. 6). Una altra de les diferències respecte a les terracotes arquitectòniques tradicionals és que van ser emprades no només en edificis sacres, sinó principalment en altres construccions, tant públiques com privades, i revestint tant murs interiors com exteriors.

Les lastres Campana substitueixen progressivament els més antics tipus de plaques parietals de tradició etruscolacial, que es caracteritzaven per una decoració bàsicament geomètrica i vegetal i que tenien un ús quasi exclusiu com a elements de revestiment dels edificis religiosos. D'aquesta forma esdevindran la plasmació evolutiva d'aquestes primeres lastres etruscolacials cap a un tipus de composició de caràcter metòpic que s'inicia en el segle II aC i que, gradualment, evoluciona des d'esquemes purament decoratius fins a la creació i consolidació de diversos programes figuratius.

La intensificació de l'activitat edilícia de Roma i les ciutats que en depenien va ser un revulsiu per a l'expansió de les lastres Campana, ja que llur procés de fabricació les feia fàcilment reproduïbles. D'aquesta manera en el segle I aC les terracotes arquitectòniques deixen de ser elements d'alt nivell artístic elaborades per un artesanat especialitzat per passar a ser objectes estandarditzats d'ús més comú.

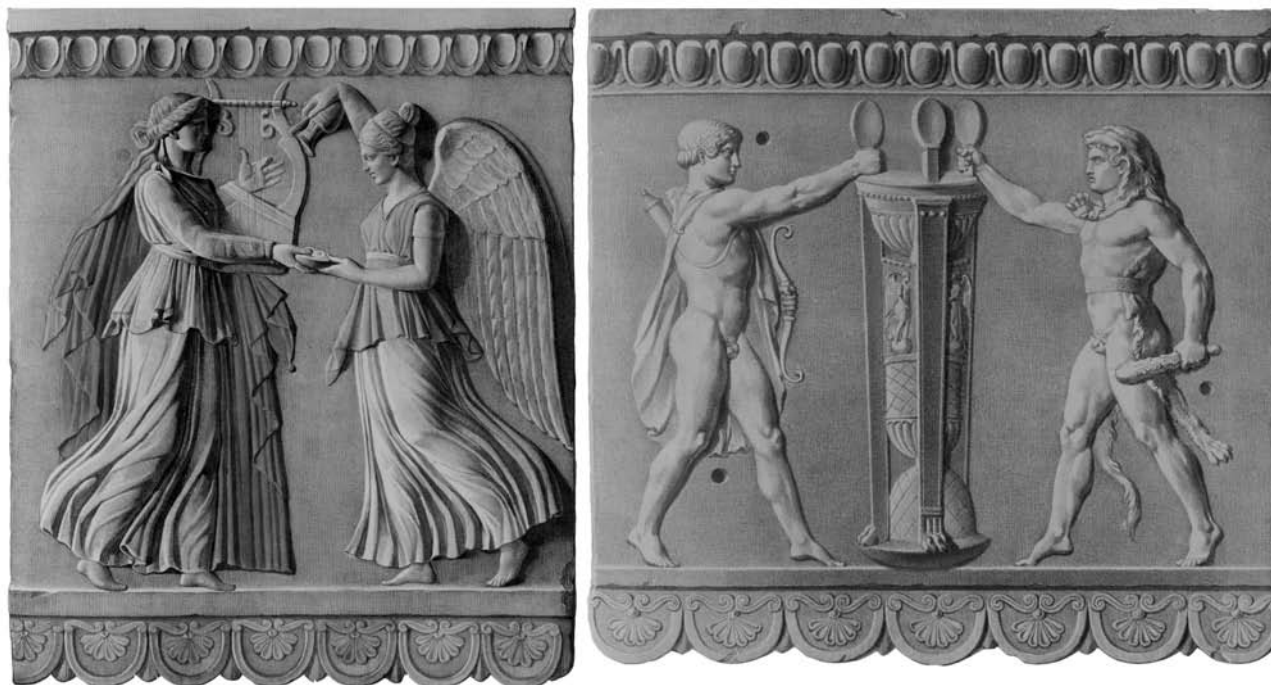

Figura 6. Lastres Campana amb frisos iguals als localitzats a Tarragona (segons Campana, 1842).

39. Strazzulla, 1981: 187.

40. Ramos, 1996: 33.

41. Tortorella, 1981: 61.

L'inici de les produccions s'acostuma a situar en època de Sullà —cap al 80 aC, doncs— i el període de màxima expansió coincideix amb l'època triumviral i el començament del principat d'August, després del qual s'observa una lenta decadència fins a època antonina.

Hom no dubta que la concentració més gran de terrisseries productores de lastres Campana és a Roma i els seus voltants. Per a les trobades en zones més allunyades s'ha proposat la circulació de motlles o de cartons i una elaboració local, *in situ*. Les plaques eren fabricades per *figlinae* com un producte ocasional, i no existien tallers especialitzats. En aquest sentit, es comprova com de vegades els mateixos segells estampats sobre lastres s'han emprat en altres productes d'*opus doliare* com tègules.⁴² L'àrea d'expansió d'aquestes produccions és bastant limitada: principalment Roma i voltants, i una presència discreta a la Itàlia central i septentrional. Fins fa pocs anys es pensava que les lastres Campana eren produccions exclusives de la península Itàlica i que no havien estat exportades a fora, i menys encara elaborades. Les troballes de forns que en van produir tant a la Gàl·lia com al Peloponès i la seva presència a Tàrraco i el seu territori han obligat a canviar aquesta visió.⁴³ Cal remarcar, no obstant això, que els llocs de troballa de lastres Campana fora d'Itàlia són realment excepcionals.

El nom prové de Giampietro Campana (1807-1880), marquès de Cavelli, que va aplegar una notable col·lecció arqueològica avui repartida entre diversos museus.⁴⁴ Una de les sales estava dedicada a les terracotes i s'hi mostraven nombroses plaques decorades que a la llarga van acabar rebent el nom del seu posseïdor.⁴⁵

L'obra de referència per al seu estudi continua essent el corpus de Rohden i Winnefeld,⁴⁶ que recollia centenars de fragments dispersos pels museus del món i en feia una classificació basada exclusivament en criteris estilístics. L'intent de contextualitzar aquestes peces en l'art romà,

cercar-ne l'origen i aprofundir en alguns dels seus models iconogràfics es deu a Borbein.⁴⁷ Fins aquests treballs es disposava d'una cronologia genèrica i d'una cronologia relativa de cada model iconogràfic basada estrictament en criteris d'estil. A partir d'un treball de Rizzo⁴⁸ es va intentar obrir una nova via més arqueològica, que tractava de relacionar les terracotes amb els edificis que decoraven i establir, en la mesura que es podia, cronologies absolutes relacionant les lastres amb fases edilícies ben definides.⁴⁹ Darrerament els treballs de síntesi de Tortorella i Strazzulla han permès conèixer amb més profunditat alguns aspectes d'aquestes produccions.⁵⁰

Les lastres Campana s'ubiquen en edificis de tipus molt variat. Se n'han trobat en pocs temples, atès que ben aviat van cedir el seu lloc a altres materials més nobles com la pedra i després el marbre. Els testimonis han estat recollits i estudiats en un article de síntesi per Strazzulla.⁵¹

És interessant el cas del capitolí de Cosa, que ha proporcionat un extens conjunt de plaques de revestiment i de coronament amb motius vegetals pertanyent a la darrera fase decorativa del temple, datada en el 50 aC, i fragments de lastres Campana corresponents a sis models diferents pertanyents als cicles apollini i dionisiac que podrien estar relacionades amb una fase decorativa ulterior d'època d'August segons alguns autors,⁵² mentre que d'altres consideren que la totalitat de plaques podrien correspondre a un sol moment datat en època augustal.⁵³

A l'anomenat temple de Juno de Gabii, com a Cosa, s'hi troben plaques de revestiment i coronament amb els tradicionals motius geomètrics i vegetals, juntament amb lastres Campana que mostren motius iconogràfics similars als dels pòrtics del temple d'Apol·lo Palatí.⁵⁴ Un cas similar es troba a Lavinium, amb l'única diferència en la iconografia de les lastres Campana, i també al santuari extraurbà de Sassi Caduti a Falerii Veteres (Civita Castellana), probablement dedicat a Mercuri.⁵⁵

42. Per exemple els segells dels Calpetani, dependents de les *figlinae Marcianae*. Cal recordar la presència d'elements d'*opus doliare* a Tàrraco i el seu territori amb segells característics de l'àrea de Roma: és el cas de C. Aquilius Aprilis i L. Bruttidius Augustalis a Tàrraco i C. Calpetanus Hermes a Cambrils (Piñol *et alii*, 2000).

43. A Hispània, a més de les lastres Campana de l'àrea de Tàrraco, s'hi han d'afegir un fragment trobat a Còrdova (Márquez, 1998, cat. n. 4, 16-17, i Ventura, en premsa), un petit fragment procedent de Clunia (Ramos, 1996: 520) i un altre conservat al Museu Episcopal de Vic (Rodà, 1989: 96).

44. Sarti, 2001.

45. En la segona edició del llibre de G. Campana *Antiche opere in plastica* (Campana, 1851) hi figura una làmina aquarellada on es representa precisament la sala de terracotes.

46. Rohden i Winnefeld, 1911.

47. Borbein, 1968.

48. Rizzo, 1977.

49. Lamentablement la gran majoria de lastres Campana conegudes estan mancades de procedència, cosa que es deu a l'afany únicament col·leccionista del segle XIX. En temps més propers a nosaltres s'han descobert nous conjunts que han pal·liat en part aquesta manca, per exemple al temple d'Apol·lo Palatí, al capitolí de Cosa i a la villa de Quint Voconí Pol·lió.

50. Principalment Tortorella, 1981 i Strazzulla, 1990.

51. Strazzulla, 1993.

52. Brown *et alii*, 1960; Tortorella, 1981.

53. Strazzulla, 1993.

54. Dupré, 1982.

55. Andren, 1940.

Aquests exemples poden ser adscrits a la primera època augustal i constitueixen bons models pel que fa a les darreres fases decoratives dels temples etruscoitalics, amb el manteniment de les estructures tradicionals de terracota per una banda i la presència d'un repertori iconogràfic de recent creació per l'altra.

Com un cas especial ressalta el temple d'Apol·lo Palatí, que presenta plaques d'un alt nivell artístic estudiades primer per Carettoni⁵⁶ i després per la mateixa Strazzulla.⁵⁷ La seva cronologia s'ha pogut establir amb força precisió: es daten entre els anys 36 i 28 aC i presenten una certa coherència iconogràfica, amb constants referències a Apol·lo. El fet que en el temple s'utilitzés el marbre ha exclòs les lastres del seu alçat i per tant s'ha proposat la seva col·locació original en els diversos pòrtics i peristils que l'envoltaven i que estaven íntimament lligats amb la residència del mateix August. Més concretament Pensabene⁵⁸ creu que podrien haver format part de la decoració del peristil de la casa d'August situat al nord-oest del temple d'Apol·lo —el pòrtic de les Danaïdes que esmenten les fonts clàssiques—, que va ser inaugurat l'any 25 aC.⁵⁹

Els edificis públics també podien estar decorats amb lastres Campana, cosa que es detecta sobretot després de la guerra civil en edificis del tipus més divers: fòrums, basíliques, termes i teatres.⁶⁰ No obstant això, s'empren més extensament en construccions privades,⁶¹ tant *domus* com *villae*. Es localitzen sobretot al Laci i a Etrúria associades a *villae* de dimensions mitjanes o grans amb un origen de final d'època republicana o de canvi d'era. Com va apuntar Strazzulla, alguns dels edificis que han proporcionat plaques Campana foren residències imperials: la villa de Lívia a Prima Porta, la villa de Punta Eolo a Ventotene i la villa de Tiberi a Capri.⁶² De l'anàlisi d'alguns jaciments sembla deduir-se'n que almenys en certs casos les lastres Campana havien estat produïdes expressament per a una villa en concret i en un moment determinat; així es mostra en les vil·les de Quint Voconi Pol·lió a Marino i la de Forte Antenne, cadascuna de les quals presenta models iconogràfics o variants úniques.⁶³

La villa de Quint Voconi Pol·lió va ser construïda a final d'època republicana o començament de l'Imperi. La major part de lastres Campana provenen de la zona nord i oest de la vil·la, lligades amb el pòrtic de l'atri, el jardí septentrional i la zona meridional, que és probablement una àrea de banys. Rizzo⁶⁴ associa les lastres amb escena de panteres afrontades a un objecte central a la fase decorativa més antiga del nimfeu i el seu pòrtic (50-40 aC). Totes les restants són d'època augustal; efectivament, el 90% pertany a les variants més primerenques i el 10% sobrant podria correspondre a restauracions posteriors.

En una villa descoberta a Via Gabina, una quinzena de quilòmetres a l'est de Roma, es van descobrir 58 fragments que corresponen a sis tipus diferents de lastres de coronament que deuen correspondre, segons els excavadors, a tres fases successives: en època d'August, julioclàudia i a principi del segle II dC. Procedeixen de l'àrea del peristil i l'*oecus* i s'especula sobre la seva situació formant un fris continu sobre les pilastres del murs interiors.⁶⁵

El conjunt de lastres Campana trobat a la *domus dei Valerii* a Roma està també clarament lligat amb un *viridarium*, atès que ornava la façana del corredor que limitava el jardí.⁶⁶ En aquest lloc recents excavacions han posat al descobert una sèrie de plaques d'època augustal amb representació de Victòria tauròctona, recollides i dipositades en un *bidental* després que un llamp colpís aquesta part de la casa.⁶⁷

A mitjan segle XIX es van localitzar algunes lastres Campana a Pietra Papa, a prop del port de San Paolo (Roma), i un nou conjunt va ser recuperat els anys 1939-1940. Es tracta d'un port fluvial del segle I aC amb unes termes i un temple consagrat a Fortuna. De les nombroses escenes presents en les plaques i dels seus tipus i dimensions se n'ha deduït que van decorar un mínim de set ambients.

Possiblement un dels llocs de descoberta més singulars són les naus de Nemi. Aquests vaixells, ben datats en el principat de Calígula, van ser extrets del llac en època de Mussolini en una espectacular operació i ubicats en un museu construït *ex professo*.⁶⁸ Entre 1929 i 1931 van ser

56. Carettoni, 1972.

57. Strazzulla, 1990.

58. Pensabene, 1997a.

59. Vegeu Lanza, 2003. Una síntesi sobre l'arquitectura de la casa d'August ha estat publicada recentment per Mar, 2005: 77-104.

60. Tortorella, 1981 n'ofereix una relació en la nota 14.

61. Exemples en la nota 16 de Tortorella, 1981.

62. Strazzulla, 1991.

63. Rizzo, 1977: 63.

64. Rizzo, 1977: 7-27.

65. Painter, 2007. Cal destacar aquest treball pel detallisme de les seves descripcions i sobretot per l'esforç que fa l'autor per esbrinar a on i com se situaven les terracotes en l'edifici.

66. Barbera *et alii*, 2005.

67. Segons la religió romana el lloc on havia caigut el llamp esdevenia *locus religiosus* i s'hi acostumava a excavar una fossa per colgar-hi tot el material «tocat» pel llamp. A la *casa dei Valerii*, una inscripció commemora el fet.

68. Malauradament els bombardejos nord-americans de la Segona Guerra Mundial van destruir el museu i les naus. Vegeu especialment Ucelli, 1950.

recuperades la majoria de la sèrie de 50 lastres Campana, quasi totes de la segona nau.⁶⁹ Pertanyen a un únic model: «dues joves flanquejant un canelobre», però en una versió decadent i de petites dimensions, i sens dubte ornaven una de les naus.

L'ús de plaques Campana continua testimoniats en època flàvia a la casa d'Avidi Quiet, situada a l'Esquilí, en ambient termal. La utilització de lastres en termes s'ha pogut constatar en altres llocs, i potser complien la funció de substituir frisos d'estuc o quadres pictòrics, ja que eren més resistents a la humitat.⁷⁰ Les lastres localitzades a la *villa delle Grotte* (Elba), edificada a mitjan segle I aC, formaven probablement el fris del pòrtic entorn d'una piscina.⁷¹ Encara en època adriana,⁷² una casa de Tusculum va ser adornada amb lastres Campana.

A més de *domus* i *villae*, també edificis funeraris podien posseir aquest tipus d'element decoratiu. A Roma s'han definit un mínim de cinc mausoleus decorats amb lastres Campana, tots datats entre l'època d'August i la de Claudi. Es tracta de troballes antigues, entre els segles XVIII i XIX, per la qual cosa es fa difícil saber quina part del monument decoraven. En dos casos s'han pogut determinar que eren sepulcres destinats a l'enterrament de serfs i lliberts de la família imperial, com els columbaris de Porta Maggiore o el columbari dels lliberts de Lúvia.⁷³ Fora de la capital els testimonis són escassos: Òstia i Tellenae.⁷⁴

A partir de l'anàlisi dels diversos llocs on s'han trobat conjunts de lastres Campana es pot deduir que aquestes podien formar frisos amb la repetició d'un mateix motiu,⁷⁵ variants d'un mateix tema⁷⁶ o escenes pertanyents a un cicle mitològic determinat,⁷⁷ tot i que no sempre és tan clar. A més, generalment no sembla haver-hi cap relació entre un tipus d'edifici concret i les lastres que el decoren, si salvem alguna excepció clara com el temple d'Apol·lo Palatí.

Les lastres Campana recuperades en l'excavació de la plaça de la Font pertanyen a tres models iconogràfics di-

ferents. El primer correspon al model de «dues joves flanquejant un canelobre», amb un nombre mínim d'entre quatre i cinc individus; el segon pertany al model «enganament d'un hermes», amb un sol exemplar que consta de sis fragments, la meitat dels quals lliguen entre ells; finalment, el darrer és probablement del tipus «escena de pòrtic de palestra», amb un sol fragment de reduïdes dimensions que representa, doncs, un únic individu. Vegem a continuació cadascun d'aquests models amb més deteniment.

3.2.1. «Dues joves flanquejant un canelobre»

En l'escena es representa dues joves afrontades de perfil mirant un canelobre situat en l'eix de simetria. Estan descalces, de puntetes, i presenten una cama més avançada que l'altra; vesteixen *chiton* i *himation* jònic amb abundants plecs que cadascuna d'elles agafa per darrere seu, l'una amb la mà esquerra i l'altra amb la dreta. Ambdues porten els cabells recollits, cua curta i una diadema en forma de mitja lluna. El canelobre⁷⁸ presenta una àmplia base triangular vista en perspectiva i consistent en tres grapes de lleó. A partir d'aquí, aquest element central sobresurt amb un cos exvasat decorat amb estries verticals que formen quatre pisos. Del pis superior en pengen, a costat i costat, els extrems d'una *taenia* que cadascuna de les joves recull delicadament amb una mà. Representa dues joves en l'acte de complir una cerimònia incruenta, l'ascensió del canelobre, que, com a element portador de llum, es constitueix en un dels atributs privilegiats d'Apol·lo,⁷⁹ encara que no exclusiu d'aquesta divinitat.⁸⁰

La placa està emmarcada per dos frisos decoratius, un en la part superior i l'altre en la inferior. El superior és un *kyma* jònic format per una combinació de 12 oves separades per llancetes. Per la base, un llistell separa el motiu central del fris inferior. Aquest darrer està format per palmetes emmarcades per cintes i separades per llancetes. Les palmetes estan constituïdes per sis fulles que neixen de la unió de dues espirals contraposades. D'aquestes es-

69. Després de l'incendi de 1944 només se'n conserven una desena.

70. Rizzo, 1977: 60.

71. Casaburo, 1997.

72. *Casa dei Cecilii*, amb *bolli laterizzi* que porten la data consular dels anys 123-124.

73. Recollits en l'esmentat article de Rizzo, 1977.

74. Tortorella, 1981: nota 18.

75. És el cas de les esmentades naus de Nemi.

76. Per exemple les diverses variants del tema de Victòria tauròctona.

77. Apol·lo, Hèrcules o Teseu.

78. Considerem que es tracta d'un *candelabrum* i no d'un *thymiaterion*, com s'ha descrit en alguna publicació (per exemple Dupré i Revilla, 1991: 119 i Ramos, 1996: 258). Certament de vegades es presten a confusió, sobretot en les imatges en què no apareix la tapa superior. Aquest problema es presenta sovint en la representació dels grans canelobres monumentals marmoris o de bronze, però en aquest cas la presència del foc coronant-lo és un element clau. Per altra banda, en el model de «dues canèfores al costat d'un *thymiaterion*», aquest element central està coronat per una tapa en forma de pinya que el cobreix, per la qual cosa es pot afirmar que es tracta realment d'un *thymiaterion* o *turibulum*. I recordem que ambdós models presenten un esquema compositiu idèntic i que s'han trobat combinats en l'àrea del temple d'Apol·lo Palatí. Sobre aquest problema vegeu Daremberg i Saglio (veus «candelabrum» i «turibulum»).

79. Strazulla, 1990: 50.

80. La Rocca, 1985: 88, nota 55.

pirals arranquen les esmentades cintes. Ambdós frisos mostren motius molt comuns en les lastres Campana, presents també en les produccions narboneses. Així, el sòcol d'una de les plaques descobertes a Caumont-sur-Durance que representen una escena dionisiàca és exactament igual al nostre,⁸¹ i el fris d'oves també hi és ben representat.⁸² En el vell llibre de G. Campana es reproduïx una làmina acolorida on les palmetes del fris inferior alternen les rosades amb les grogues, formant un joc cromàtic en positiu i negatiu⁸³ (fig. 6).

La lastra devia presentar quatre forats circulars, dos en la part superior de l'escena central, entre les joves i el canelobre, i els altres dos en la part inferior, a dreta i esquerra de la base del citat canelobre. La seva funció era la de permetre la subjecció de la placa a la part corresponent de l'edifici mitjançant claus de ferro.

Es tracta d'un model iconogràfic de tipus arcaïtzant de matriu estilística neoàtica ben conegut i difós tant pel que fa a l'escena central com pel que fa a la combinació entre escena i frisos superior i inferior.⁸⁴ Gràcies a alguns exemplars ben datats es pot establir una evolució cronològica relativa. Borbein classifica els exemplars en cinc grups a partir de les seves característiques estilístiques i formals, que podrien abraçar un període comprès entre final d'època republicana i el principat de Calígula⁸⁵ (fig. 7). Així, per exemple, variants del mateix tema es documenten en l'àrea del temple d'Apol·lo Palatí, datades cap a l'any 25 aC, o en la decoració dels vaixells de Nemi, de l'època d'aquest darrer emperador.⁸⁶

Els frisos poden presentar múltiples variants: *kyma* jònic en el superior i inexistència de fris inferior;⁸⁷ *kyma* jònic en el superior i palmetes de set lòbuls agafades per garlandes en l'inferior;⁸⁸ fris superior de palmetes alternant amb petits *gorgoneia* i inferior amb palmetes de cinc lòbuls;⁸⁹ fris superior amb palmetes de set lòbuls i inexistència de fris inferior,⁹⁰ etc.

A Hispània és el model més comú de lastra Campana; a la Tarraconensis se n'havien documentat fins ara 3 exem-

plars, tots provinents de Tàrraco i el seu territori, als quals caldrà sumar els nous fragments exhumats corresponents a quatre o cinc plaques diferents. Totes elles presenten les mateixes característiques, tant l'escena com els frisos, i són assimilables al grup 4 de la seriació de Borbein. El prototipus d'aquest grup 4 és la terracota D 641 del Museu Britànic, que mostra només petites diferències amb les nostres, com la caiguda de les cintes i el fris inferior, inexistent en aquella.

És un model força difós a Roma i la península Itàlica, amb exemplars inclús a la regió vènet⁹¹ i a Luni.⁹² Són conegudes les lastres del Museu Gregorià Etrusc del Vaticà provinents de Caere,⁹³ i les del columbari dels lliberts de Lúvia al mateix museu.⁹⁴ També hi ha exemplars dispersos en diversos museus de Roma, al Louvre (procedents de la col·lecció Campana), al British Museum i als Staatliche Museen de Berlín.⁹⁵

A Roma destaca la presència d'aquest tema entre el conjunt localitzat al temple d'Apol·lo Palatí, del qual ja s'ha fet esment. En aquest cas s'ha documentat un únic exemplar fragmentari. A diferència de les altres lastres documentades, el fris superior no és un *kyma* jònic amb oves i llancetes, sinó un fris de palmetes alternades amb petits *gorgoneia*, molt semblant al d'una lastra conservada al Louvre procedent de la col·lecció Campana.⁹⁶ Les escenes representades en la resta del conjunt són les següents: «Apol·lo i Hèrcules en lluita pel trípode», «dues joves ornant un betil», «dues canèfores al costat d'un *thymiaterion*»; «Perseu oferint el *gorgoneion* a Atenea» i «escena d'iniciació als misteris eleusinis».⁹⁷

També en les excavacions espanyoles al santuari de Juno a Gabii es va recuperar un total de 57 fragments de lastres Campana corresponents a sis tipus diferents; tres petits fragments pertanyen a aquest model. X. Dupré data la totalitat del conjunt, de forma genèrica, en els tres darrers quarts del segle I aC i conclou que van ser utilitzades per anar reparant el desperfectes que causava el pas del temps en el temple, substituint de manera puntual aquelles ter-

81. Mouraret, 2000: 54.

82. Mouraret, 1998: 14-15; Mouraret, 2000: 50.

83. Campana, 1842: tav. XVIII.

84. Rohden i Winnefeld, 1911: 212-214.

85. Borbein, 1968: 189-195.

86. Ucelli, 1950.

87. Rohden i Winnefeld, 1911: taf. CXI, 1.

88. Rohden i Winnefeld, 1911: taf. CXXI, 2.

89. Rohden i Winnefeld, 1911: 245; Strazzulla, 1990: fig. 15.

90. Ucelli, 1950: fig. 221.

91. Strazzulla, 1987: 368 i fig. 455.

92. Frova, 1977, I: 308-313.

93. Borbein, 1968: 191.

94. Rizzo, 1977: 56.

95. Referenciats a la citada obra de Borbein.

96. Borbein, 1968: taf. 42, 2.

97. Estudiades últimament en Strazzulla, 1990.

Figura 7. Lastra Campana del model «dues joves flanquejant un canelobre», amb les variants 1, 3, 4 i 5 definides per Borbein (foto 1: D-DAI-ROM-R-1966.2272/ Koppermann; foto 2: D-DAI-ROM-R-1966.2793/ Singer; foto 3: Rohden i Winnefeld, 1911, taf. CXI, 1; foto 4: Rohden i Winnefeld, 1911, taf. CXXI, 2).

racotes més antigues que s'anaven malmetent.⁹⁸ Una actuació anàloga es documenta a Cosa.⁹⁹

El darrer conjunt remarcable de plaques és el localitzat a les naus de Nemi. Responen a l'únic motiu que estem tractant, però presenten unes dimensions diferents, més baixes i allargassades que les d'època d'August, i amb unes figures força més barroeres.¹⁰⁰ Strazzulla les ha relacionat

amb les lastres amb representació d'Àrtemis alada i decoració vegetal trobades en relació amb el temple proper al llac i proposa que ambdós elements —temple i vaixells— podrien formar part d'un santuari en honor a Diana.¹⁰¹

El llibre fonamental d'A. H. Borbein sobre les plaques Campana¹⁰² incideix en el fet que aquestes són una creació típicament romana, centrada exclusivament en la

98. Dupré, 1982: 191-192.

99. Richardson, 1960.

100. Corresponen al tercer grup de la tipologia establerta per Borbein.

101. Strazzulla, 1990: 51-54.

102. Borbein, 1968.

Itàlia central i septentrional,¹⁰³ que beuen sovint d'una temàtica neotàtica i introdueixen el concepte de simetria,¹⁰⁴ un esquema heràldic que és poc freqüent en composicions hel·lenístiques, que el reserven a les arts menors; en canvi, és força habitual en urnes etrusques tardanes, d'on podria derivar, doncs, aquest nou gust. El treball de Borbein ha demostrat que els artistes itàlics van redissenyar segons aquest esquema alguns temes on els elements no estaven, en origen, distribuïts simètricament entorn d'un eix central,¹⁰⁵ de manera que composicions dinàmiques acaben esdevenint composicions decoratives estàtiques.

Així, l'esquema de dos personatges de perfil afrontats amb un objecte central en l'eix de simetria va ser adoptat per un grup nombrós de plaques Campana: «Perseu oferint el *gorgoneion* a Atena», «home i dona sostenint un escut», «Apol·lo i Hèrcules en lluita pel trípod», «dues joves ornant un betil», «dues canèfores al costat d'un *thymiaterion*», «dues joves flanquejant un canelobre», etc. Sembla evident que aquestes creacions són obra d'equips estretament lligats i que van ser realitzades en una àrea concreta —Roma— i una època determinada —darrer terç del segle I aC.

En un article publicat per G.-Ch. Picard el 1973 sobre la composició heràldica en l'art del segle I aC,¹⁰⁶ es posava en relació el model de «dues joves flanquejant un canelobre» amb els relleus del fris capitolí¹⁰⁷ per explicar l'origen de l'axialitat en les nostres terracotes (fig. 8). Malgrat la diferència de materials —ceràmica i pedra— les semblances iconogràfiques són realment evidents. La cara anterior del fris capitolí presenta dues *nikai* afrontades sostenint amb la mà i amb l'ajut de sengles *taeniae* una corona de llorer que remata un clipeus. Al darrere de cadascuna se situa un *thymiaterion*. El model de lastres Campana de «dues joves flanquejant un canelobre» —al qual corresponen la majoria de plaques localitzades a la plaça de la Font i també a les vil·les del Vilarenc i Tomoví— es presenta com una readaptació d'aquest tema. En efecte, aquí el clipeus central ha estat canviat per un dels *thymiateria* —reconvertit en *candelabrum*—, i es mantenen les *taeniae*, que abans servien per lligar la corona i que ara assumeixen una funció únicament decorativa.

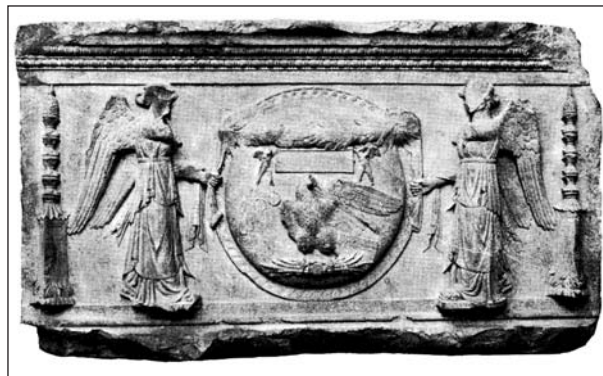

Figura 8. Fris capitolí (segons Picard, 1973).

tiva. Aquest tret es fa patent en la manera d'agafar-les; abans fortament amb el puny i ara delicadament amb els dits polze i índex. També les *nikai* són canviades per dues noies joves;¹⁰⁸ evidentment la identitat de les figures perd el sentit originari i ara són substituïdes per dues joves copiades de l'Àrtemis d'un seguici sacre creat cap al 100 aC, com ha demostrat A. H. Borbein.¹⁰⁹ Per Picard el fris capitolí representa una fita perquè crea un corrent iconogràfic en època sullaniana que prefigura l'art àulic d'època d'August. I és també un clar precedent del nostre model.

Aquest tipus de composicions heràldiques van ser efectivament assumides per l'art augustà. Els peristils que lligaven la mateixa residència del *princeps* amb el temple d'Apol·lo Palatí estaven decorats amb lastres Campana que mostraven dos personatges afrontats a un objecte central: un betil, un escut, un canelobre o un *thymiaterion*. Precisament aquests dos últims elements van tenir un gran èxit a causa probablement de la fama dels preciosos trípodis auri que August va fer instal·lar en l'esmentat temple com a ofrena;¹¹⁰ *thymiateria* per cremar els perfums i canelobres eren també objectes per al culte que es van incorporar a la decoració arquitectònica dels temples. Un exemple és el fris del temple d'Apol·lo *in circo*, aixecat per C. Sòsies entre el 30 i el 25 aC, on actuaven com a elements centrals entre les garlandes de llorer sostingudes per bucranis¹¹¹ (fig. 9); en un altre fris procedent de la *porticus Octaviae* o dels seus voltants hi figura, entre altres objectes sagrats, la representació d'un *thymiaterion*. La cuirassa de l'estàtua de culte de Mars

103. En aquells moments es desconeixia l'existència de produccions narboneses, tarraconenses i àtiques.

104. El concepte de simetria s'utilitza d'una forma recurrent en l'art augustà, fins i tot exuberants composicions vegetals es representen seguint un rigorós ordre simètric, com mostra, per exemple, l'*Ara Pacis Augustae*.

105. Per exemple l'escena de lluita entre Apol·lo i Hèrcules pel trípod dèlfic.

106. Picard, 1973.

107. El fris capitolí pertanyia a un tipus de monument ornat de representacions triomfals trobat als peus del Capitoli l'any 1937, probablement d'època sullaniana. Picard conclou que el disseny correspon bé a la ideologia triomfal romana, però tant el material com els autors semblen d'origen estranger.

108. Un model de lastra Campana desconegut per Rohden i Winnefeld és el de «dues joves alades flanquejant un canelobre», que sens dubte està íntimament relacionat amb el nostre. Borbein hi va proposar una cronologia trajana sobre criteris únicament estilístics, en contra de la datació augustà suggerida pel seu descobridor (Rizzo, 1977: 48).

109. Borbein, 1968: 190.

110. Suetoni, *Aug.* 52.

111. Viscogliosi, 1996.

Figura 9. Fris del temple d'Apol·lo *in circo* (foto: Jesús Carruesco).

Ulltor¹¹² mostrava un relleu amb dos grius afrontats al tronc d'una planta que, significativament, adopta la forma d'un canelobre, i en un auri encunyat l'any 17 aC es representa un canelobre flanquejat per dos bucranis i dues pàteres. Però no només l'art oficial es va veure envaït de canelobres i *thymiateria*; també en l'àmbit privat van penetrar aquestes imatges amb força; en la pintura, l'anomenat «tercer estil» és conegut també com a «estil dels canelobres» per la profusió amb què s'utilitza aquest element, que també va ser reproduït en monedes i ceràmiques. En un motlle de terra sigillada d'Arezzo conservat a Boston un trípod és venerat per dos genis alats afrontats que toquen instruments musicals; darrere de cadascun s'alça un *thymiaterion*, seguint un esquema compositiu pràcticament idèntic al que hem descrit per al fris capitolí¹¹³ (fig. 10).

3.2.2. «Engalanament d'un hermes»

Sis petits fragments recuperats, la meitat dels quals casen entre ells, pertanyen a una mateixa placa que representa l'engalanament d'un hermes. Aquest és un motiu ja recollit en el complet repertori de Rodden i Winnefeld.¹¹⁴

L'escena (fig. 11) representa un hermes itifàl·lic barbat sobre un reduït basament format per un doble esglaonament que és objecte d'atencions per part d'un grup format per un sàtir i tres dones. El sàtir, amb les orelles punxegudes i vestit només amb una peça de pell, se situa davant l'hermes i l'agafa amb la mà esquerra, mentre amb la dreta ex-

Figura 10. Vas de terra sigillada aretina conservat al Museum of Fine Arts de Boston (segons Chase, 1916).

treu un carroll de raïm d'una safata plena de fruita. La safata és aguantada per una dona que té anusada part de la vestimenta a l'altura dels malucs i porta una toca. Just al darrere hi ha una serventa amb un vestit similar que du una gerra sobre l'espatlla esquerra i porta amb la mà dreta un bol amb ansa i tres petits peus. Té el cap girat en direcció contrària, com si volgués mirar alguna cosa més interessant. En l'extrem contrari de la placa, darrere l'hermes, una tercera dona està atenta a l'escena, i porta dos rams per ornar la figura del déu. El cap de la dona de l'esquerra, girat en sentit contrari a l'escena, indica que la placa en tingué una altra de similar al costat amb la qual, a través d'aquest gest particular, s'estableix un nexa d'unió. Tant la presència d'un sàtir com l'absència d'elements propis d'Hermes com el caduceu indiquen que ens trobem davant d'un hermes dionisiac, força freqüent en la iconografia de l'antiguitat clàssica.

Existeix també una segona versió igual, en què canvia només l'objecte que agafa el sàtir, en aquest cas una mena de drap plegat o esponja, i en què de la safata no se'n pot veure res. Caldria pensar que conté un líquid amb el qual l'hermes és netejat o ungut. El procés en ambdues modalitats és el mateix: rentat, unció, ofrena d'aliments i ornamentació de l'hermes; així ho indiquen la dona de l'esquerra amb els dos recipients i la de la dreta amb els rams que seran lliurats a l'hermes. El grup central està rentant o ungint i ornamentant o bé oferint i ornamentant.

L'obra de Rodden i Winnefeld (1911) n'esmenta diversos exemplars i se'n reproduïxen dos de força complets. El primer, reconstruït, es troba ara al Museu del Louvre i procedeix de la col·lecció Campana.¹¹⁵ Les seves mides

112. La seva imatge ens ha arribat a través d'una còpia realitzada cap al 90 dC, actualment conservada al Museu Capitolí de Roma.

113. Exemples presos de Zanker, 1992: 111-113, 155-156, 238 i 328.

114. Rodden i Winnefeld, 1911: 50-52, 303, 305 i taf. CXXXIV,1 i CXXXIX,1.

115. Taf. CXXXIX,1.

Figura 11. Lastres Campana amb escena d'«engalanament d'un hermes» (segons Rohden i Winnefeld, 1911, taf. CXXXIX, 1 i CXXXIV, 1).

són 42,5 centímetres de longitud, 35 d'alçada i 1,8 de gruix. El treball es defineix com a bastant groller i amb les línies poc definides. El segon conserva tres quarts parts de l'escena; es troba ara al Museu Nacional Romà (abans al Museu Kircheriano) i presenta un treball més acurat.¹¹⁶ En la majoria dels fragments estudiats es mostra un treball barroer que du els autors a situar els exemplars en un moment tardà dins de la producció de lastres Campana. Tot i això, admeten per als més ben elaborats una cronologia relativa anterior.¹¹⁷

Se sap que les lastres Campana estaven pintades, però en aquest cas Rohden i Winnefeld especifiquen els vius colors de dos fragments. En un d'ells, a Berlín, es conserva la dona de la dreta amb els rams: les vestidures verdes són cobertes per altres de grogues; les fulles dels rams també són grogues i el fons, vermell fosc.¹¹⁸

Pel que fa als frisos, les plaques publicades fins ara presenten una base rematada per un simple llistell, mentre que la decoració es concentra en el coronament. Rohden i Winnefeld en distingeixen fins a tres tipus, als quals assignen una successió cronològica basada exclusivament en criteris estilístics. El primer fris, present en la lastra del Museo Nazionale, és una successió de palmetes de cinc lòbuls en la base de les quals s'origina una sèrie d'arcuacions. El segon model, a la placa del Louvre, és una sèrie de palmetes de deu lòbuls amb fulles arquejades cap a dintre sobre redortes sense unió entre elles. Encara un tercer fris més tardà mostra una successió de grans palmetes planes.¹¹⁹

En el cas de la placa localitzada a la plaça de la Font s'ha conservat una petita part de la base, però suficient per saber que, sota el llistell inferior, el sòcol està constituït per palmetes de set fulles que neixen de la unió de dues espirals contraposades, en el punt d'unió de les quals arrenquen unes cintes separades per llancetes. Això significa que estem davant d'una lastra de revestiment i no de coronament,¹²⁰ per la qual cosa l'exemplar es podria adscriure a les primeres produccions d'aquest tipus, equiparables a aquelles de l'Antiquarium de Berlín,¹²¹ d'època augustal segons l'opinió de Rohden i Winnefeld i tar-doaugustal segons la cronologia de l'estrat en què van aparèixer.

Diferent és el cas de les tres plaques amb idèntic motiu iconogràfic recuperades en les excavacions de la villa romana de Via Gabina. Es corresponen a la variant de la lastra del Louvre, amb idèntic fris de coronament i mides molt similars (44 per 34,5 per 2 centímetres). Segons Rohden i Winnefeld haurien de datar-se en una època tardana —final del segle I dC o principi del II—, però els excavadors creuen que cal avançar la cronologia a època d'August o de Claudi.¹²²

El tema d'engalanament d'un hermes no és estrany. Les dues variants de lastra Campana d'aquest model estan reproduint diversos moments d'un ritual que comença amb la neteja o unció de l'hermes, l'oferiment de fruites i potser també libacions i l'ornamentació del pilar amb rams. La neteja d'imatges responia no solament a un imperatiu pràctic de conservació sinó que també tenia un caràcter ritual que sovint era efectuat per un ministre particular, tot i que no és el cas dels pilars hermesians, que semblen haver estat objecte d'una devoció més «popular». Els comptes de Delos d'època hellenística refereixen una operació anomenada *kósmesis* en què s'esmenta un material —esponges i perfums— que evocuen la unció de la imatge. L'ús d'olis per a la conservació d'estàtues —inclús una barreja d'oli i cera— està ben testimoniada per les fonts; hidraten les figures de fusta i fan lluir les de pedra; i així com els homes en sortir dels banys termals s'ungien d'oli, així també s'ungien les estàtues dels déus per preservar la seva salut.¹²³

Escenes de neteja i unció d'un hermes estan presents també en la iconografia, i entre tots els paral·lels destaca especialment un relleu de marbre conservat a Villa Borghese provinent d'una base quadrangular i que es data en el tercer quart del segle I aC (fig. 12). Representa una mènada en acte de netejar una estàtua arcaïtzant de Dionís sostenint amb la mà dreta una esponja sota la qual hi ha un recipient a cura d'un sàtir mentre posa la mà esquerra sobre el cap del déu. A l'esquerra d'aquesta escena, un sàtir toca mentre un altre dansa.¹²⁴ Les semblances entre aquesta representació i la de la lastra Campana són evidents. Els canvis es redueixen a substitucions d'uns personatges per uns altres: un Dionís arcaïtzant per l'hermes, una mènada pel sàtir que neteja i dos sàtirs per les dues dones amb recipients, però noteu que els personatges

116. Taf. CXXXIV,1.

117. Fragments de l'Antiquarium de Berlín n. 3955, 4025, 4026 i 4112, que adopten la forma de plaques de revestiment i no de coronament.

118. Rohden i Winnefeld, 1911: 50, amb fotografia del fragment, tot i que el cromatisme no pot ser apreciat perquè és en blanc i negre.

119. Antiquarium de Berlín n. 8217, 36.

120. La major part de lastres Campana d'aquest model són de coronament i corresponen a les variants més tardanes.

121. Vegeu la nota 117.

122. Painter, 2007. Recordem que les datacions de Rohden i Winnefeld es basen només en criteris estilístics i que, per tant, estan subjectes a modificacions en funció dels contextos estratigràfics en què les plaques Campana vagin trobant-se. En el treball de Painter es presenta un dibuix reconstruït d'una de les lastres a partir de diversos fragments en què la jove que se situa darrere de l'hermes sosté dues torxes en lloc dels dos rams documentats en la resta de lastres Campana d'aquest model. Ignorem a què es deu aquesta variació, més quan la fotografia dels fragments mostra que aquesta àrea és de llacunes i que els únics indicis subsistents semblen pertànyer també a dos rams.

123. ThesCRA: 419-421.

124. ThesCRA: 424 i fig. 41a.

Figura 12. Relleu conservat a Villa Borghese (segons ThesCRA, figura 41a).

pertanyen també a la *thiasos* de Dionís i que les formes de l'acte principal de l'escena —la neteja o unció— són idèntiques. Un fragment de motlle de terra sigillada datat en el canvi d'era i conservat al Louvre mostra una figura netejant un hermes i una dona sostenint un recipient, en idèntica posició als de la lastra Campana aquí estudiada (fig. 13). Lamentablement és una escena fragmentària, però tot indica que el model es repeteix exactament.¹²⁵ Hi ha referències d'escenes similars sobre elements d'*instrumentum domesticum*: una llàntia del Römisch-Germanisches Zentralmuseum de Mainz i un plat de bronze de Pompeia.¹²⁶

Figura 13. Relleu de terra sigillada conservat al Louvre (segons ThesCRA, figura 43).

Les ofrenes d'aliments als déus estaven estrictament codificades i podien ser tant de naturalesa animal com vegetal. Entre les ofrenes vegetals ressalta especialment el ritual de les primícies, de l'oferiment del primer fruit de la collita, cosa que s'esdevenia amb Ceres per al gra i Liber per al raïm. Respecte al darrer, era el seu *flamen* qui, en la festa dels *vinalia rustica* el 19 d'agost, collia el primer gotim i inaugurava la verema; i des del segle I l'oferiment dels primers fruits a Bacus està ben testimoniats en el món rural.¹²⁷ L'ofrena de raïm en l'escena de la lastra Campana podria tenir aquest significat, més tenint en compte que es tracta d'un hermes bàquic. Les libacions i sacrificis són representats en les pintures dels vasos grecs, les quals devien ser objecte de cerimònies amb un marcat caràcter dionisiac, com evidencia la presència de personatges de la *thiasos* de Dionís figurant sovint entorn de les esteles: sàtirs, mènades, etc., fent libacions, portant ofrenes, dansant o fent ressonar el *tympanon*.¹²⁸ Ofrenes alimentàries o libacions a un hermes s'observen en una enòcoa de Frankfurt¹²⁹ (fig. 14) o en un crater de Brussel·les.¹³⁰ En una peça de ceràmica datada a la darrereria del segle II aC procedent de Mírina, ara al British Museum, es representa Afrodita lligant una corona de pàmpols al cap d'un hermes de Dionís mentre un gotim de raïm reposa sobre la base del pilar hermesià.¹³¹

Acabada l'ofrena alguns dels participants poden encara dur rams o garlandes a la imatge. Són simples branques,

Figura 14. Ofrenes alimentàries representades en una enòcoa de Frankfurt (reelaboració a partir d'una fotografia de LIMC V-2, Hermes 105).

125. ThesCRA: 424 i fig. 43.

126. Painter, 2007.

127. ThesCRA: 444.

128. Daremberg i Saglio; LIMC, V-1: 373 i 378. Exemples a diversos vasos grecs conservats a Ferrara, Siracusa, Brussel·les o Copenhaguen (LIMC V-2: Hermes 131 bis, 132, 135 i 136).

129. LIMC V-2: Hermes 105.

130. LIMC V-2: Hermes 111.

131. LIMC II-2: Aphrodite 773.

garlandes per penjar —per exemple de les protuberàncies quadrangulars que freqüentment hi ha en el lloc dels braços— o corones que es poden col·locar al cap o penjar del sexe del pilar hermesià. Alguns déus són específicament destinataris d'aquest tipus d'ofrenes: Ceres, Bacus, Príap o els Lares.¹³² En el cas de la nostra representació la dona que sosté dues branques està esperant aquest moment. Atesa la longitud d'aquestes no sembla que estiguin destinades a formar una corona sinó a ser col·locades, fixades, en la base de l'hermes, de manera anàloga a com es representa en alguns vasos grecs dels segles VI-V. Com a exemple es pot esmentar una olpa de ceràmica àtica existent al Louvre on dos pilars hermesians, col·locats l'un de front i l'altre de perfil, duen fixats en llur sòcol sengles branques¹³³ (fig. 15). En l'enòcoa de Frankfurt abans esmentada l'hermes està coronat amb dues branques en forma d'aspa i igualment altres branques ornamenten el fons.¹³⁴ També en una àmfora del British Museum un home coronat du uns rams en una mà mentre amb l'altra fa una libació en un altar que es troba davant d'un hermes coronat i amb una garlanda penjada al coll.¹³⁵ Escenes només de coronament són també freqüents i es troben, per exemple, en una copa conservada a Copenhaguen¹³⁶ o en un cràter de l'Ermitage.¹³⁷

Figura 15. Pilars hermesians decorats amb branques en una olpa del Louvre (reelaboració a partir d'una fotografia de ThesCRA, figura 323a).

L'escena d'engalanament d'un hermes va ser reproduïda pel neoclassicisme. Presentem —a títol de curiositat— un gran cràter decoratiu de principi del segle XVIII que es troba als jardins del palau d'Enric VIII a Hampton Court, a la rodalia de Londres (fig. 16).

Figura 16. Cràter neoclàssic del segle XVIII amb escena d'«engalanament d'un hermes» (foto: Lluís Piñol).

132. ThesCRA: 451-452.

133. ThesCRA: 453-545 i fig. 323a.

134. LIMC V-2: Hermes 105.

135. LIMC V-2: Hermes 104.

136. LIMC V-2: Hermes 108.

137. LIMC V-2: Hermes 113.

3.2.3. Possible «escena de pòrtic de palestra»

Un fragment pot ser atribuït, amb reserves, a una escena de pòrtic de palestra. Es conserva l'angle inferior dret de la lastra i el conjunt mostra un acabat molt barroer. La base presenta un simple llistell i en l'extrem es dibuixa en relleu un element vertical disposat sobre un basament. Més per la seva situació en la composició que per les seves característiques deduïm que deu tractar-se d'una columna. En tots els exemplars que coneixem les columnes són estriades, i aquí únicament té una ratlla marcant l'eix longitudinal. El basament té un tractament idèntic. No creiem que es tracti del basament d'un dels hermes que sovint s'ubiquen sota el pòrtic, atès que la seva situació en l'extrem de la placa resulta bastant anòmala, com també l'acanalament axial. A més, els costats de les lastres acaben habitualment amb semicolumnes, cosa que permet enllaçar visualment les unes amb les altres. En un dels trencats neix un element en relleu que seria part de la figura que se situaria en l'intercolumni, habitualment estàtues, pilars hermesians o grans vasos. No obstant això, existeixen alguns models en què els costats no acaben amb semicolumnes sinó amb un dels intercolumnis¹³⁸ (fig. 17). Si això es donés en el nostre cas, potser aquest pilar podria ser interpretat com un hermes.

Tàrraco i la villa del Vilarenc han proporcionat sengles exemplars d'un model de pòrtic de palestra més canònic que el nostre, estudiats per Dupré i Revilla.¹³⁹ És un tema que va ser subdividit per Rohden i Winnefeld en tres tipus, el més antic dels quals es podria datar a mitjan segle I dC,¹⁴⁰ però a nosaltres ens ha aparegut en un estrat datable en els primers anys del mateix segle. De totes maneres

es tracta, com diem, d'una peça dubtosa i per tant no cal estendre-s'hi més del compte.

3.3. Les antefixes

S'entén per antefixa una placa amb ornamentació en relleu que serveix per ocultar cadascun dels ímbrexs que configuren la línia inferior d'una teulada¹⁴¹ (fig. 18). S'originen a Grècia i l'Àsia Menor en els segles VII-VI aC i es mantenen al llarg de tota l'època clàssica i hel·lenística amb ornaments geomètrics (palmetes i flors de lotus) combinats amb caps de Gorgona, lleons, grius o aus col·locades heràldicament o bé amb motius mitològics. En el món etrusc les terracotes eren part fonamental de la decoració dels temples; per tant, en la cultura etrusca les antefixes, presents ja des del segle VI aC, mostren un repertori molt variat que inclou un bon nombre de temes mitològics sovint d'inspiració oriental.

En el segle II aC es produeix un canvi en la fase final de la decoració ceràmica dels temples de tradició etrusca, que és rellevada per la pedra —més noble i resistent—, la presència de nous motius ornamentals procedents del món hel·lenístic i l'extensió de la decoració arquitectònica a tot tipus d'edificis.

En aquesta època Roma substitueix els grans centres tradicionals de producció de terracotes (Civita Castellana, Orvieto...) i es converteix en creadora de nous models que ràpidament s'escampen per tota la seva àrea d'influència, els quals, si bé és cert que continuen presentant algunes reminiscències etrusques i magnogregues, es dife-

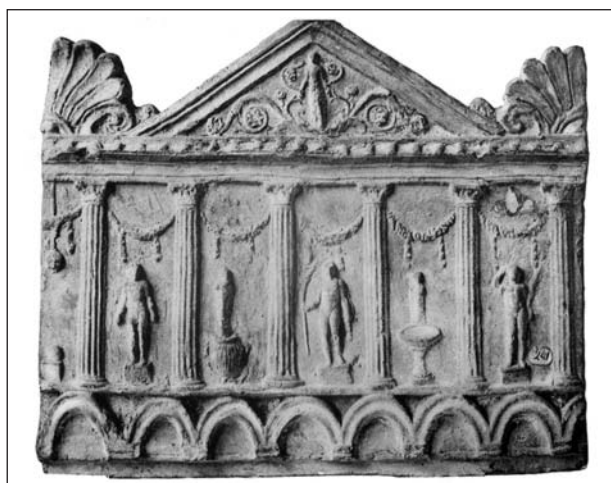

Figura 17. Lastra Campana amb «escena de pòrtic de palestra» (segons Rohden i Winnefeld, 1911, taf. CXLII, 2).

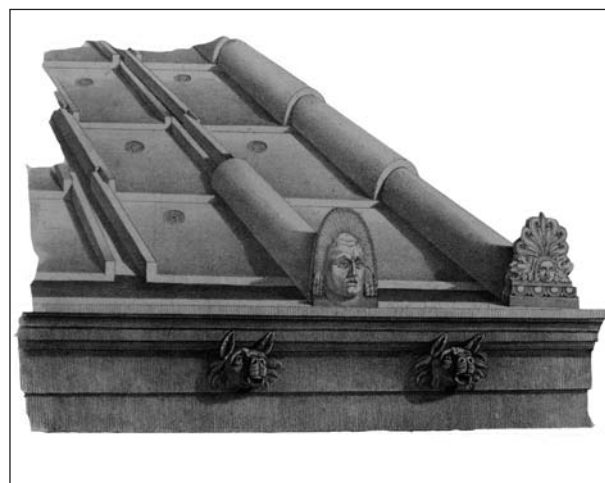

Figura 18. Ubicació d'una antefixa a la teulada (segons Campana, 1842).

138. Rohden i Winnefeld, 1911: taf. CXLII, 2.

139. Dupré i Revilla, 1991: 123-124 i taf. 43b i 43c.

140. Rohden i Winnefeld, 1911: 144-152.

141. La bibliografia sobre antefixes és molt extensa, però com a llibres fonamentals esmentem Andren, 1940; Anselmino, 1977; Anselmino, 1981; Mielsch, 1971; Pensabene i Sanzi di Mino, 1983, i per a Hispània, Ramos, 1996.

rencien netament dels més antics per unes dimensions més reduïdes, per la forma i per un més ampli repertori iconogràfic.

A partir de la irrupció del corrent neoàtic es va reorientar el repertori decoratiu cap a motius més classicistes, representats fonamentalment per l'ús de la palmeta. En època tardorepublicana i imperial les antefixes es troben decorant les teulades dels edificis més diversos; no només els temples sinó també altres d'àmbit públic —forums, pòrtics, termes, teatres, nimfeus— i privat —cases, vil·les i fins i tot sepulcres—. A partir de l'època tardorepublicana eren fetes a motlle i normalment retocades abans de la cocció. Després es cobrien d'una capa de calç que servia de base per rebre la decoració pictòrica, policroma i de vius colors. Aquesta tècnica industrial de fabricació en sèrie va influir sens dubte en la generalització del seu ús, que va arribar a tenir el seu màxim desenvolupament en època augustal.

Es considera com a principals nuclis de producció de les antefixes tardorepublicanes i imperials el Laci, l'Etrúria central i meridional i la Campània, llocs que concentren un gran nombre d'exemplars i on s'han trobat indicis de forns. No obstant això, en nombrosos jaciments de la península Itàlica i de les províncies es localitzen antefixes fabricades per terrisseries locals, sobretot en el període comprès entre els segles I aC i I dC, com és el cas de la gran majoria de tarraconenses. Cap a mitjan segle I dC comença una lenta decadència que finalitza en època antonina, moment en què es deixen d'emprar.

A continuació es descriuen els tipus localitzats a la plaça de la Font.¹⁴²

3.3.1. «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II»

Bust femení amb una diadema en forma de mitja lluna i cobert amb un vel que, formant plecs, cobreix la figura fins a les espatlles. Els cabells, llargs i solts, es divideixen en flocs a partir d'una ratlla central i es reparteixen a banda i banda de la cara en forma d'ones, però a partir de l'altura de les orelles cauen trenats i es perllonguen pel costat dels pits. La cara és ovalada amb els trets facials de tipus clàssic, harmònics i ben definits. Els ulls són grans i les parpelles superior i inferior, així com les celles, estan nítidament representades. El nas és recte, lleugerament engruixit en la seva base, i s'hi troben marcades les cavitats nasals. La boca és tancada, amb els llavis carnosos, i la barbeta és lleugerament punxeguda. Les orelles no són visibles perquè les tapen els cabells, però sí que estan presents les arracades en forma de grans esferes just per sobre

del naixement de les trenes. El coll és llarg i esvelt i no s'hi aprecien els anells de Venus ni tampoc es marca la zona clavicular. Vesteix un *chiton* tancat en V, que es cenyeix al cos formant plecs que modelen uns pits ben proporcionats (fig. 19).

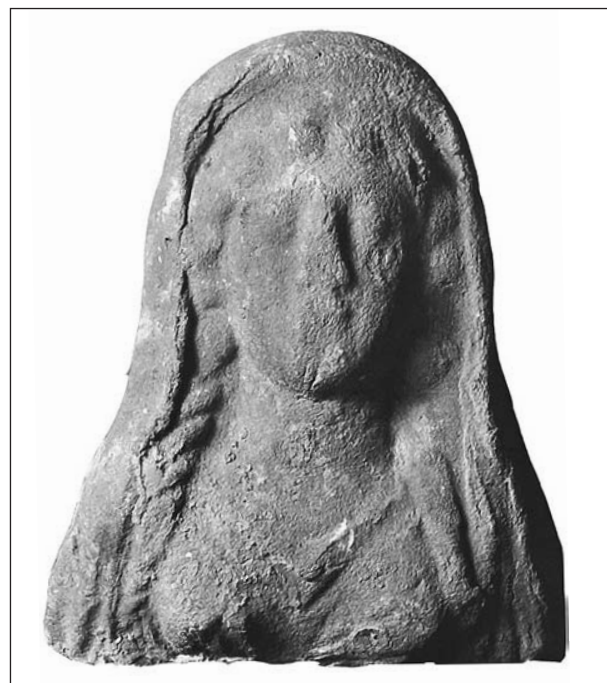

Figura 19. Antefixa del tipus «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II» procedent de Tàrraco (foto: M. Luisa Ramos).

Aquest tipus iconogràfic ha estat estudiat per Ramos, la qual, en el seu llibre sobre les antefixes de la província Tarraconense, descriu els exemplars coneguts per ella, procedents exclusivament de Tarragona i extensions: el seu Camp i el Baix Penedès,¹⁴³ que classifica en tres variants. La primera («bust d'Àrtemis Selene amb creixent lunar»), amb un únic exemplar conegut procedent de Tarragona i custodiat actualment al Museu Episcopal de Vic, ja havia estat publicada per I. Rodà¹⁴⁴ i és molt similar a la nostra; les diferències estan en la presència d'una diadema perlada i un creixent lunar, i també en la caiguda dels cabells i el tractament dels ulls. La segona variant («bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar I») és idèntica a l'anterior però sense el creixent lunar; i en la tercera variant («bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II») ha desaparegut també la diadema perlada.

La presència del creixent lunar ha fet decantar els investigadors per identificar la figura com una representació de Diana com a senyora de la lluna¹⁴⁵ (Àrtemis Selene). El culte d'Àrtemis Selene va tenir un lloc important ja en la

142. Seguim la tipologia establerta per M. L. Ramos.

143. Ramos, 1996: 326-350. L'excepció és una antefixa d'iguals característiques trobada a Dianium (Ramos, 1996: 460).

144. Rodà, 1989: 94.

145. Rodà, 1989: 94, afirma que la presència d'aquesta divinitat ornant antefixes no és rara i cita un grup d'antefixes conservades al Museu Nacional Romà (Pensabene i Sanzi di Mino, 1983).

religió grega que ha deixat testimonis en la literatura i l'art. Sovint és representada amb ales —que simbolitzen el curs de l'astre a través de la nit—, amb dues torxes o amb un creixent lunar sobre el cap o al darrere.¹⁴⁶ Es conserven nombroses obres antigues amb representació d'Àrtemis amb creixent lunar sobre el cap, com dues estàtues romanes de marbre, còpies d'originals del segle iv aC, conservades ara al Museu Capitolí de Roma i a la Ny Carlsberg Glyptotek de Copenhaguen, dues més de metèl·liques del British Museum, o alguns relleus ceràmics i gemmes.¹⁴⁷ En un relleu de marbre del Museu Arqueològic de Tessalònica i en un altre conservat al Museu del Louvre Àrtemis té un creixent lunar darrere les espatlles,¹⁴⁸ i també es presenta així la figura d'Àrtemis tàurica en una moneda d'Amfípolis.¹⁴⁹ Indistintament com a Àrtemis Selene o com a Lluna són descrites representacions similars en llànties altimperials trobades a Hispània, on figura un bust femení amb un creixent lunar sobre el cap: a Tàrraco (fig. 20),¹⁵⁰ a Empúries,¹⁵¹ en dos exemplars procedents dels jaciments aragonesos d'Arcobriga i El Palao,¹⁵² a la regió de Múrcia,¹⁵³ a Mèrida¹⁵⁴ i Sevilla.¹⁵⁵ És

un tipus iconogràfic relativament freqüent que es repeteix en llànties trobades de cap a cap de l'Imperi.¹⁵⁶

No obstant això, cal advertir que el creixent lunar no és un atribut exclusiu d'Àrtemis, ja que evidentment el pren en funció de la seva assimilació a Selene. La deessa Selene se'ns presenta com una bella noia jove amb un creixent lunar, una torxa o una diadema estrellada, sovint abillada amb joies. En general llueix vestit llarg i un mantell que ocasionalment li cobreix el cap.¹⁵⁷ Els problemes d'identificació neixen en el moment en què Selene és assimilada a altres divinitats com Àrtemis/Diana, Leto, Hècate, Isis, Juno, Venus, etc. Hi ha representacions d'Isis amb creixent lunar i també de *Iuno Caelestis*. En aquest darrer cas només el context d'espai i temps permet la seva discriminació. En efecte, *Iuno Caelestis* és el nom romà de la deessa Tanit, protectora de Cartago, i la major part de les seves imatges són a l'Àfrica; a Roma fa acte de presència al segle i dC. Se la representa sovint amb creixent lunar, el cap velat i vestida amb *chiton*,¹⁵⁸ per tant, amb les mateixes característiques formals.

Figura 20. Àrtemis Selene en una llàntia trobada a Tàrraco (segons Palanques, 1985).

El model d'antefixa de «bust d'Àrtemis Selene amb creixent lunar» probablement representa Diana, però no es pot descartar que es tracti simplement de Selene, més encara si es considera que es mostren només els seus atributs: el creixent lunar, una diadema (perlada o estrellada?), les arracades... Més difícil és que es tracti de *Iuno Caelestis* per raons de lloc i cronologia.

Pel que respecta al nostre model, «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II», no ens atrevim a establir cap identificació, malgrat les semblances amb el tipus esmentat, ja que la pèrdua del principal element —el creixent lunar— ho impedeix completament. No obstant això, mantindrem la denominació establerta per Ramos per evitar complicacions innecessàries.

3.3.2. «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I»

L'antefixa representa un bust femení amb vel que cau sobre les espatlles formant uns plegaments marcats. El més

146. Daremberg i Saglio: veu «Diana».

147. LIMC II-1: 901-911.

148. LIMC II-1: 900; Daremberg i Saglio: veu «Diana», fig. 2353.

149. Daremberg i Saglio: veu «Diana», fig. 2357.

150. Palanques 1985: 155 i fig. 1. Es tracta d'una Dr. 9 procedent d'una tomba de la necròpolis oriental.

151. Palol, 1950: 245 i fig. 103, que la identifica amb Isis.

152. Amaré, 1988: 69.

153. Amante, 1988: 220.

154. Fernández Chicarro, 1956: 86 i fig. 50, 11; Rodríguez Martín, 1996: 90.

155. Fernández Chicarro, 1956: 110 i fig. 59, 11.

156. Present per exemple en una llàntia del British Museum signada per C. Clodius Successus (Bonnet, 1988: 41 i fig. 15, 11). Altres paral·lels han estat recollits per Amaré 1988: 69.

157. LIMC VII-1: 706-715.

158. LIMC V-2: 837-839.

exterior presenta petites incisions rectilínies al llarg de tot el seu contorn. El pèl es disposa en 11 petites trenes en forma d'espina de peix aferrades al cuir cabellut. El rostre és lleugerament ovalat, amb uns ulls grans en què les parpelles es presenten marcades d'una forma poc naturalista, de manera que més aviat sembla una membrana contínua que envolta l'ull. Encara que no en el nostre cas, generalment en els paral·lels localitzats la mirada s'eleva cap a dalt indicada per l'iris, el qual presenta un petit enfonsament. El nas és recte, ample en la seva base, i la boca és gran amb llavis engruixits. Les orelles són de grans dimensions i porten arracades en forma de bola. El coll és robust i està poc definit sobre el fons. S'hi observa un collaret decorat mitjançant fines incisions verticals. La figura femenina va vestida amb un *chiton* tancat amb escot en V en què es marca una decoració lineal o bé dos plecs que recorren la revora i baixen entre els dos pits, que són petits però estan molt ben definits mitjançant protuberàncies. El drapejat del vestit està representat d'una forma molt poc realista (fig. 21).

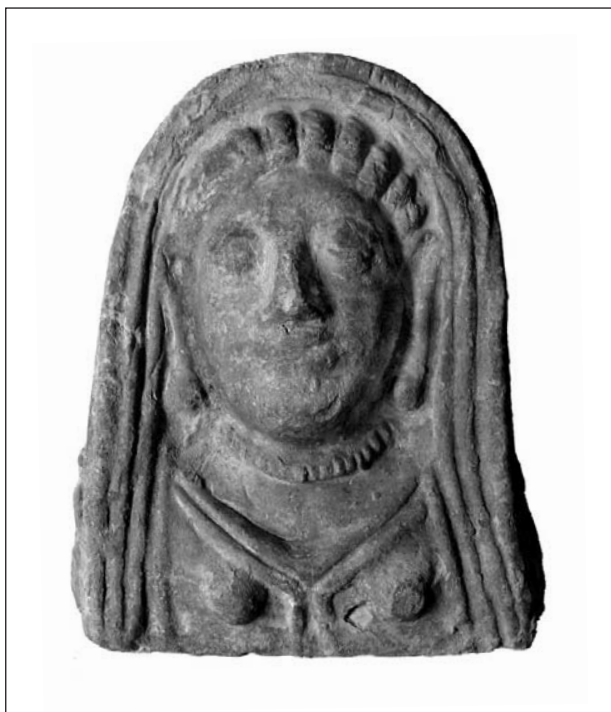

Figura 21. Antefixa del tipus «bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I» procedent de Tàrraco.

Ramos, en el seu estudi de les terracotes de la Tarraconense, va distingir, a partir dels exemplars procedents de Tàrraco, dues variants d'aquest model que va classificar com a «busto femenino velado con peinado de cuartos de melón I i II»¹⁵⁹ i que va datar en el segle I dC. A partir de les peces localitzades a l'excavació de la plaça de la Font es pot distingir una tercera variant, molt similar a la primera però que

presenta una sèrie d'especificitats pròpies en relació amb el tipus descrit per Ramos.¹⁶⁰ En efecte, en el nostre model el vel que cobreix el bust femení presenta menys plecs, i el més exterior mostra una fina decoració frontal de minúscules incisions en sentit transversal. Però la diferència més gran està en la presència d'un collaret decorat amb incisions verticals que no es troba en cap dels models coneguts. Per tant, estem amb tota seguretat davant d'una nova variant.

Aquest tipus, com ja va advertir Ramos, té una gran semblança amb el descrit en el catàleg de Pensabene i Sanzi di Mino com a «antefisse con testa femminile velata, melonenfrisur, e con tratti del volto deformi»,¹⁶¹ els quals recullen i descriuen tres exemplars procedents del Tíber existents al Museu Nacional Romà que daten en el segle II aC (fig. 22). Evidentment aquest és el model que serví per elaborar les nostres antefixes, les quals en difereixen molt poc; nas més pla, arracades més simples, presència de collaret i tractament del *chiton* més esquemàtic.

Figura 22. Antefixa del tipus «bust femení velat amb pentinat de quarts de meló» trobada a Roma (segons Pensabene i Sanzi di Mino, 1983).

3.3.3. «Bust femení velat amb arracades llargues»

Els cabells es disposen simètricament dividits en una clenxa; baixen per cada costat en dues masses trenades en forma d'espiga. Tot el cap i les espatlles estan coberts per un vel fi. A l'altura de les orelles, que no arriben a distin-

159. Ramos, 1996: 242.

160. Considerem que el «busto femenino velado con peinado de cuartos de melón II» podria assimilar-se a l'I, ja que l'única diferència és el fet d'haver-se extret d'un motlle summament desgastat, com ja indica la mateixa autora.

161. Pensabene i Sanzi di Mino, 1983: 89-90. És el seu tipus 29,6.

gir-se, unes arracades llargues formades per dos cossos —l'un arrodonit i l'altre allargassat— cauen inclinades fins a les espatlles. La cara és ovalada, així com el front. Els arcs superciliars estan assenyalats i en els ulls destaquen els gòbuls oculars en relleu i l'iris ben marcat. El nas és recte i amb la base arrodonida. De la boca, ben proporcionada, destaquen uns llavis carnosos i les comissures. La barbata és arrodonida i el coll robust. Vesteix un *chiton* que mostra plecs gruixuts i un escot en V (fig. 23).

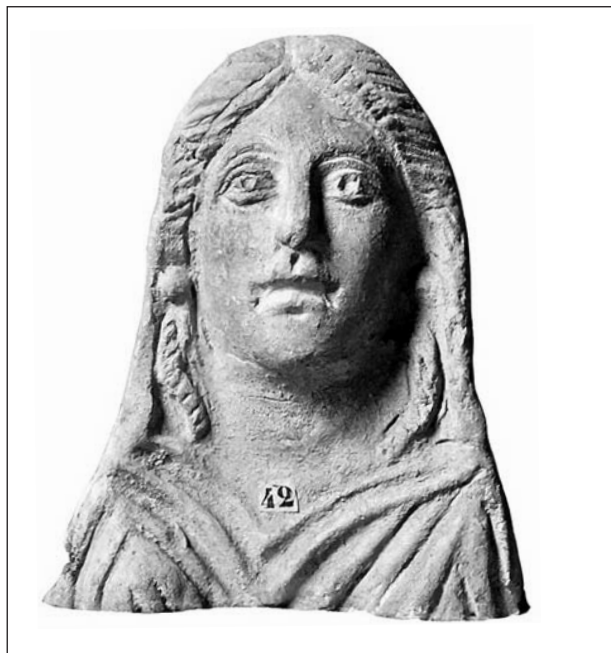

Figura 23. Antefixa del tipus «bust femení velat amb arracades llargues» procedent de Tàrraco i conservada al Museu Arqueològic Nacional de Madrid (foto: M. Luisa Ramos).

Fins ara hi havia una sola peça d'aquest model, existent al Museu Arqueològic Nacional de Madrid, que ingressà per donació de Bonaventura Hernández Sanahuja,¹⁶² i que per tant prové de Tarragona. Aquest fet podria quedar confirmat per la troballa d'un fragment d'iguals característiques en la nostra excavació. Ramos assigna a aquesta antefixa una cronologia del segle III aC basant-se en paral·lels italics,¹⁶³ però nosaltres creiem que deu ser més tardana, contemporània de la resta de terracotes de l'excavació.

3.3.4. «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa»

Motiu compost per una palmeta de cinc lòbuls estilitzats amb nervadura central els quatre laterals i les espirals gi-

rades cap endins. Els lòbuls inferiors presenten una voluta que forma una semivoluta, mentre que els superiors acaben amb una semivoluta que forma quasi un anell i presenten una petita perla o punt a cada costat. En una segona variant els lòbuls superiors acaben amb una semivoluta i no presenten perles. El lòbul central s'allarga i s'amplia notablement respecte als altres, i presenta una superfície lanceolada convexa i una estria que ressegueix el seu perímetre. Els lòbuls neixen molt junts del centre del fris i deixen lliures els espais laterals inferiors, en els quals trobem sengles dofins molt simplificats, ondulats i situats en posició heràldica mirant cap a l'interior. En l'espai entre el dofí i la palmeta es distingeix també un punt o perla. El fris està format per tres motlures arrodonides disposades en sentit horitzontal separades per franques llises (fig. 24).

Figura 24. Antefixa del tipus «palmeta de cinc lòbuls, dos dofins i fris de triple motllura llisa» procedent de Tàrraco.

Es tracta d'un model de palmeta equivalent al tipus 17 de Ramos, que recull una única peça similar procedent també de la plaça de la Font de Tarragona,¹⁶⁴ que data entre els segles I aC i I dC. L'antefixa estudiada per Ramos presenta un petit *labrys* en el punt on neixen els lòbuls, cosa que no sembla estar present en les nostres, però és una zona fracturada que no es distingeix prou bé.

Remotament les palmetes provenen de la Grècia clàssica i l'Àsia Menor, on eren utilitzades com a motiu decoratiu d'antefixes i acroteris, així com també a la Magna Grècia des del segle IV aC. A Pompeia es coneixen exem-

162. Laumonier, 1921: núm. 999 i lám. CXXVIII, 2.

163. Descripció de la peça a Ramos, 1996: 65 i 213. Aquesta autora, seguint el text de Rodà, 1989: 94, en fa la descripció esmentant el seu origen tarraconense; tot i que en la fitxa corresponent (pàg. 597) consta com de procedència desconeguda.

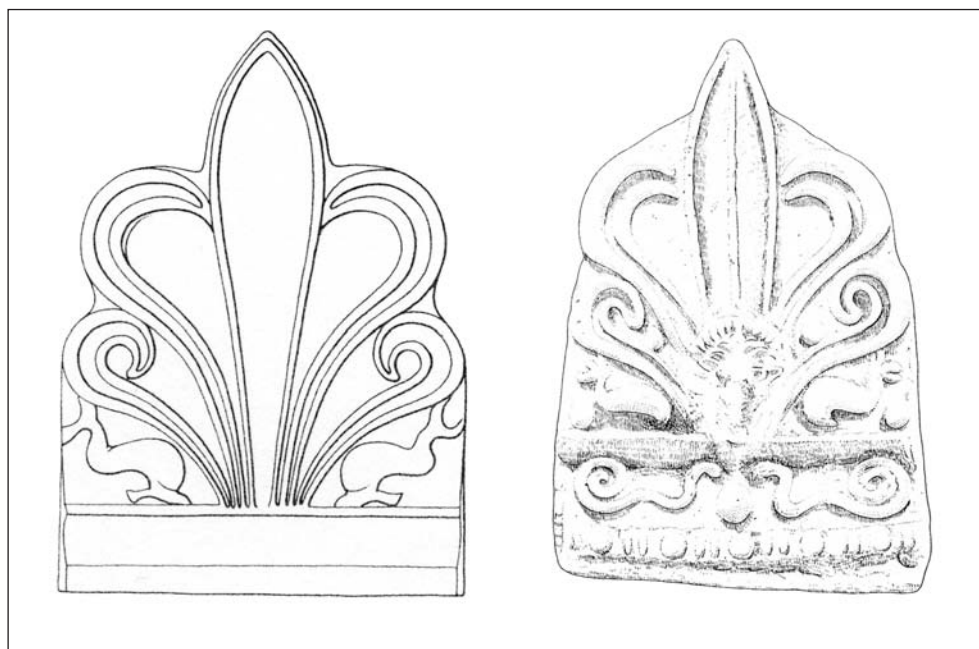
164. Ramos, 1996: 217 i 384. Es tracta d'una antefixa recuperada durant la construcció del refugi de la Guerra Civil.

plars provinents del temple d'Apol·lo datats en el segle II aC, però no és fàcil saber en quin moment entren a formar part dels cicles decoratius habituals. Estan associades a les últimes fases decoratives d'alguns temples tardorepublicans, com al capitol de Cosa, relacionades amb les darreres reparacions.¹⁶⁵ S'han trobat reutilitzades en el contrapòdium del temple B de Largo Argentina, datat l'any 31 aC, i per tant anteriors, potser contemporànies del veí pòrtic de Pompeu de l'any 55 aC. Antefixes amb palmeta es fan presents també en el conjunt de terracotes del temple d'Apol·lo Palatí, en concomitància amb les lastres Campana abans esmentades, procedents amb tota probabilitat del Pòrtic de les Danaïdes, datat en l'any 25 aC. De la segona de les naus de Nemi se'n coneix una sèrie d'antefixes amb palmeta corresponents a diverses variants; una pertany al tipus de «palmeta de cinc lòbuls i dofins amb sòcol de serps afrontades», molt similar a les nostres, només amb la diferència del sòcol. Els *bolli laterizi* dels materials de construcció trobats a la nau permeten esbrinar que foren fabricades en les *figlinae Marcianae* i pertanyen com s'ha especificat a l'època de Calígula.¹⁶⁶ També es coneixen exemplars d'antefixa amb palmeta i dofins a Òstia, Carreiae, Falerii Veteres, Privernum, Tusculum, Lucus Feroniae, Luni, etc. (fig. 25). Igualment les antefixes amb motiu de palmeta s'escampen per les províncies, com mostren els exemplars catalogats per Ramos procedents de la Tarraconense.¹⁶⁷

L'origen de les palmetes tarraconenses és clarament italià. Pensabene i Sanzi di Mino recullen en el seu catàleg del Museu Nacional Romà un total de 18 antefixes assimilables a la nostra que únicament es diferencien en el motiu decoratiu del sòcol, on les tres bandes llises queden substituïdes per dues serps afrontades. Els detalls restants, com el tractament plàstic del relleu, el nombre de lòbuls i els dofins, són idèntics.¹⁶⁸ Es daten en època julioclaudia i procedeixen de Roma i el Laci: del Tíber, de les termes de Caracalla, de Monte Cavo, de Castel Porziano i de la villa de Quint Voconí Pol·lió a Marino. Exemplars iguals es troben també a l'Antiquarium Comunale de Roma, estudiats per Anselmino.¹⁶⁹ Allí la gran majoria d'antefixes són palmetes d'entre 5 i 9 lòbuls, normalment sense la base decorada,¹⁷⁰ que acostumen a tenir un motiu central en el centre (principalment Gorgones, però també déus, animals o motius vegetals).

En resum, hom creu que la producció a gran escala d'antefixes amb palmeta s'inicia en època de Sullà amb origen a Roma, des d'on es devien escampar a les altres localitats del centre i el nord d'Itàlia.¹⁷¹ Assoleixen la màxima difusió en època augustal —com les lastres Campana— i la presència d'idèntics motius decoratius en les unes i les altres demostra que eren produïdes per les mateixes *figlinae*.¹⁷² Es pot afirmar que en els segles I aC i I dC la gran majoria d'antefixes presenten la palmeta com a motiu principal, sovint combinada amb elements iconogràfics

Figura 25. Antefixes amb palmeta de cinc lòbuls; la segona amb fris amb dues serps afrontades, procedents de l'àrea de Roma (segons Anselmino i Pensabene i Sanzi di Mino).

165. Brown, Richardson i Richardson, 1960: 296-300.

166. D'on també prové el notable conjunt de lastres Campana a què hem fet referència anteriorment (Ucelli, 1950: 200).

167. Ramos, 1996: 215-219.

168. És el tipus 158 de Pensabene i Sanzi di Mino, 1983: 228-231 i tav. CVI-CVII.

169. Anselmino, 1977, tipus VII.

170. Només uns pocs exemplars amb base representant *kymatia* jònics, meandres, festons o dues serps afrontades.

171. Pensabene i Sanzi di Mino, 1983: 30-33.

172. Rohden i Winnefeld, 1911: 34-35; Borbein, 1968: 17; Anselmino, 1977: 46.

presos del corrent neoàtic imperant en aquells moments: Gorgones, caps de cabra o d'elefant, serps o dofins afrontats, etc. A partir de mitjan segle I dC la producció decau per desaparèixer completament en el II. Anselmino afirma que els dofins en posició heràldica en particular es documenten en antefixes datades entre mitjan segle I aC i mitjan I dC.¹⁷³

En les palmetes de la plaça de la Font hi ha una tendència a la simplificació i estilització dels motius. A diferència del que s'observa a la península Itàlica, on hi ha una gran varietat d'antefixes amb palmetes que es combinen amb altres motius decoratius —Gorgones, etc.— i on les palmetes presenten normalment set o més lòbuls, aquí el tipus queda reduït únicament a la presència de palmetes de cinc lòbuls amb elements decoratius dofíniformes molt simplificats. La decoració dels sòcols de les antefixes aquí estudiades no es documenta a Roma.

3.3.5. «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris d'arcs que emmarquen una perla central»

Antefixa gairebé igual a l'anterior; palmeta de cinc lòbuls estilitzats amb nervadura central els quatre laterals i les espirals girades cap endins. Els lòbuls inferiors presenten una semivoluta que forma quasi un anell i els superiors formen una semivoluta. El lòbul central s'allarga i s'amplia notablement respecte als altres, i presenta una superfície lanceolada convexa i una estria que ressegueix el seu perímetre. Els lòbuls neixen molt junts del centre del fris i deixen lliures els espais laterals inferiors, en els quals trobem sengles dofins molt simplificats, ondulats i situats en posició heràldica mirant cap a l'interior. El fris està limitat en la part superior per un llistell arrodonit decorat amb petites incisions verticals i per la inferior per una franja llisa emmarcada per llistells arrodonits. La decoració principal consisteix en una seriació de quatre arcs recolzats sobre botons que emmarquen cadascun un element esfèric central similar a una perla.

És un model no recollit per Ramos en el seu catàleg, però molt similar al tipus anterior, del qual es diferencia bàsi-

cament en el fris, però també en el relleu i el perfil exterior dels lòbuls, aquí més marcat, i en el gruix de les peces, que és superior (fig. 26).

Figura 26. Antefixa del tipus «palmeta de cinc lòbuls, dos dofins i fris d'arcs que emmarquen una perla central» procedent de Tàrraco.

Pel que fa al motiu de palmeta remetem a les línies precedents, i respecte al sòcol no n'hem localitzat paral·lels entre les antefixes romanes. No obstant això, hi ha motius similars en lastres Campana en què figura com a element iconogràfic principal una columnata; aquesta està de vegades muntada sobre un *podium* decorat amb arcuacions que poden emmarcar Gorgones¹⁷⁴ o tenir el camp interior llis.¹⁷⁵ Aquest darrer model ha estat testimoniado també en les produccions de lastres Campana de la Gàl·lia.¹⁷⁶

Les antefixes de Tàrraco agafen aquest motiu de podi amb arcuacions i l'apliquen a la base de la palmeta, però en l'interior de cadascuna s'hi dibuixa un punt llis que cal interpretar com una esquematització de les Gorgones que es documenten en les lastres Campana.

173. Anselmino, 1977: 36. L'ús de dofins es fa palès en nombroses obres de l'antiguitat clàssica, ja sigui com a símbol cívic sovint utilitzat en les monedes, o bé en mosaics i altres obres artístiques. En canvi, en terracotes arquitectòniques romanes apareix sovint amb un caràcter subsidiari complementant altres motius. El dofí s'associa també a algunes divinitats i es relaciona amb la resurrecció de Dionís i Apol·lo. Segons Zanker, el dofí és un dels signes utilitzats per August per commemorar la victòria d'Actium, conjuntament amb tritons, *rostra* de vaixells, Victòria, etc., i esmenta una antefixa amb un vaixell i trofeu flanquejat per dos dofins (Zanker, 1992: 106-108). Com a antecedent italià més o menys immediat caldria esmentar les plaques de terracota del santuari hel·lenístic de Monte Pallano (Abruzzo), de 38 per 31 centímetres, que mostren dos dofins afrontats a un element vegetal emmarcats per dos petits frisos; el superior amb un *kyma* lèsbic i l'inferior amb una successió de palmetes (Kane, 2006).

174. És el cas del tipus anomenat «temple de Vesta». Per exemple, Rohden i Winnefeld, 1911: 281 i taf. LXIX.

175. Més propi de representacions d'una columnata —l'anomenada escena de palestra—. Rohden i Winnefeld, 1911, fig. 282; Rizzo, 1977: 42.

176. Laubenheimer *et alii*, 1989: 306-312; Mouraret, 1998: 15.

3.3.6. «Gorgona»

Fragment que correspon a un tros de cara en què s'observen l'ull esquerre —de dimensions inferiors al natural— subtilment definit, com també les parpelles i l'iris, la cella —ampla i ben marcada— i part del pèl que s'adapta al rostre. També s'intueix el naixement del nas (fig. 27). Es tracta d'una antefixa amb representació de Gorgona.¹⁷⁷ Per les seves dimensions hi figuraria únicament un cap de Gorgona, possiblement sense palmeta, que guarda certes similituds amb una antefixa procedent segons sembla d'Itàlica i ara conservada al Museu Provincial de Sevilla. S. Ramallo, que l'ha estudiada, hi veu relació amb un grup d'antefixes de la península Itàlica que es daten ja en la segona meitat del segle I dC.¹⁷⁸

Figura 27. Antefixa amb cap de Gorgona trobada a l'excavació de la plaça de la Font.

3.3.7. Fragment indeterminat

Únicament és visible un fragment d'ala corbada que correspon a l'extrem i en què s'observa una filera de sis plomes (fig. 28). És possible que es tracti d'una antefixa amb representació de Potnia Theron, però una sèrie d'inconvenients desaconsellen la relació. Certament a la península Itàlica —especialment al centre— les antefixes amb model de Potnia Theron són molt abundants, però quasi sempre en un marc cronològic entre els segles IV i II aC¹⁷⁹ i per tant massa antigues per tenir relació amb el conjunt de terracotes que estem estudiant.¹⁸⁰ Del conjunt presentat per Pensabene i Sanzi di Mino, corresponent a exemplars molt incomplets, només una antefixa permet distingir l'extrem de les ales, que té una certa similitud amb

Figura 28. Extrem d'una ala, possible antefixa.

la nostra,¹⁸¹ però els models més freqüents mostren la deessa dreta entre dos lleons i amb les ales plegades, per la qual cosa els extrems no queden lliures. D'altra banda, sembla que amb la introducció de les antefixes amb palmeta el motiu de Potnia Theron no desapareix del tot, atès que alguns exemplars trobats a la vil·la de Quint Viconi Pollió i altres llocs poden ser datats en el segle I aC.¹⁸² A Hispània destaca Itàlica com l'única ciutat que ha proporcionat terracotes amb representació de Potnia Theron —en concret un exemplar i dos de dubtosos—, que es consideren manufactures locals d'època tardorepublicana a imitació dels models itàlics decadents.¹⁸³ No obstant això, per al nostre fragment es pot plantejar també que hagués format part d'una figura alada de cos sencer, com una Victòria o un Eros.¹⁸⁴

3.4. Plaques de revestiment

En aquesta categoria es compten un total de cinc petits fragments. Es tracta de plaques que es caracteritzen per presentar una de les cares decorada amb una sèrie de línies, realitzades amb un punxó de punta roma quan la pasta encara era fresca, que dibuixen un reticulat disposat diagonalment respecte a la seva orientació (fig. 29). Una d'elles¹⁸⁵ presenta un forat circular realitzat abans de la cocció per permetre el pas d'un clau. Aquesta peça també té un gruix notablement superior en relació amb les altres quatre (2,5 davant d'1,5 centímetres). Una altra presenta restes de pintura vermella en el fons d'una de les incisions.¹⁸⁶

177. Prof. M. J. Strazzulla, comunicació personal.

178. Ramallo, 1999: fig. 8.

179. Pensabene i Sanzi di Mino, 1983: 118-125.

180. Per altra banda, l'aparició d'un sol fragment pot indicar que es tracta de material residual.

181. Pensabene i Sanzi di Mino, 1983: tav. LV.

182. Pensabene i Sanzi di Mino, 1983: 31.

183. Blázquez, 1953; Ramallo, 1999.

184. Exemples a Mollard-Besques, 1963, que recull nombroses figures de coroplàstia procedents de Mírina (Limnos, Grècia), datades entre el segle II aC i l'I dC.

185. PR 1 del catàleg.

186. PR 4 del catàleg.

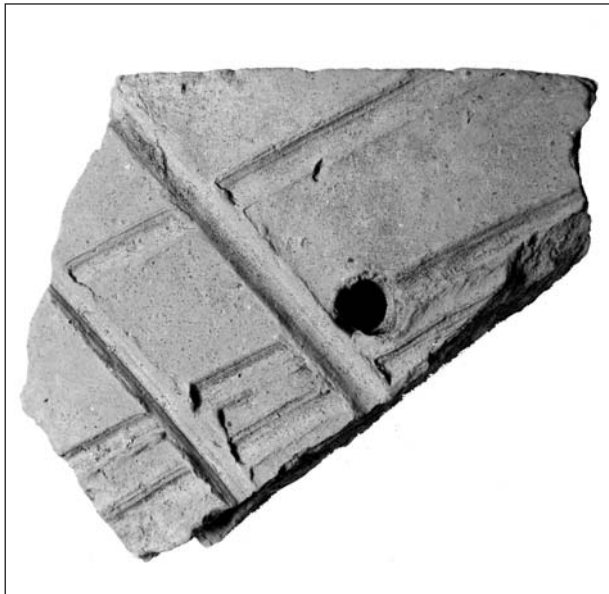

Figura 29. Placa de revestiment trobada a l'excavació de la plaça de la Font.

Els únics paral·lels que podem esmentar són itàlics: una placa inèdita procedent del santuari de la Fortuna Primigènia que presenta el mateix motiu reticulat i també un forat

de clau,¹⁸⁷ i una placa de Cosa.¹⁸⁸ A la villa de la Canaleta (Vila-seca) van trobar-se entre el material ceràmic de construcció unes plaques que presentaven unes «empremtes per a la subjecció o per adherir el revestiment», interpretades pels excavadors com a plaques per fer *concamerationes* o cambres d'aire en les parets de les sales calentes dels banys.¹⁸⁹ Devien acomplir per tant una funció similar a les *tegulae mammatae*, i devien estar subjectades al mur amb claus.¹⁹⁰

Hi ha plaques similars, algunes procedents de conjunts termals, tot i que són molt escasses. A. Bouet, que ha estudiat els materials ceràmics de construcció de les termes de la Gàl·lia,¹⁹¹ recull uns pocs exemplars de plaques decorades de les quals només una, procedent de les termes de Clos Saint-Antoine a Frejús, s'assembla a les nostres.¹⁹² Per a algunes d'aquestes plaques que no presenten restes de morter adherit s'ha plantejat la hipòtesi que es tracti de plaques de revestiment per anar vistes.¹⁹³ Probablement el conjunt més nombrós s'ha recuperat en les excavacions de les termes de Barzan, a la Gàl·lia, amb més de 600 fragments amb decoracions pentinades que formen diferents dibuixos; els arqueòlegs conclouen que aquestes plaques foren usades no en la part bàsica de l'obra sinó en revestiments parietals o en les falses voltes,¹⁹⁴ però cap d'aquests s'assembla als exemplars tarraconenses.

187. Museu Arqueològic Nacional de Palestrina, inv. 8822.

188. Bruno i Scott, 1993: 89-89.

189. Bru i Pociña, 2006.

190. De manera similar a com es representa en la fig. 19b de Nielsen, 1990.

191. Bouet, 1999, especialment pàg. 165-169.

192. La diferència està en el sentit del reticulat, no disposat diagonalment sinó paral·lel a l'eix de la placa.

193. Hipòtesi plantejada per Le Ny per a les troballes del taller de Chancy (Suïssa), citada per Bouet, 1999: 169.

194. Bouet, 2003: 174-178.

4

Catàleg

4.1. Lastres Campana

Tipus «dues joves flanquejant un canelobre»

Lastra L1 (fig. 30)

Alçada: 23,5 cm.

Amplada: 33,5 cm.

Gruix: entre 1,8 i 4,5 cm.

Pasta: color taronja pàl·lid, de fractura regular i molt depurada. Coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i

partícules desgreixants de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia:¹⁹⁵ 60-90 dC.

Es conserven del fris superior 10 oves separades per llancetes. El cap de la figura de l'esquerra, la meitat superior del canelobre i la figura de la dreta fins a mitja cama. S'observa un dels forats de subjecció de la placa, de 0,9 centímetres de diàmetre.

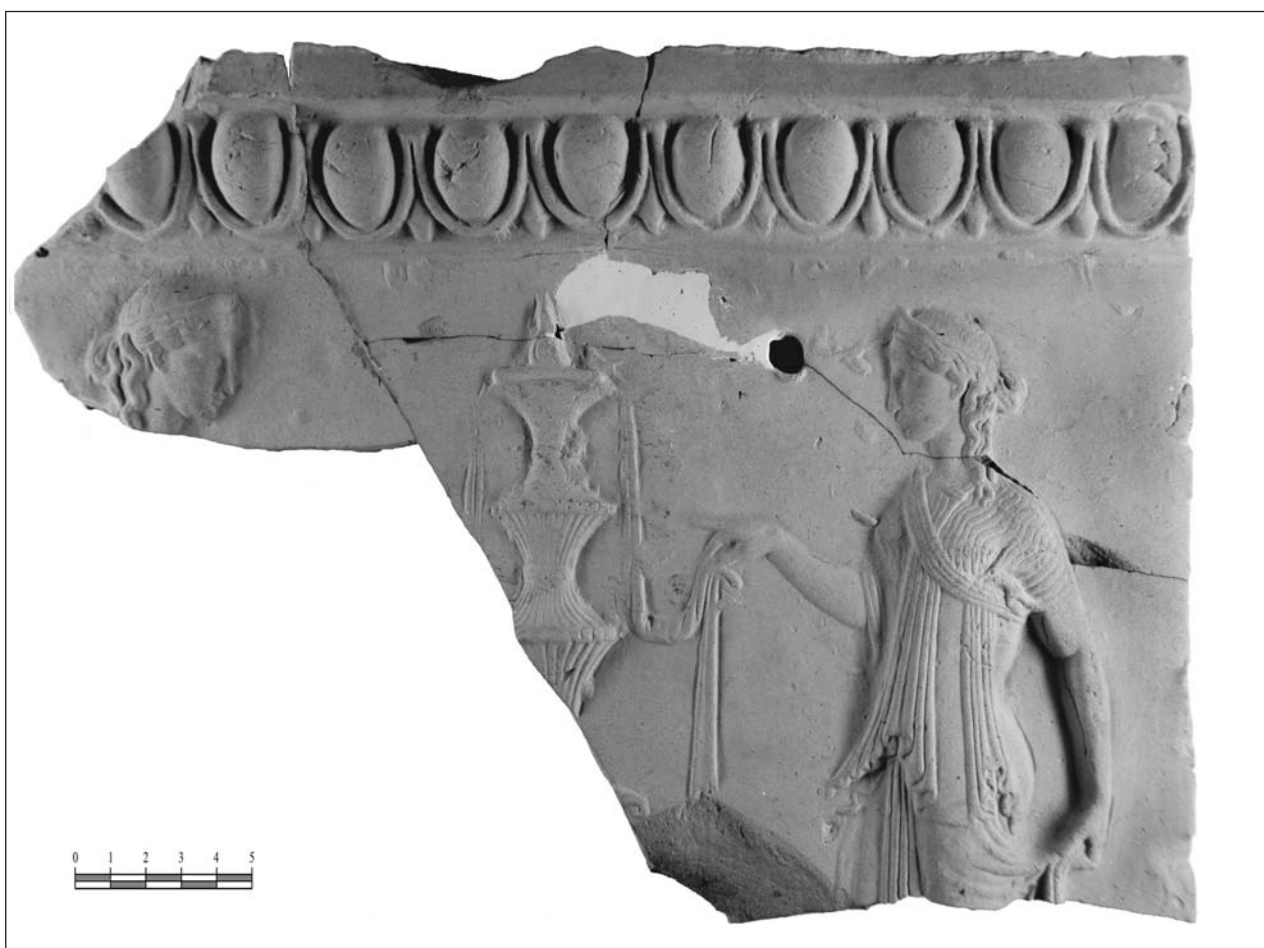

Figura 30. Lastra L1.

195. Aquest epígraf es refereix a la cronologia de l'estrat de procedència del fragment.

Lastra L2 (fig. 31)

Alçada: 15,6 cm.

Amplada: 20 cm.

Gruix: entre 1,5 i 2,3 cm.

Pasta: color taronja pàl·lid, de fractura regular i molt depurada. Coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgredients de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Altres: 4 fragments d'una mateixa peça que remunten.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia: 60-90 dC.

Part inferior d'una lastra, en què s'observen una de les cames i part inferior del vestit de la figura de l'esquerra i la base del canelobre formada per tres grapes de lleó. Del sòcol es conserven dues palmetes senceres i el naixement de dues més. S'observen restes d'engalba blanca en els peus del canelobre i en el sòcol. S'aprecia també un dels forats de subjecció de la placa, de 0,9 centímetres de diàmetre.

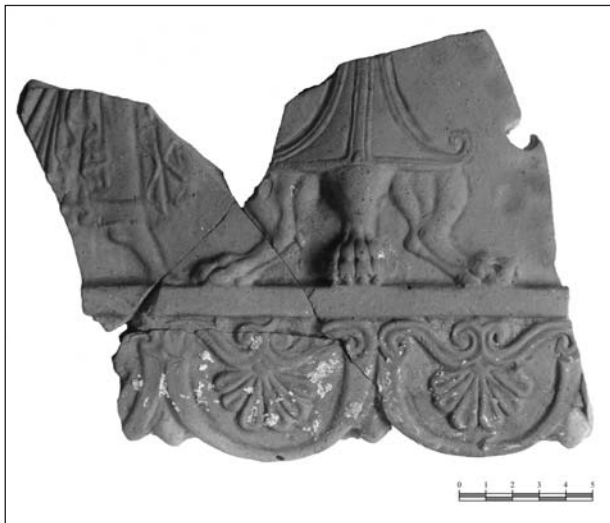

Figura 31. Lastra L2.

Lastra L3 (fig. 32)

Alçada: 13 cm.

Amplada: 19,8 cm.

Gruix: entre 1,8 i 4,3 cm.

Pasta: color taronja pàl·lid, de fractura regular i molt depurada. Coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgredients de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Altres: dos fragments d'una mateixa placa que casen.

Nivell: PF-96 2203.

Cronologia: 60-90 dC.

Es conserva el cap d'una de les dues joves de què es componia l'escena central, més concretament la de l'esquerra. La jove presenta les mateixes característiques que les descri-

tes en el fragment de lastra 1. Es conserva així mateix part del fris consistent, com en el cas anterior, en una successió d'oves i llancetes de les quals se'n veuen sis. La peça presenta un forat circular de 0,9 cm de diàmetre a l'altura dels ulls de la jove per poder subjectar la lastra a l'edifici.

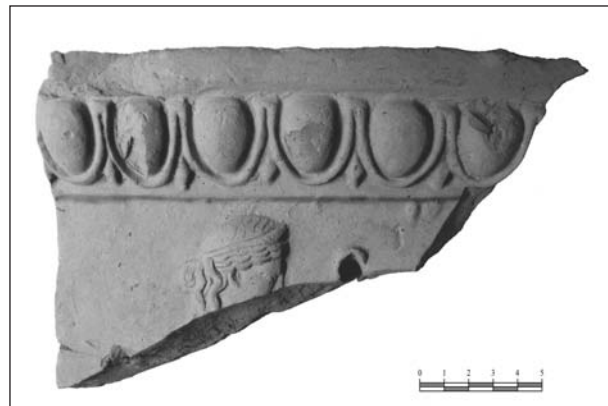

Figura 32. Lastra L3.

Lastra L4 (fig. 33)

Alçada: 10,2 cm.

Amplada: 17 cm.

Gruix: entre 2 i 4,2 cm.

Pasta: color taronja pàl·lid, de fractura regular i molt depurada. Coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgredients de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Nivell: PF-96 2203.

Cronologia: 60-90 dC.

Exemplar de similars característiques que l'anterior. També conserva solament el cap de la jove de l'esquerra en relació amb l'escena decorativa central. Així mateix, es documenta també el fris format per la combinació d'oves i llancetes, de les quals se'n conserven cinc. Presenta un petit forat circular de subjecció de 0,6 cm de diàmetre a l'altura de la boca de la jove. La peça presenta algunes oves amb un acabat defectuós.

Figura 33. Lastra L4.

Lastra L5 (fig. 34)

Alçada: 6,2 cm.

Amplada: 4 cm.

Gruix: 2 cm.

Pasta: color taronja pàl·lid, de fractura regular i molt depurada. La cara posterior presenta una coloració grogosa. Coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgredants de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia: 60-90 dC.

Fragment de reduïdes dimensions on s'observa una part del costat esquerre del canelobre i part de la cinta que penja del mateix costat.

Figura 34. Lastra L5.

Tipus «engalanament d'un hermes»

Lastra L6a (fig. 35)

Alçada: 10,5 cm.

Amplada: 6,7 cm.

Gruix: entre 1,2 i 1,5 cm.

Pasta: dura, de color marró clar i coccio en atmosfera oxidant. És molt homogènia, ja que presenta un aspecte en general molt depurat que contrasta amb abundants fragments de roques volcàniques de mida molt grollera a fina. Aquestes presenten dos aspectes: fragments de roca volcànica de color morat o granat, molt poroses, i fragments de roca volcànica tipus obsidiana, de color fosc, quasi negre, i fractura concoïdal. També s'observen partícules molt fines de composició calcària disseminades per la peça, així com inclusions ocasionals de material ferruginós i fragments granítics.

Altres: forma part dels fragments de lastra L6b i L6c, tot i que no lliguen entre ells.

Nivell: PF-96 2409 i 2422.

Cronologia: 10-20 dC.

Conservat en dos fragments. Es distingeixen la part superior de la peanya de l'hermes i la inferior del seu cap barbat;

part del braç esquerre del sàtir i l'extrem de les dues branques que du la figura femenina situada darrere l'hermes.

Figura 35. Lastra L6a.

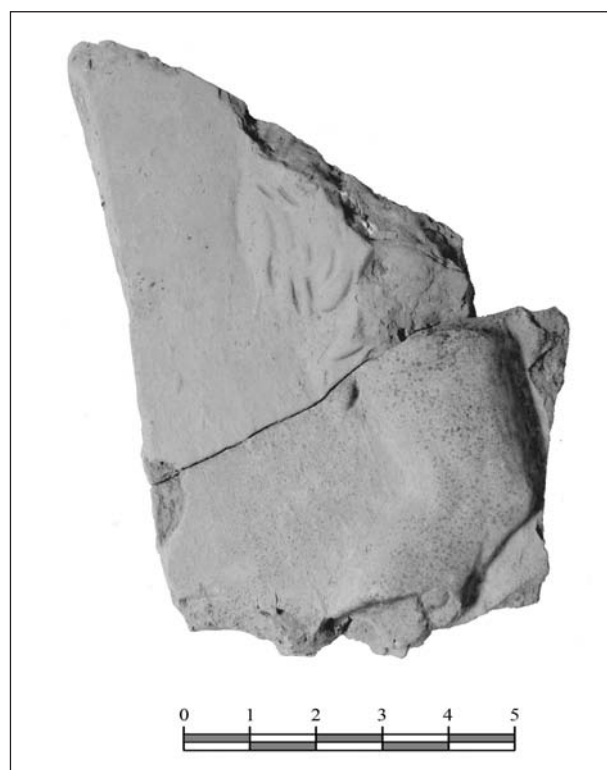

Figura 36. Lastra L6b.

Lastra L6b (fig. 36)

Alçada: 9 cm.

Amplada: 6 cm.

Gruix: entre 1,1 i 1,9 cm.

Pasta: igual a 6a.

Nivell: PF-96 2408/2422.

Cronologia: 10-20 dC.

Part de la cama dreta flexionada i de la peça de pell del sàtir.

Lastra L6c (fig. 37)

Alçada: 10,5 cm.

Amplada: 12,6 cm.

Gruix: entre 1 i 1,8 cm.

Pasta: igual a lastra L6a.

Nivell: PF-96 2408.

Cronologia: 10-20 dC.

Part inferior de la lastra on es veu la part inferior de la peanya de l'hermes, amb dos esglaons; la part inferior del *chiton* de la figura femenina situada al darrere; el llistell inferior, i el sòcol, constituït per palmetes de set fulles emmarcades per cintes separades per llancetes.

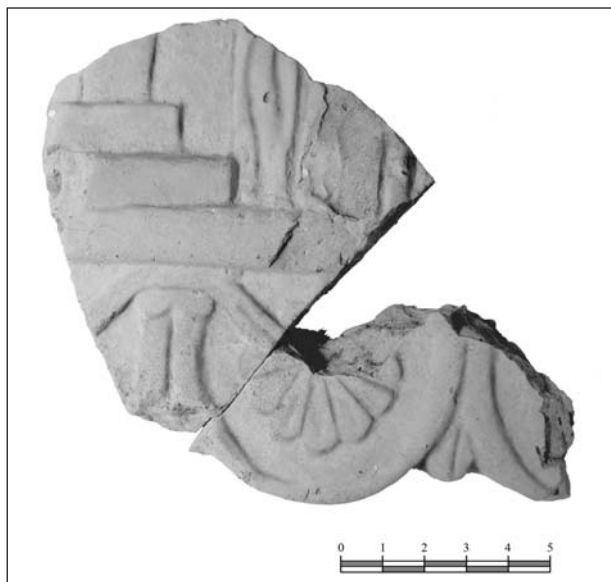

Figura 37. Lastra L6c.

Tipus «escena de pòrtic de palestra»

Lastra L7 (fig. 38)

Alçada: 9,5 cm.

Amplada: 6 cm.

Gruix: 2 cm.

Pasta: color beix en ambdues superfícies i nucli de color rosat clar, força depurada i de fractura i textura llises. Malgrat les diferències de coloració és una pasta de cocció homogènia en atmosfera oxidant. A part d'algunes inclusions ferruginoses de mida mitjana a fina, la resta de

partícules desgreixants (quars, feldspats i també minerals de ferro) són de mida fina a molt fina. Presència generalitzada d'elements calcaris no visibles a simple vista.

Nivell: PF-96 2408.

Cronologia: 10-20 dC.

Fragment de petites dimensions pertanyent a l'extrem inferior dret d'una lastra. Aquest és llis amb una motllura de secció quadrangular. Aquesta motllura serveix de base a una possible escena de palestra. En el fragment solament s'observa la part baixa d'una columna o pilar amb estria interna.

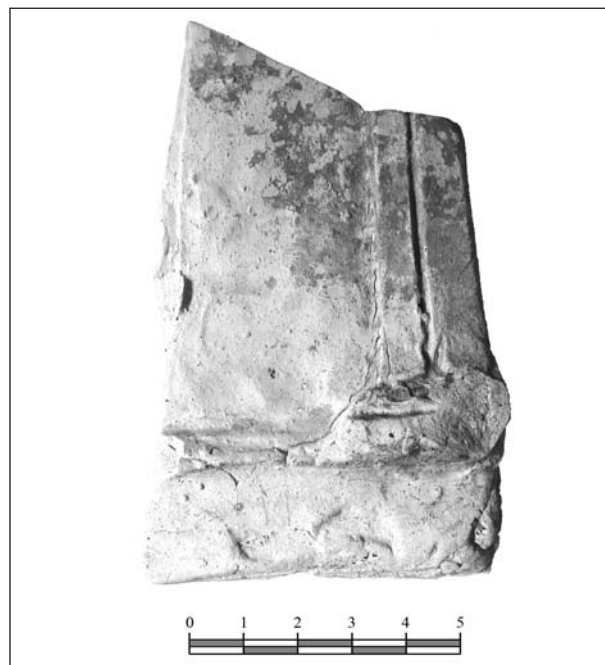

Figura 38. Lastra L7.

4.2. Antefixes

Tipus «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II»

Antefixa A1 (fig. 39)

Estat: fragmentari.

Alçada: 13,6 cm.

Amplada: 14 cm.

Gruix: 3,5 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: 12 cm.

Amplada: 11,5 cm (conservats).

Gruix: 1,3 cm.

Forma de la placa: ogival.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: molt poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien traces de retocs posteriors.

Pasta: color groc pàl·lid, relativament depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a mitjana format per partícules d'elements ferruginosos de color fosc i vermellós, quars i

Figura 39. Antefixa A1.

inclusions calcàries esporàdiques. Presència d'abundants partícules calcàries no visibles a simple vista.

Altres: queden restes d'engalba de color blanc en les zones més protegides de la superfície, però no hi ha vestigis de policromia.

Nivell: PF-94 312.

Cronologia: 10-20 dC.

La peça es conserva fragmentada per la part superior, a l'altura dels ulls, així com per la part inferior esquerra. Dels trets facials solament se'n conserva la part baixa del nas, la boca, les galtes i la barbeta. Així mateix, també són visibles les dues arracades, el trenat dels cabells en els dos costats, el coll, part del *chiton*, part dels laterals esquerre i dret del vel i el pit dret.

Antefixa A2 (fig. 40)

Estat: fragmentari.

Alçada: 13 cm.

Amplada: 11,2 cm.

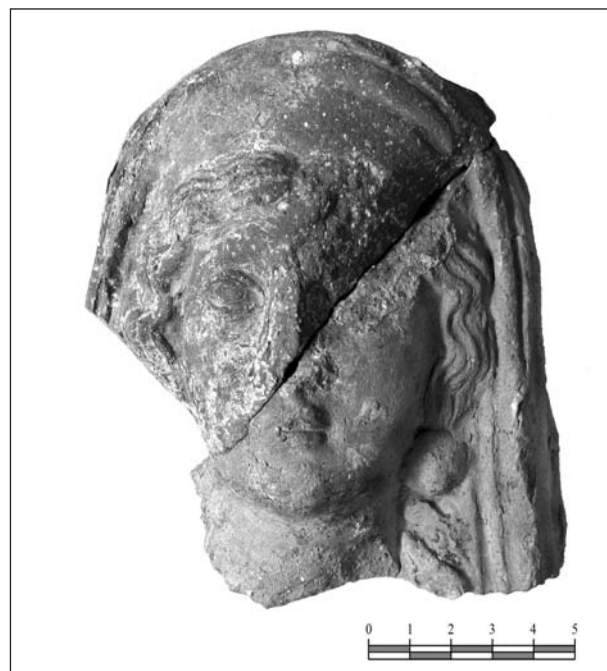

Figura 40. Antefixa A2.

Gruix: 3,5 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ogival.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: molt poc gastat.

Modelatge: s'aprecien petits retocs posteriors al modelatge al començament de l'única trena conservada.

Pasta: el fragment superior presenta una pasta de color grisós com a conseqüència d'haver estat exposat al foc un cop la peça ja s'havia fragmentat. La pasta de la part inferior conservada presenta una coloració vermellosa. El desgredant és de mida mitjana a grollera i està compost per quars, feldspats, inclusions calcàries (irregulars i arrodonides) i partícules vermelloses de naturalesa indeterminada (xamota?).

Altres: no hi ha cap rastre d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2105 i 2422.

Cronologia: l'estrat 2105 s'ha datat en els anys 60-90 dC i l'estrat 2422, en els anys 10-20 dC.

La peça està fragmentada en dues parts que han patit un procés postdeposicional divers. L'antefixa es conserva fins a l'altura del coll. S'hi observen, molt ben definits, el vel, la diadema i tots els trets facials. Els cabells presenten encara volum amb ones fins a l'altura de les arracades, de les quals només es conserva la del costat dret. Tanmateix es documenta solament part del trenat dels cabells del mateix costat.

Antefixa A3 (fig. 41)

Estat: fragmentari.

Alçada: 10,5 cm.

Amplada: 12 cm.

Figura 41. Antefixa A3.

Gruix: 4,3 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ogival.

Unió amb l'ímbrex: mitjana amb nervadura central.

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color beix, força depurada, i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida mitjana a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per inclusions calcàries, xamota molt fina i desgredant d'origen granític (quars, feldspats i mica). Malgrat que no s'observa a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no presenta restes d'engalba ni pintura.

Nivell: PF-96 2203.

Cronologia: 60-90 dC.

Es conserva la part superior de l'antefixa fins a l'altura del coll. D'ella són visibles la diadema superior, el vel, tot el rostre i l'arracada esquerra parcialment fragmentada. No presenta un treball acurat ni unes faccions marcades a causa del desgast del motlle, fet que és evident en ulls, parpelles, celles i boca. Els cabells presenten petits indicis de les ones, però la major part s'han perdut, amb què el pèl esdevé format per volums llisos.

Antefixa A4 (fig. 42)

Estat: fragmentari.

Alçada: 11 cm.

Amplada: 9,5 cm.

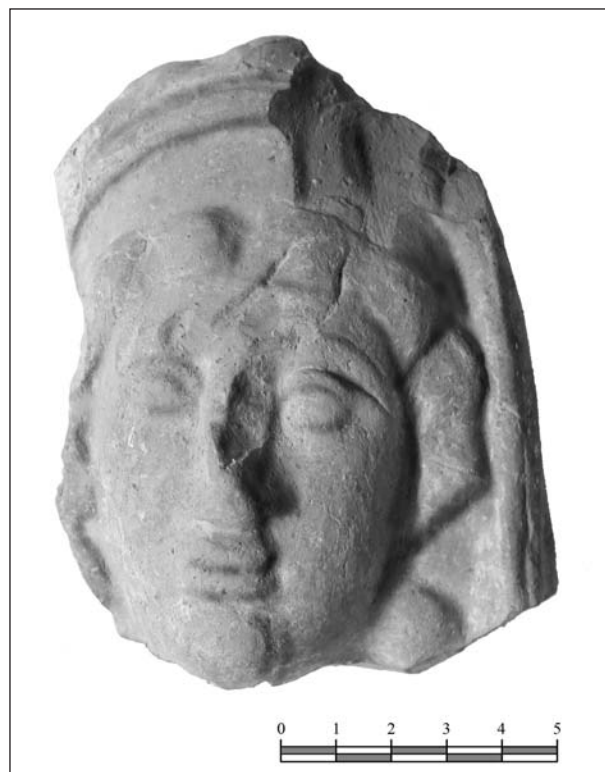

Figura 42. Antefixa A4.

Gruix: 4,2 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ogival.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color rosat, relativament depurada i de fractura llisa. Cocció oxidant homogènia i desgredant de mida fina a mitjana, tot i la presència esporàdica d'alguna inclusió més grollera, format per quars, inclusions calcàries, feldspats i elements vermellorsos de naturalesa indeterminada. Presència generalitzada d'elements calcaris no visibles a simple vista detectables mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no queden restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia: 60-90 dC.

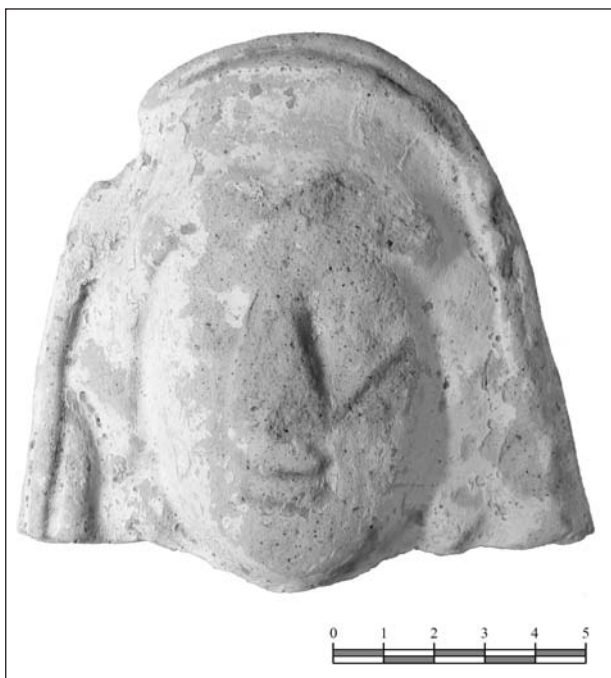
Antefixa fragmentada pel lateral esquerre i per la part inferior a l'altura del coll. Es poden identificar el vel, la diadema en forma de mitja lluna, els cabells formant volums llisos fins a l'altura del coll i les arracades. La cara es conserva íntegra, amb un desperfecte al nas.

Antefixa A5 (fig. 43)

Estat: fragmentari.

Alçada: 10,5 cm.

Amplada: 12 cm.

Figura 43. Antefixa A5.

Gruix: 3,5 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ogival.

Unió amb l'ímbrex: mitjana amb nervadura central.

Motlle: extremadament gastat.

Modelatge: no s'observen retocs posteriors.

Pasta: composta per la barreja de dues argiles, una de coloració groguenca i l'altra de color taronja. Pasta relativament grollera de fractura irregular i desgredant de quars molt groller força abundant, inclusions calcàries i ferruginoses, fragments de roques (granits) i partícules vermelloses de naturalesa indeterminada. L'argila groguenca sembla tenir un component calcari més elevat.

Altres: queden restes d'engalba de color blanc, però no hi ha vestigis de policromia.

Nivell: PF-96 2314.

Cronologia: 60-90 dC.

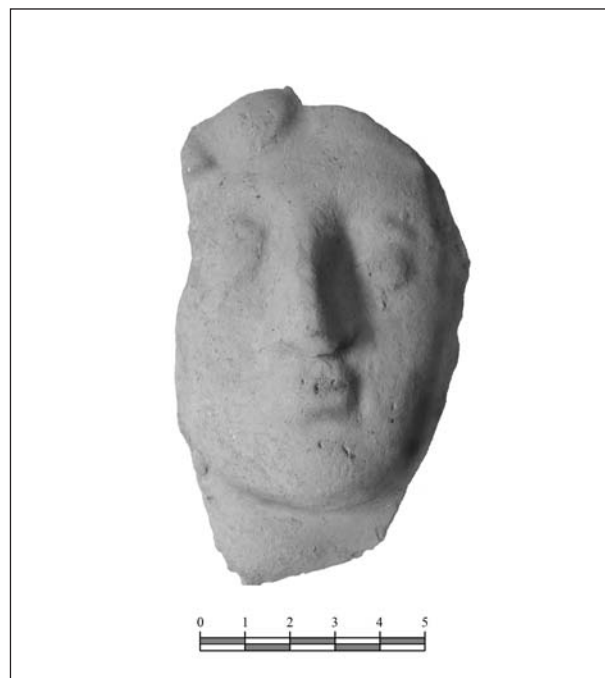
Antefixa fragmentada a l'altura del coll i amb un petit trencament a la part superior esquerra. En aquest punt l'engalba blanca passa per sobre del trencat, fet que demostra que ens trobem davant un defecte de fàbrica. S'observa la cara sencera amb les faccions molt poc definides, producte de l'elevat grau de desgast del motlle. Els cabells es conserven formant volums llisos fins a l'altura del coll. Tanmateix es poden identificar ambdues arracades, la diadema i la part superior del vel.

Antefixa A6 (fig. 44)

Estat: fragmentari.

Alçada: 10 cm.

Amplada: 5 cm.

Figura 44. Antefixa A6.

Gruix: 5,3 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: mitjana amb nervadura central.

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'aprecien traces de retocs posteriors.

Pasta: color beix, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida mitjana a molt fina, format per inclusions calcàries, xamota molt fina i desgredant d'origen granític (quars, feldspats i mica). Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no conserva traces d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2421.

Cronologia: 10-20 dC.

Peça força fragmentada de la qual únicament es conserven els trets facials, la part superior del coll i una part dels cabells. El desgast del motlle fa que el pèl no estigui ben definit, sinó que formi volums llisos.

Antefixa A7 (fig. 45)

Estat: fragmentari.

Alçada: 6,7 cm.

Amplada: 5,5 cm.

Gruix: 3 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: mitjana amb nervadura central.

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'observen traces de retocs posteriors al seu modelatge.

Pasta: color beix, força depurada i de fractura llisa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida mitjana a molt fina, format per inclusions calcàries, xamota molt fina i desgreixant d'origen granític (quars, feldspats i mica). Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no conserva restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2301.

Cronologia: 60-90 dC.

Fragment en què simplement s'identifiquen alguns dels trets facials. La peça està trencada a l'altura dels ulls i a l'inici del coll.

Figura 45. Antefixa A7.

Antefixa A8 (fig. 46)

Estat: fragmentari.

Alçada: 7,8 cm.

Amplada: 11 cm.

Gruix: 4 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: 2 cm.

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: gastat.

Modelatge: s'observen retocs posteriors al modelatge en el coll.

Pasta: color beix, força depurada i de fractura llisa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida mitjana, format per inclusions calcàries, xamota molt fina i desgreixant d'origen granític (quars, feldspats i mica).

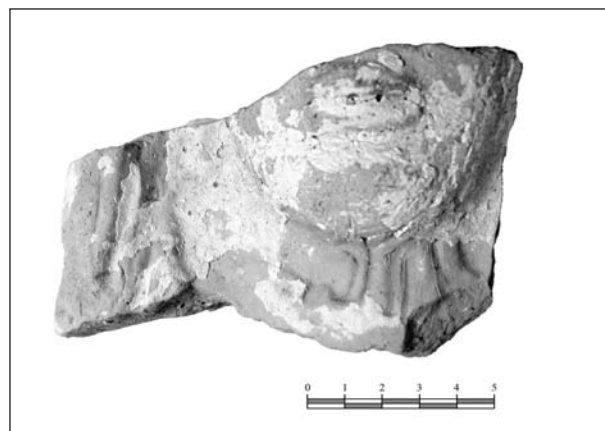

Figura 46. Antefixa A8.

Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: queden petites restes d'engalba de color blanc, però no hi ha vestigis de policromia.

Nivell: PF-96 2155.

Cronologia: 10-20 dC.

L'estat de conservació és molt fragmentari. Solament són identificables els llavis, la part inferior de la cara, el costat central i esquerre del coll i un tros del vel del mateix lateral. No s'observa l'arracada d'aquest costat, fet que pot deure's a un defecte de fabrica o a desgast del motlle o es pot tractar d'una variant del model.

Antefixa A9 (fig. 47)

Estat: fragmentari.

Alçada: 12,7 cm.

Amplada: 14 cm.

Gruix: 3,1 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Figura 47. Antefixa A9.

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ogival.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: lleugerament gastat en el costat dret.

Modelatge: no s'observen traces de retocs posteriors.

Pasta: color beix, força grollera i de fractura rugosa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida mitjana a grollera, format per abundants elements d'origen granític (quars, feldspats) i menor presència d'inclusions calcàries i partícules vermelloses de naturalesa indeterminada (xamota?).

Altres: no hi ha restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2203.

Cronologia: 60-90 dC.

L'antefixa està fragmentada per sobre del coll i per la part inferior de la peça, però conserva l'angle inferior esquerre intacte. Solament és visible el trenat dels cabells, la part inferior del vel que li cobria el cap, part del *chiton* i els dos pits.

Antefixa A10 (fig. 48)

Estat: fragmentari.

Alçada: 8,5 cm.

Amplada: 16 cm.

Gruix: 2,5 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ogival.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: lleugerament gastat en el costat dret.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color taronja pàl·lid, de fractura regular i molt depurada. Coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgredants de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Figura 48. Antefixa A10.

Altres: no hi ha rastre d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2203.

Cronologia: 60-90 dC.

Solament es conserva la part inferior de l'antefixa, la qual està fragmentada a l'altura del coll. Es veu el trenat dels cabells, tot el vestit i la part baixa del vel que li cobria el cap.

Antefixa A11 (fig. 49)

Estat: fragmentari.

Alçada: 6 cm.

Amplada: 4,8 cm.

Gruix: 2,5 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: molt poc gastat.

Modelatge: no s'observen traces de retocs posteriors.

Pasta: color taronja pàl·lid, força depurada i de fractura llisa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no hi ha traces d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-94 311.

Cronologia: 10-20 dC.

Fragment petit d'una antefixa en què solament són observables part d'una trena i un fragment del vel del costat esquerre.

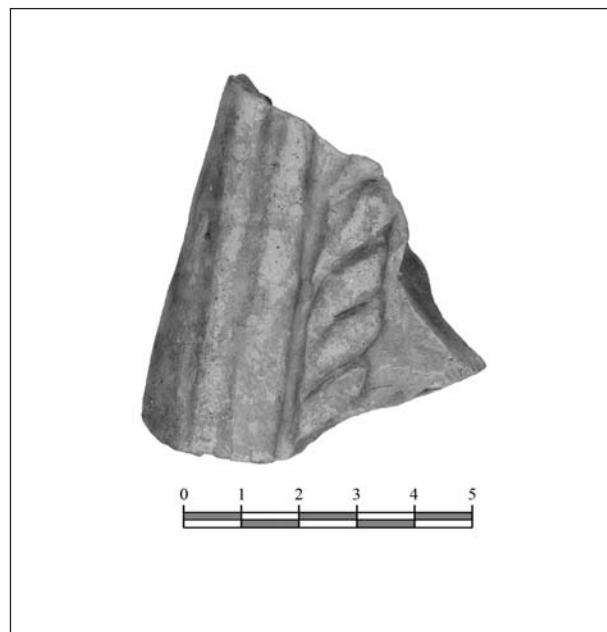

Figura 49. Antefixa A11.

Antefixa A12 (fig. 50)

Dos fragments pertanyents a una mateixa peça. Les seves dades generals són les següents:

Estat: fragmentari.

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: molt poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: nucli vermellós i superfícies de color gris fosc i de fractura molt llisa. Pasta molt depurada en la qual amb prou feines es poden observar partícules desgredants a simple vista, excepte algunes inclusions calcàries de mida molt fina. L'escassa reacció a l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric indica una menor presència d'elements calcaris en l'argila.

Altres: no queden restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2422.

Cronologia: 10-20 dC.

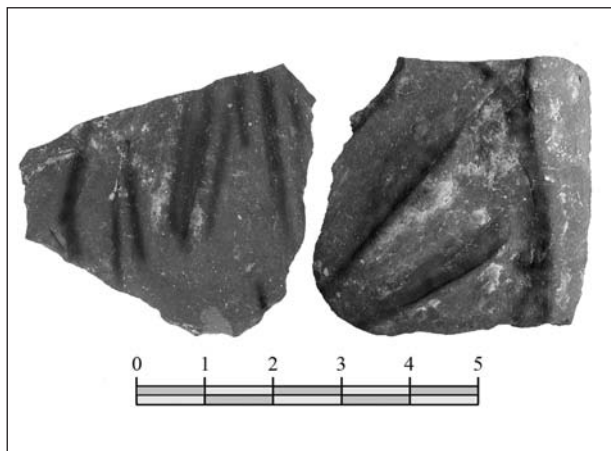

Figura 50. Antefixa A12.

1.

Alçada: 4 cm.

Amplada: 4,1 cm.

Gruix: —

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Es conserva la part corresponent al pit esquerre de l'antefixa.

2.

Alçada: 4 cm.

Amplada: 4,5 cm.

Gruix: —

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Es conserva el tros pertanyent al pit dret de la peça.

Antefixa A13 (fig. 51 i 52)

Dos fragments pertanyents a una mateixa peça. Les seves dades generals són les següents:

Estat: fragmentari.

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: molt poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: nucli vermellós i superfícies de color gris fosc i de fractura molt llisa. Pasta molt depurada en la qual amb prou feines es poden observar partícules desgredants a simple vista, excepte algunes inclusions calcàries de mida molt fina. Destaca un cristall d'olivina, que denota un origen volcànic (fig. 52). L'escassa reacció a l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric indica una menor presència d'elements calcaris en l'argila.

Altres: no queden restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2422.

Cronologia: 10-20 dC.

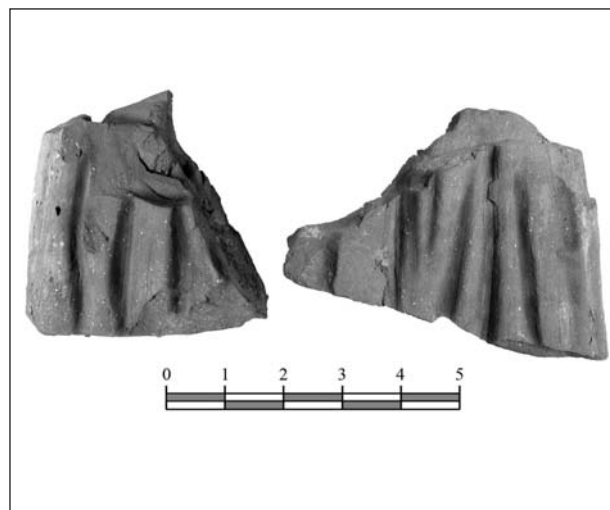

Figura 51. Antefixa A13.

Figura 52. Antefixa A13. Detall del cristall d'olivina.

1.

Alçada: 4 cm.

Amplada: 4 cm.

Gruix: 1,6 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Fragment corresponent a l'angle inferior esquerre del vel.

2.

Alçada: 3,8 cm.

Amplada: 4,8 cm.

Gruix: 2 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Fragment corresponent a la part dreta del vel.

Antefixa A14 (fig. 53)

Estat: fragmentari.

Alçada: 7,7 cm.

Amplada: 4 cm.

Gruix: 2 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: composta per la barreja de dues argiles, una de coloració groguenca i l'altra de color taronja. Pasta relativament grollera de fractura irregular i desgredant format per quars molt groller força abundant, inclusions calcà-

ries i ferruginoses, fragments de roques (granits) i partícules vermelloses de naturalesa indeterminada. L'argila groguenca sembla tenir un component calcari més elevat. Altres: no queden restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2408.

Cronologia: 10-20 dC.

Fragment del costat dret de l'antefixa, en què s'observen part del vel i de l'arracada d'aquest lateral.

Tipus «bust femení velat amb pentinat de quarts de meló»

Antefixa A15 (fig. 54)

Estat: sencera.

Alçada: 17,5 cm.

Amplada: 13,8 cm.

Gruix: 4 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: 3 cm.

Forma de la placa: arrodonida alta.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color vermell però superfície beix, molt depurada i de fractura llisa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant format bàsicament per quars i quarsites,

Figura 53. Antefixa A14.

Figura 54. Antefixa A15.

feldspats i inclusions vermelloses de naturalesa indeterminada (xamota?). Argila amb alta presència d'elements calcaris.

Altres: no queden vestigis d'engalba ni de policromia. S'observa algun petit defecte de fabricació, com un vacúol sobre el pit dret.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia: 60-90 dC.

Antefixa A16 (fig. 55)

Estat: fragmentari.

Alçada: 8 cm.

Amplada: 9,5 cm.

Gruix: 2,8 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: arrodonida alta.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: molt poc gastat.

Modelatge: no s'observen retocs posteriors.

Pasta: color beix, relativament grollera i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant amb desgredant de mida grollera a molt fina format per elements d'origen granític (quars, feldspats) o quarsític, partícules ferruginoses i inclusions de color vermellós d'origen indeterminat (xamota?). Escassa presència de components calcaris en l'argila.

Altres: no s'aprecien restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2408.

Cronologia: 10-20 dC.

D'aquesta antefixa únicament se'n conserva la part inferior dreta. S'observa part del collaret, la part dreta del *chiton*, el pit dret i la part dreta del vel que cobriria la figura.

Figura 55. Antefixa A16.

Antefixa A17 (fig. 56)

Estat: fragmentari.

Alçada: 6,7 cm.

Amplada: 9,8 cm.

Gruix: 3,1 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: 2,2 cm.

Forma de la placa: arrodonida alta.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: gastat.

Modelatge: s'aprecien errors de fabricació a l'altura del coll.

Pasta: color beix, relativament grollera i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant amb desgredant de mida grollera a molt fina format per elements d'origen granític (quars, feldspats) o quarsític, partícules ferruginoses i inclusions de color vermellós d'origen indeterminat (xamota?). Escassa presència de components calcaris en l'argila.

Altres: no conserva traces d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2422.

Cronologia: 10-20 dC.

Antefixa fragmentada a l'altura del coll; únicament en queda la part inferior. S'observen solament el vestit (*chiton*), el costat dret del vel que li cau sobre les espatlles i els pits. Presenta deformacions de l'argila en la part superior de la peça que afecten collaret i vel.

Figura 56. Antefixa A17.

Antefixa A18 (fig. 57)

Estat: fragmentari.

Alçada: 9 cm.

Amplada: 8 cm.

Gruix: 2,6 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: 8,5 cm.

Amplada: 9,5 cm.
 Gruix: 1,3 cm.
 Forma de la placa: arrodonida alta.
 Unió amb l'ímbrex: mitjana.
 Motlle: molt poc gastat.
 Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.
 Pasta: color taronja pàl·lid, força depurada i de fractura llisa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.
 Altres: no conserva traces d'engalba ni de policromia.
 Nivell: PF-96 2203.
 Cronologia: 60-90 dC.
 La peça està fragmentada a l'altura del naixement del coll i també s'ha perdut tota la part inferior esquerra. Únicament són visibles part del collaret, del *chiton* i del vel.

Figura 57. Antefixa A18.

Antefixa A19 (fig. 58)

Estat: fragmentari.
 Alçada: 5,6 cm.
 Amplada: 4,1 cm.
 Gruix: 2 cm.
 Dimensions de l'ímbrex:
 Alçada: —
 Amplada: —
 Gruix: —
 Forma de la placa: —
 Unió amb l'ímbrex: —
 Motlle: gastat.
 Modelatge: s'aprecien traces d'haver estat retocada a l'altura del llavi superior.

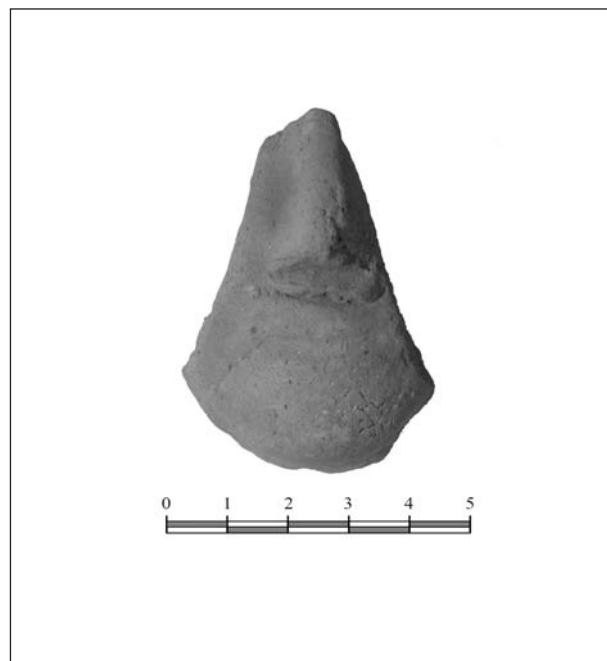

Figura 58. Antefixa A19.

Pasta: color taronja pàl·lid, força depurada i de fractura llisa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.
 Altres: no conserva traces d'engalba ni de policromia.
 Nivell: PF-96 2102.
 Cronologia: 60-90 dC.
 Peça molt fragmentada de la qual es conserva únicament la part inferior del rostre. Presenta una marcada incisió postmodelatge que li secciona el llavi superior.

Antefixa A20 (fig. 59)

Estat: fragmentari.
 Alçada: 6 cm.
 Amplada: 3,3 cm.
 Gruix: 2,8 cm.
 Dimensions de l'ímbrex:
 Alçada: —
 Amplada: —
 Gruix: —
 Forma de la placa: —
 Unió amb l'ímbrex: —
 Motlle: poc gastat.
 Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.
 Pasta: color taronja amb l'exterior de color beix, molt depurada i dura i amb fractura llisa. Desgredant de fi a molt fi de quars, feldspats i inclusions vermelles de naturalesa indeterminada molt fines i escasses.
 Altres: no queden restes d'engalba ni de policromia.
 Nivell: PF-96 2432.

Figura 59. Antefixa A20.

Cronologia: 10-20 dC.

Antefixa femenina de la qual es conserva un fragment del lateral dret. Només s'aprecia part del vel i de l'orella.

Tipus «bust femení velat amb arracades llargues»

Antefixa A21 (fig. 60)

Estat: fragmentari

Alçada: 7 cm.

Amplada: 11 cm.

Gruix: 2,7 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Figura 60. Antefixa A21.

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color beix a marró clar relativament grollera i de fractura lleugerament irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant format per partícules de quars, feldspats i elements ferruginosos de color fosc i vermellós de mida mitjana a fina, amb alguna partícula grollera. Presència d'abundants partícules calcàries no visibles a simple vista. Venes i colades d'argila de color beix clar que contenen un percentatge més alt d'elements calcaris que l'argila de coloració més fosca.

Altres: engalba blanca recobrint tota la superfície. Sense restes de policromia.

Nivell: PF-96 2203.

Cronologia: 60-90 dC.

Es conserva el pit dret, en què s'aprecien bé els plecs del *chiton* que el cobreix i el vel que li cau per les espatlles.

Tipus «palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa»

Antefixa A22 (fig. 61)

Estat: fragmentari.

Alçada: 13,6 cm.

Amplada: 7,5 cm.

Gruix: 1,5 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Figura 61. Antefixa A22.

Forma de la placa: ondulada.
 Unió amb l'ímbrex: mitjana.
 Motlle: gastat.
 Modelatge: lleuger retoc en el sòcol.
 Pasta: color beix, relativament grollera i de fractura lleugerament irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant format per partícules de quars, feldspats i elements ferruginosos de color fosc i vermellós de mida mitjana a fina, amb alguna partícula grollera. Presència d'abundants partícules calcàries no visibles a simple vista.
 Altres: no presenta restes d'engalba ni de policromia.
 Nivell: PF-96 2122.
 Cronologia: 60-90 dC.
 Es conserva solament la part inferior esquerra de la peça. Són visibles els dos lòbuls d'aquest costat, així com part del seu principi, un dels dofins i part del fris inferior.

Antefixa A23 (fig. 62)

Estat: fragmentari.
 Alçada: 8,2 cm.
 Amplada: 13,5 cm.
 Gruix: 1,5 cm.
 Dimensions de l'ímbrex:
 Alçada: —
 Amplada: —
 Gruix: —

Forma de la placa: ondulada.
 Unió amb l'ímbrex: mitjana amb nervadura central.
 Motlle: poc gastat.
 Modelatge: petit retoc a la dreta del lòbul central.
 Pasta: color beix, relativament grollera i de fractura lleugerament irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant format per partícules de quars, feldspats i elements ferruginosos de color fosc i vermellós de mida mitjana a fina. Presència d'abundants partícules calcàries no visibles a simple vista. Venes i colades d'argila de color beix clar que contenen un percentatge més alt d'elements calcaris que l'argila de coloració més fosca.
 Altres: no queden restes d'engalba ni de policromia.

Figura 62. Antefixa A23.

Nivell: PF-96 2203.
 Cronologia: 60-90 dC.
 Resta solament un fragment corresponent a la part central de la peça on s'aprecia la part superior dels dos lòbuls laterals i una part del central.

Antefixa A24 (fig. 63)

Estat: fragmentari.
 Alçada: 10,4 cm.
 Amplada: 8,9 cm.
 Gruix: 1,8 cm.
 Dimensions de l'ímbrex:
 Alçada: —
 Amplada: —
 Gruix: —

Forma de la placa: ondulada.
 Unió amb l'ímbrex: —
 Motlle: poc gastat.
 Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors al modelatge.
 Pasta: color beix, relativament grollera i de fractura lleugerament irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant format per partícules de quars, feldspats i elements ferruginosos de color fosc i vermellós de mida mitjana a fina. Presència d'abundants partícules calcàries no visibles a simple vista. Venes i colades d'argila de color beix clar que contenen un percentatge major d'elements calcaris que l'argila de coloració més fosca.
 Altres: no hi ha restes d'engalba ni de policromia.
 Nivell: PF-96 2105.
 Cronologia: 60-90 dC.
 Solament es conserva el costat superior esquerre de l'antefixa. Del fragment s'observa la part alta del lòbul superior esquerre i la part superior del lòbul central.

Figura 63. Antefixa A24.

Tipus «palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris d'arcs que emmarquen una perla central»

Antefixa A25 (fig. 64)

Estat: fragmentari.

Alçada: 16,2 cm.

Amplada: 15,7 cm.

Gruix: 2,7 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ondulada.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: una mica gastat.

Modelatge: no s'observen retocs posteriors.

Pasta: color taronja intens i superfície beix, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Figura 64. Antefixa A25.

Altres: no presenta restes d'engalba ni policromia.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia: 60-90 dC.

L'antefixa està fragmentada pel costat esquerre i la part superior. La resta es conserva íntegra en dos fragments que remunten. Són visibles els dos lòbuls de la dreta gai-

rebé sencers i una part del central i d'un de l'esquerra. S'observen així mateix els dofins de cadascun dels laterals i el sòcol íntegre.

Antefixa A26 (fig. 65)

Estat: fragmentari (en dos fragments que lliguen).

Alçada: 21 cm.

Amplada: 9 cm.

Gruix: 2,7 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ondulada.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color taronja intens i superfície beix, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no conserva restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia: 60-90 dC.

Figura 65. Antefixa A26.

Es conserva en dos fragments, la meitat esquerra de l'antefixa i el sòcol amb dos arquets, la cua del dofí esquerre, els dos lòbuls de l'esquerra i el central fins al seu coronament, amb la qual cosa disposem de l'alçada total de l'antefixa.

Antefixa A27 (fig. 66)

Estat: fragmentari.

Alçada: 10,9 cm.

Amplada: 10 cm.

Gruix: 3 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Motlle: poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color taronja intens, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgriant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no conserva restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2116.

Cronologia: 10-20 dC.

Solament es conserva el costat inferior dret de la peça. Són visibles el dofí dret i dos dels arcs del sòcol, més el naixement d'un tercer.

Figura 66. Antefixa A27.

Antefixa A28 (fig. 67)

Estat: fragmentari

Alçada: 7,5 cm.

Amplada: 10,6 cm.

Gruix: 2,9 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'observen retocs posteriors.

Pasta: color taronja intens, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgriant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no conserva restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia: 60-90 dC.

Es conserva el costat inferior esquerre de la peça. S'observen dos arcs complets del sòcol i tres quarts parts del tercer.

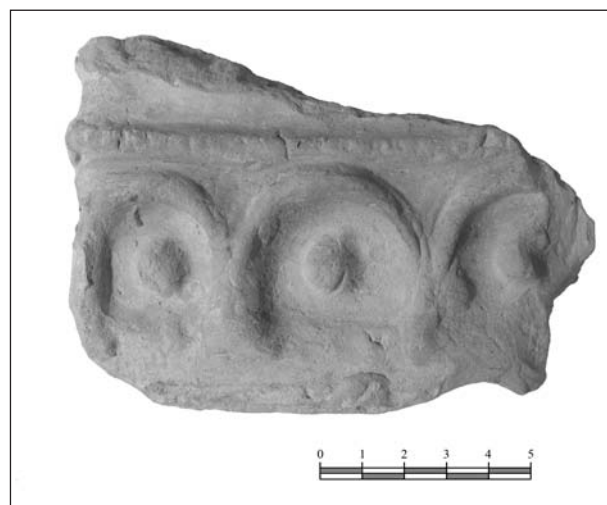

Figura 67. Antefixa A28.

Antefixa A29 (fig. 68)

Estat: fragmentari.

Alçada: 7 cm.

Amplada: 12,5 cm.

Gruix: 2,5 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color beix, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro, inclusions calcàries i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no es conserven restes d'engalba o de policromia.

Nivell: PF-96 2105.

Cronologia: 60-90 dC.

Es conserva el costat inferior dret de l'antefixa, amb dos dels arcs del sòcol i el naixement d'un tercer.

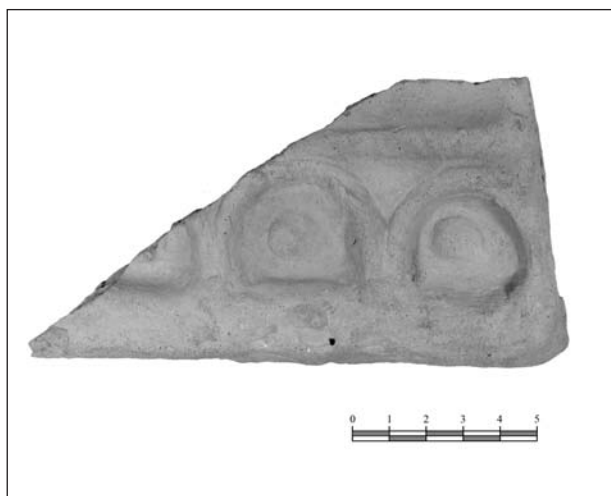

Figura 68. Antefixa A29.

Antefixa A30 (fig. 69)

Estat: fragmentari.

Alçada: 9,7 cm.

Amplada: 10,2 cm.

Gruix: 2,6 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color vermellós, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no conserva restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-94 312 i PF-96 2105.

Cronologia: l'estrat 312 està datat en els anys 10-20 dC i el 2105, en els anys 60-90 dC.

Són dos fragments d'una mateixa antefixa de què solament es conserva el costat inferior esquerre. S'observen el principi dels lòbuls, el dofi esquerre i dos dels arcs del fris.

Figura 69. Antefixa A30.

Antefixa A31 (fig. 70)

Estat: fragmentari.

Alçada: 7,5 cm.

Amplada: 7,3 cm.

Gruix: 2,9 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: molt poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color taronja intens i superfície beix, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no conserva restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-94 306.

Cronologia: l'estrat 306 té una cronologia medieval.

Es conserva un petit fragment corresponent al costat esquerre de la peça on es veuen el principi dels dos lòbuls laterals, quasi tot el dofi d'aquest costat i la part superior de dos dels arcs del sòcol.

Figura 70. Antefixa A31.

Antefixa A32 (fig. 71)

Estat: fragmentari.

Alçada: 4,5 cm.

Amplada: 6,5 cm.

Gruix: —

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: —

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: poc gastat.

Modelatge: no s'observen traces de retocs posteriors.

Pasta: color vermellós, força depurada i de fractura llisa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no conserva restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2409.

Figura 71. Antefixa A32.

Cronologia: 10-20 dC.

El fragment conservat és molt petit i solament és visible la part inferior de dos dels arcs del fris.

Antefixa A33 (fig. 72)

Estat: fragmentari.

Alçada: 13 cm.

Amplada: 8 cm.

Gruix: 2,5 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ondulada.

Unió amb l'ímbrex: mitjana.

Motlle: poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color vermellós i superfície beix, força depurada i de fractura llisa. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro, inclusions calcàries i xamota molt fina i escassa. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no s'observen restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2422.

Cronologia: 10-20 dC.

Es conserva el costat superior dret de l'antefixa, on s'observen el lòbul superior dret i el central.

Figura 72. Antefixa A33.

Antefixa 34 (fig. 73)

Estat: fragmentari (3 fragments).

Alçada: 8,5 cm.

Amplada: 12,8 cm.

Gruix: 2 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ondulada.

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color vermellós, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro, inclusions calcàries i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: no s'observen restes d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2102.

Cronologia: 60-90 dC.

Es conserva una part del centre de la peça en què s'observen la part mitjana del lòbul central, la part superior dels lòbuls laterals i el lòbul dret.

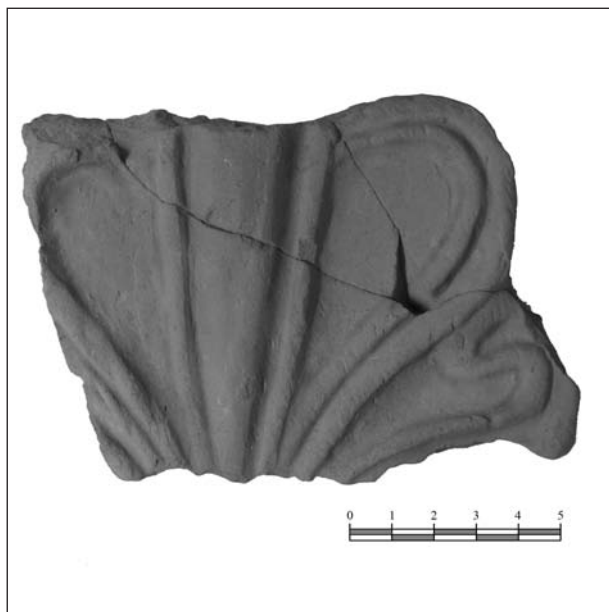

Figura 73. Antefixa A34.

Altres fragments**Antefixa A35 (fig. 74)**

Estat de conservació: fragmentari.

Alçada: 6,5 cm.

Amplada: 9,2 cm.

Gruix: 2 a 4 cm.

Motlle: lleugerament gastat.

Modelatge: no s'observen retocs posteriors.

Pasta: color taronja i nucli de color gris clar, fractura regular i molt depurada. Cocció molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgreixants de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Altres: no s'aprecien traces d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2203.

Cronologia: 60-90 dC.

S'observa un dels ulls de dimensions inferiors al natural d'un personatge identificable amb una Gorgona. L'ull, del costat esquerre, està subtilment definit així com les parpelles i l'iris, amb la cella ampla i ben marcada. S'observa també part del pèl que s'adapta al rostre i s'intueix el naixement del nas.

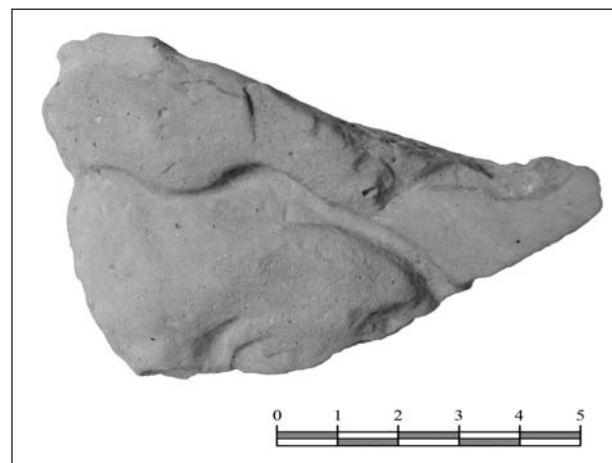

Figura 74. Antefixa A35.

Antefixa A36 (fig. 75)

Estat: fragmentari.

Alçada: 6,4 cm.

Amplada: 7,6 cm.

Gruix: 1 cm.

Dimensions de l'ímbrex:

Alçada: —

Amplada: —

Gruix: —

Forma de la placa: ondulada.

Unió amb l'ímbrex: —

Motlle: poc gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors.

Pasta: color beix o marró clar, molt depurada, i possible presència de quars molt fi.

Altres: no s'aprecien traces d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2301.

Cronologia: 60-90 dC.

De la peça únicament és visible un fragment d'ala corbada amb una filera de 6 plomes.

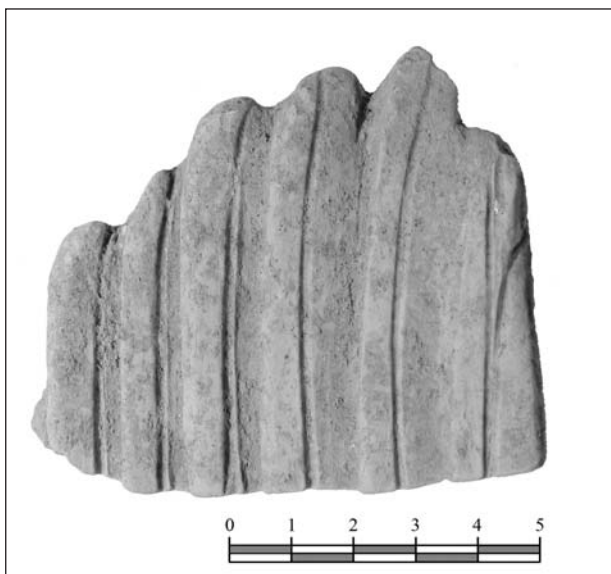

Figura 75. Antefixa A36.

4.3. Plaques de revestiment

Placa PR1 (fig. 76)

Alçada: 12,6 cm.

Amplada: 14 cm.

Gruix: 2,5 cm.

Pasta: color taronja pàl·lid, força depurada i de fractura llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'algun gra mitjà, format per quars, feldspats i mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Altres: s'observa un forat d'1 centímetre de diàmetre realitzat abans de coure la peça amb l'objectiu de fer-hi pas-

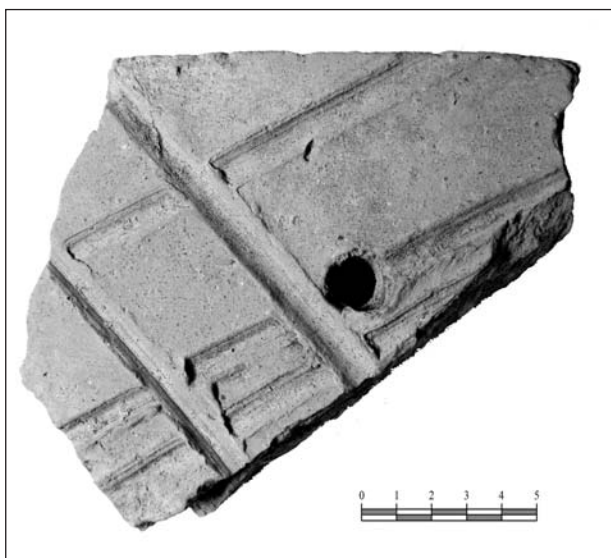

Figura 76. Placa PR1.

sar un clau per subjectar-la. Conserva un dels costats, que acaba en sec amb un tall recte.

Nivell: PF-96 2201.

Cronologia: 60-90 dC.

Placa PR2 (fig. 77)

Alçada: 10 cm.

Amplada: 7 cm.

Gruix: 1,5 cm.

Pasta: color taronja clar, força depurada i de fractura relativament llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant amb desgreixant de mida molt fina a mitjana format per abundants partícules calcàries, elements d'origen granític (quars, feldspats i biotita) i escasses inclusions vermelloses d'origen indeterminat (xamota?).

Nivell: PF-96 2408.

Cronologia: 10-20 dC.

Figura 77. Placa PR2.

Placa PR3 (fig. 78)

Alçada: 9 cm.

Amplada: 7 cm.

Gruix: 1,5 cm.

Pasta: color taronja clar, força depurada i de fractura relativament llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant amb desgreixant de mida molt fina a mitjana format per abundants partícules calcàries, elements d'origen granític (quars, feldspats i biotita) i escasses inclusions vermelloses d'origen indeterminat (xamota?).

Nivell: PF-96 2408.

Cronologia: 10-20 dC.

Placa PR4 (fig. 79 i 80)

Alçada: 7 cm.

Amplada: 8 cm.

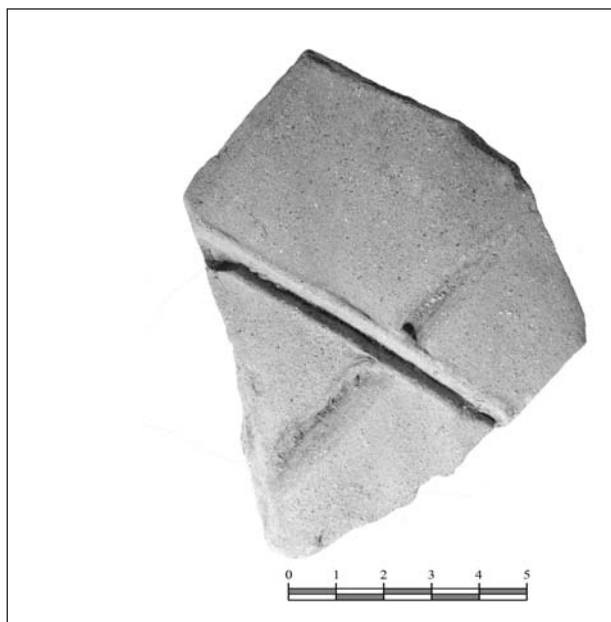

Figura 78. Placa PR3.

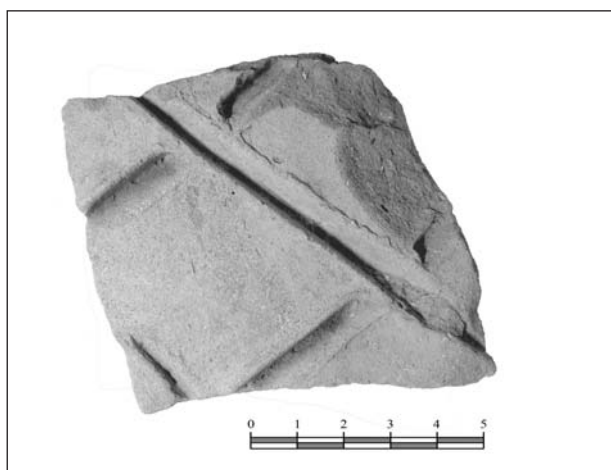

Figura 79. Placa PR4.

Figura 80. Placa PR4. Detall de la incisió amb restes de pintura.

Gruix: 1,4 cm.

Pasta: color taronja clar, força depurada i de fractura relativament llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant amb desgreixant de mida molt fina a mitjana format per abundants partícules calcàries, elements d'origen granític (quars, feldspats i biotita) i escasses inclusions vermello-ses d'origen indeterminat (xamota?).

Altres: conserva restes de pintura vermella en el fons d'una de les incisions (fig. 80).

Nivell: PF-96 2408.

Cronologia: 10-20 dC.

Placa PR5 (fig. 81)

Alçada: 7 cm.

Amplada: 8 cm.

Gruix: 1,5 cm.

Pasta: color taronja clar, força depurada i de fractura relativament llisa. Cocció homogènia en atmosfera oxidant amb desgreixant de mida molt fina a mitjana format per abundants partícules calcàries, elements d'origen granític (quars, feldspats i biotita) i escasses inclusions vermello-ses d'origen indeterminat (xamota?).

Altres: conserva un dels costats, que acaba amb un reen-trant amb angle de 90° cap a la part posterior.

Nivell: PF-96 2408.

Cronologia: 10-20 dC.

Figura 81. Placa PR5.

Altres terracotes arquitectòniques tarraconenses

5.1. Les lastres Campana de Tàrraco

L'any 1983 es publicaren dos petits fragments de lastra Campana procedents de Tàrraco, els únics coneguts fins aquell moment.¹⁹⁶ El primer pertany a una lastra amb el tema «dues joves flanquejant un canelobre». Ingressà al Museu en el segle XIX i no consta la seva procedència, tot i que hem de suposar que prové de la mateixa ciutat. El segon fragment sí que en procedeix amb total seguretat, més concretament del passatge Cobos, d'un abocador que es formà entre època tardorepublicana i final del segle I dC, tot i que el volum més important pertany a l'època que va d'August a Claudi. En aquest cas el tema és una escena de pòrtic de palestra, amb representació d'un hermes itifal·lic sota una pelta penjant i una figura que aguanta una palma (fig. 82).

A aquestes dues lastres Campana caldrà sumar-hi ara les sis trobades a la plaça de la Font: quatre amb el model de «dues joves flanquejant un canelobre», una amb «engalanament d'un hermes» i una darrera amb una possible «escena de pòrtic de palestra». La semblança del fragment trobat al segle XIX amb els localitzats ara a la plaça de la Font pot ser una pista per esbrinar el seu possible origen.¹⁹⁷

5.2. Les antefixes de Tàrraco

Les antefixes procedents de Tàrraco i de tota la Tarraconense ja van ser estudiades en el seu moment per Ramos, que va formar un extens catàleg que hem emprat per comparar les nostres terracotes i cercar-hi paral·lels.¹⁹⁸ Hi llegim: «De todas las terracotas de la provincia Tarraconense el mayor número con diferencia procede de la antigua ciudad de Tàrraco.» Concretament va analitzar 63 peces. Si hi afegim les troballes dels darrers anys, entre les quals destaca el conjunt de la plaça de la Font amb una quarantena de fragments, es pot afirmar que el nombre

Figura 82. Lastra Campana amb «escena de pòrtic de palestra» procedent de Tàrragona (foto: arxiu MNAT).

s'ha duplicat. Els llocs on s'han trobat antefixes són diversos punts de Tàrraco i vil·les del seu *ager*.

No repetirem l'exhaustiu inventari de Ramos, però sí que cal remarcar els principals llocs de descoberta perquè ens poden donar pistes sobre els edificis que decoraven.

Si ometem les terracotes recuperades a la plaça de la Font, el conjunt més important és sens dubte el trobat per Mn.

196. Dupré, 1983.

197. Els nombrosos edificis que envolten la plaça foren aixecats en aquell segle.

198. Ramos, 1996.

Serra Vilaró en les excavacions del fòrum de la colònia. Són quinze antefixes localitzades en l'angle oriental de la basílica, que és un punt on s'excavà un enderroc format per tambors de columna i nombroses tègules.¹⁹⁹ Per tant, és lícit pensar que provinguin de la mateixa teulada de l'edifici. Els models d'antefixa són: «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar I» (1); «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II» (9); «bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I» (2); «bust femení velat amb pentinat de quarts de meló II» (1); «bust de sàtir» (1), i «cap masculí amb *cucullus* imberbe» (1). Sorpren d'entrada la varietat de models si realment provenen d'una àrea tan ben localitzada de l'edifici. En aquest sentit Ramos i nosaltres mateixos pensem que és possible que no totes les antefixes procedissin de la basílica i algunes pertanyessin a edificis veïns, o potser que haguessin estat reaprofitades d'altres llocs en reparacions posteriors de la teulada. El model més clarament representat és el «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar», amb un total de deu antefixes. La basílica fou aixecada probablement en època d'August i reformada en època de Tiberi, formant part d'un *forum adiectum*, afegit —com indica el mot llatí— a l'originari fòrum republicà de Tàrraco.²⁰⁰

Un segon conjunt homogeni procedeix de les excavacions dutes a terme l'any 1977 al carrer de Sant Llorenç, per tant en la terrassa superior de l'acròpolis. Es tracta de tres antefixes amb motiu de «palmeta d'onze lòbuls arrodonits amb els extrems girats cap a fora». Van ser trobades en un estrat de regularització del terreny associat a la construcció del recinte de culte, datat pels materials recuperats entre les èpoques de Claudi i de Vespasià. Segons els seus descobridors devien procedir d'algun edifici anterior a la construcció del recinte de culte que podria haver estat enderrocat en les obres de preparació del terreny. Les daten a final del segle I aC.²⁰¹ A aquestes tres se n'hi han de sumar tres més d'iguals característiques que consten en el catàleg del Museu, malauradament sense procedència, tot i que cal suposar que provenen de la mateixa ciutat.²⁰²

Una altra zona de la part alta que ha proporcionat antefixes és la plaça de la Font. Anteriorment a les nostres excavacions ja se n'havien trobat, en el moment de la construcció del gran refugi antiaeri els anys 1937-1938.

Són dues del model de «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II» i una del model de «bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I», un conjunt heterogeni que no pot ser relacionat amb un edifici en concret.

A la resta de la ciutat es coneix la descoberta d'altres antefixes, però sempre disperses i en un nombre ínfim, si el comparem amb les antefixes del Museu Arqueològic de les quals no consta la procedència. Un fragment de corona vegetal pertanyent a un cap de silè va ser trobat en les excavacions del teatre romà; destaca la bona factura de la peça, que podria ser una importació itàlica. No és segur que formés part de la seva decoració arquitectònica. A poca distància del teatre, en unes excavacions realitzades al carrer Apodaca, es descobrí una antefixa amb cap de sàtir o silè juntament amb un cernós amb cap de Demèter i una ceràmica calena que l'excavador relaciona amb les restes d'un possible altar d'inicis del segle II aC dedicat als Lares Compitales.²⁰³ Destaca aquí la cronologia reculada de l'antefixa, que es relaciona amb altres models itàlics datats entre mitjan segle III i mitjan II aC.²⁰⁴ En una excavació realitzada al carrer Prat de la Riba, número 1, es van trobar dues antefixes que estaven formant part d'un reompliment baiximperial. La primera respon a un model no constatat fins ara a la Tarraconense, de figura triangular, representant un cap de lleó. La segona és el ja conegut de «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II».²⁰⁵ Ja als afores de la ciutat, del suburbi occidental, procedeixen tres antefixes del model de «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II» (una de les excavacions del carrer Pere Martell i dues de la necròpolis paleocristiana) i dues de «cap masculí imberbe amb *cucullus*» trobades també en les excavacions de la necròpolis.

5.3. Les terracotes arquitectòniques en les vil·les romanes del Camp de Tarragona (Ager Tarraconensis)

En aquest capítol fem un recull de les terracotes arquitectòniques recuperades en diferents jaciments del Camp de Tarragona. Incloem les publicades per Ramos (1996) i altres que s'han anat descobrint aquest últim decenni²⁰⁶ (fig. 83).

199. Serra, 1930: 63-64. Fotografia de l'enderroc en lám.V, 4, i antefixes en lám. XXIX i XXX, 1.

200. Ruiz de Arbulo *et alii*, 2006: 413.

201. Negueruela i Avellà, 1985: 333 i Ferrer, 1985: 247.

202. Hernández i Arco, 1894: 169.

203. Puche, 1997.

204. Pensabene i Sanzi di Mino, 1983, fig. 46 i 140.

205. Vilalta, 2001; *Diari de Tarragona*, 4/10/2001.

206. S'inclouen en aquest apartat les vil·les romanes del Vilarenc i Tomoví, que tot i estar situades en el Baix Penedès pertanyen al territori de Tàrraco i han lliurat materials molt similars. També la vil·la de la Granja Mitjana, a la Conca de Barberà, que ha proporcionat antefixes de models propis de Tàrraco. Ometem en canvi l'àrea de l'Ebre, amb pocs exemplars que presenten una iconografia totalment diferent (Aguilera, 2003, amb bibliografia anterior), i també una suposada antefixa publicada recentment (Dupré, 2006) de característiques prou dubtoses, però que en tot cas i posat que fos certa tindria una atribució fora de l'àmbit cronològic que estem estudiant en aquest treball.

Altres terracotes arquitectòniques tarraconenses

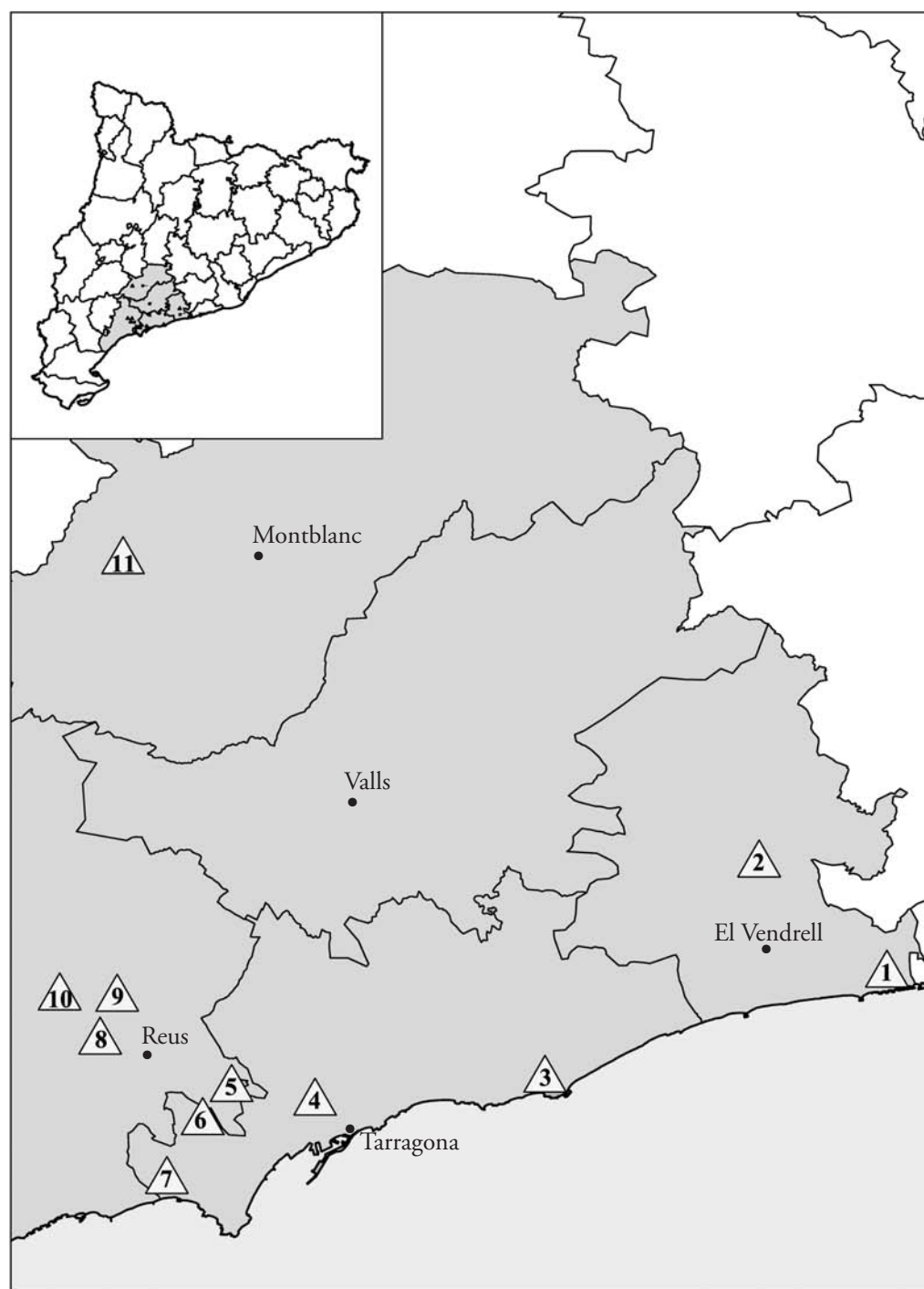

Figura 83. Mapa del Camp de Tarragona i extensions on s'ubiquen els jaciments esmentats en el text. 1. El Vilarenc; 2. Tomoví; 3. Els Munts; 4. Tarragona; 5. Els Antigons; 6. La Canaleta; 7. Salou; 8. Les Planes del Roquí; 9. La Buada; 10. Mas Gomandí; 11. Granja Mitjana.

5.3.1. El Vilarenc

El Vilarenc i Tomoví són dos jaciments romans propers entre ells, ubicats al nord-est de Tàrraco, a uns 30 quilòmetres i dins el *territorium* de la ciutat, actualment enclavats en la comarca del Baix Penedès. Ambdós són els únics que han proporcionat lastres Campana, ja estudiades per X. Dupré i V. Revilla.²⁰⁷ També han proporcionat antefixes.

La villa romana del Vilarenc²⁰⁸ (Calafell) fou descoberta l'any 1883 i va ser objecte d'una campanya d'excavacions que va treure a la llum un magnífic conjunt termal d'uns 1.000 metres quadrats; posteriorment fou cobert novament de terra i no va ser fins un segle més tard que va poder ser reexcavat el poc que s'havia conservat i es va proposar una datació altimperial (segles I-III dC). Mentrestant, el 1967 s'havien trobat tres grans cisternes. A uns 200 metres al nord-oest noves campanyes efectuades als anys vuitanta del segle passat van posar al descobert un altre edifici de planta rectangular que, amb una superfície també d'uns 1.000 m², contineix probablement el primitiu edifici de l'assentament,²⁰⁹ el qual, al seu torn, se superposava a un petit establiment ibèric. En efecte, la seva cronologia més reculada i el fet de no sobrepassar l'època flàvia indiquen que es va produir un desplaçament de la villa, amb la substitució d'un edifici per un altre, més gran, modern i luxós, situat a una certa distància.

D'aquest primer edifici és d'on procedeixen les lastres Campana, reaprofitades com a material de construcció en reformes posteriors o bé en els estrats superficials. Corresponen a tres temes diferents: «dues joves flanquejant un canelobre» (un exemplar); «Teseu reconegut pel seu pare» (entre dues i tres plaques) (fig. 84), i «escena de pòtic de palestra» (un exemplar). Les pastes són molt similars: color beix rosat amb argiles molt depurades i desgreixant de quars i mica de mida petita. Els esparsos fragments, trobats tots reaprofitats o fora de context, no permeten formular una hipòtesi sobre la seva situació primigènia.

Darreres excavacions han propiciat la troballa de forns ceràmics, que juntament amb recipients amb coccio excessiva demostren la fabricació pròpia de materials: àmfores, tègules, *lateres*²¹⁰ i antefixes. Els tres motlles d'antefixa demostren la seva fabricació, no sabem si destinades als edificis de la mateixa villa o al comerç. Representen

Figura 84. Lastra Campana amb escena de «Teseu reconegut pel seu pare», del mateix tipus que les descobertes a la vil·la romana del Vilarenc (segons Rohden i Winnefeld, 1911).

palmetes de set lòbuls i són de grans dimensions, sense que corresponguin a cap dels models presents a la plaça de la Font ni a Tàrraco.²¹¹

5.3.2. Tomoví

La villa romana de Tomoví (el Vendrell) ha estat objecte de prospeccions que han proporcionat una antefixa i una lastra Campana.²¹² Es tracta d'un extens jaciment ubicat en el límit dels termes municipals de Santa Oliva i Albiinyana. No ha estat excavat, però les prospeccions de l'any 1994 van determinar la presència de restes en el vessant occidental d'un turó relacionables amb una villa romana que ha proporcionat materials dels segles I-II dC, i d'un forn ceràmic a una certa distància, al costat d'una riera. Les proves recollides en prospeccions superficials demostren l'existència d'un o més forns destinats a la fabricació de ceràmica dels següents tipus: àmfores Dressel 2/4, *dolia*, ceràmica comuna, tègules²¹³ i *lateres*. Tot i que el nombre de fragments de Dressel 2/4 és aclaparador, la presència d'altres formes al mateix lloc amb argiles idèn-

207. Dupré i Revilla, 1991.

208. Revilla, 2000 i 2003, que inclou tota la bibliografia precedent.

209. L'edifici està molt arrasat i es fa difícil concretar la seva estructura interna. Únicament dues habitacions proveïdes d'hipocaust indiquen la presència d'uns petits banys privats.

210. Durant les diverses campanyes de la villa s'han anat recuperant tègules i rajoles amb la marca CN.BEN (*Cneus Bennius?*) fabricades *in situ* (Revilla, 2000: 267). És una marca també present a Tàrraco.

211. Agraïm la notícia a Víctor Revilla. Vegeu també Revilla, 2007.

212. Sabaté, 1987.

213. Algunes d'aquestes tègules presenten la marca T.PAETI, que deu correspondre a un tal *Titus Paetus*.

Altres terracotes arquitectòniques tarraconenses

5

tiques ha dut a proposar també la fabricació de les formes Dressel 1, Tarraconense 1, Pascual 1 i Oberaden 74 i una cronologia global de producció entre la primera meitat del segle I aC i la fi de l'I dC.²¹⁴

La lastra Campana pertany al model de «dues joves flanquejant un canelobre» (fig. 85) i presenta la particularitat d'estar conservada quasi sencera, la qual cosa permet donar-ne les mides: 35,5 centímetres d'alçada, 33,3 d'amplada i entre 2,5 i 3,5 de gruix. La superfície es presenta erosionada, la pasta és de color vermellós, poc depurada i amb desgareixants relativament gruixuts de quars, mica i una mena de putzolana.²¹⁵ La troballa en aquest lloc d'una antefixa amb «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II», ara dipositada al Museu del Vendrell, ha servit per proposar una possible producció d'antefixes, tot i que no n'hi ha proves concloents²¹⁶ (fig. 86). Per altra banda existeix, en una col·lecció particular, un «fragment de fris de terracota decorat».²¹⁷

Figura 85. Lastra Campana trobada a Tomoví (foto: Gemma Sabaté).

5.3.3. Els Munts

La vila dels Munts (Altafulla) és una de les més importants de l'àrea tarragonina. Coneguda des del segle XVI, s'hi han efectuat diferents campanyes d'excavació que han deixat al descobert gran part de la seva planta. Mal-

Figura 86. Antefixa procedent de Tomoví (foto: Gemma Sabaté).

grat tot, no existeix a hores d'ara una monografia de conjunt que reculli els resultats dels treballs, encara en gran part inèdits. No ens entretindrem a descriure la vila, caracteritzada pel luxe, i que hom pot trobar descrita en la bibliografia corresponent.²¹⁸ Sí que esmentarem la gran extensió de l'àrea residencial en contrast amb una àrea rústica minsa, almenys en el primer període del jaciment, que comença en època de Claudi i finalitza cap al 266, amb les ràtzies dels bàrbars.

Dels Munts procedeixen 6 antefixes recuperades en excavacions realitzades la dècada dels noranta per F. Tarrats i corresponents a cinc models diferents: «bust femení amb pentinat de quarts de meló I»; «cap de Gorgona amb serps anusades a la part alta»; «màscara tràgica imberbe amb *onkos* alt i cinta a la part superior del cap I»; «bust de sàtir amb *nebris* anusat al coll», i «cap de sàtir de factura primitiva amb corona vegetal» (dos exemplars).

5.3.4. La Canaleta

A tocar del nucli urbà de Vila-seca hi ha les restes de la vila romana de la Canaleta, coneguda des de fa molts anys i en què s'han practicat diverses excavacions d'urgència. Hi destaca la presència de forns de producció ceràmica orientats a la fabricació d'àmfores Oberaden 74, Dressel 2/4, 7/11 i possiblement Pascual 1.²¹⁹

De la vila romana de la Canaleta (Vila-seca) en procedeix una antefixa de la qual s'ha publicat només una fo-

214. Martín i Prevosti, 2003.

215. Segons descripció de Dupré i Revilla, 1991: 120. Si fos certa la presència de putzolana, quedaria fora de dubte la seva procedència itàlica, però caldria fer una anàlisi per confirmar-ho.

216. Revilla, 1994, nota 23.

217. Martín i Prevosti, 2003: 232. No hem vist la peça, que podria correspondre al *kyma* jònic d'una segona placa.

218. Entre l'abundant bibliografia recomanem el treball primerenc de Sánchez Real, 1971; els informes de Berges, 1970 i 1977; López, 1993; Tarrats *et alii*, 2000; Piñol i López, 2001, i Otiña, 2005.

219. En espera de la publicació de les darreres novetats, la bibliografia es redueix a Adserias, 1998; Gebellí, 1996, i Jàrrrega, 2002.

tografia.²²⁰ Malgrat que els plecs del vel no s'aprecien gaire bé en la imatge, es correspon al tipus de «bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I», propi de Tàrraco i vil·les del voltant. De moment no hi ha proves d'una manufactura d'antefixes a la Canaleta.²²¹ En els inventaris d'excavacions més modernes hi consta a més la troballa de cert material ceràmic de construcció: «plaques amb empremtes per adherir el revestiment» procedents d'unitats estratigràfiques diverses datades totes elles en la primera meitat del segle I dC.²²²

5.3.5. Salou

En el Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus existeixen tres antefixes procedents d'algun jaciment romà sense especificar de Salou. Segons Ramos corresponen als models de «bust femení amb pentinat de quarts de meló I» (dues) i «cap masculí barbat amb *cucullus*» (una).

5.3.6. Els Antigons

La vil·la romana dels Antigons se situava a mig camí entre les poblacions de Tàrragona i Reus, molt a prop de la Canonja però ja dins el terme municipal de Reus. Fou destruïda en gran part durant la construcció d'un edifici industrial, i només s'hi efectuaren algunes excavacions de salvament, pel que sembla amb poc mètode i mai publicades. La seva activitat es desenvolupà entre els segles I i v dC, i de les seves estructures arquitectòniques, que devien ser certament luxoses —com demostra la presència d'estatuària—, només es té referència d'un nimfeu. També s'hi van localitzar enterraments, dos grans forns adequats per a la producció de ceràmica (concretament àmfores Dressel 2/4 i 7/11, grans gerres i material ceràmic de construcció²²³) i un tercer forn de ceràmica comuna.²²⁴

Entre l'abundant material arqueològic procedent d'aquesta vil·la, dipositat actualment al Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus, s'hi troba una antefixa bastant gastada amb «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II» (fig. 87).

5.3.7. Forn de la Buada o l'Espluga Pobra

En les proximitats d'aquest jaciment romà situat en el terme municipal de Reus és visible un forn al voltant del

Figura 87. Antefixa dels Antigons (foto: Francesc Cabrero / Institut Municipal de Museus de Reus).

qual s'aprecia una gran quantitat de material ceràmic, entre el qual hi ha peces passades de cocció que demostren la fabricació d'àmfores Dr. 2/4 i potser 7/11, *dolia* i material ceràmic de construcció.²²⁵ Darrerament s'hi ha localitzat un fragment d'antefixa recollit en el marc de les prospeccions de l'Ager Tarraconensis que du a terme l'ICAC.²²⁶ La pasta és vermellosa i presenta nombroses inclusions de quars gruixut, igual que la que es constata en les àmfores i altres productes d'aquest forn. Malgrat tot, no mostra els senyals propis d'un rebuig de cocció. És una placa triangular de la qual es conserva només l'extrem superior d'una caputxa (*cucullus*). Respon al model de «cap masculí imberbe amb *cucullus* II» amb paral·lels a Tàrraco procedents del fòrum de la ciutat i de la necròpolis.

5.3.8. Mas d'en Corts - les Planes del Roquís

Aquest jaciment era conegut des de mitjan segle XX, però no va ser parcialment excavat fins a l'any 1998 amb motiu de les obres de construcció de la variant de la carretera N-420 al seu pas per Reus.²²⁷ Sobre un primer assenta-

220. Adserias, 1998: 67.

221. Agraïm la informació a César Augusto Pociña.

222. Bru i Pociña, 2006.

223. Entre el qual s'inclou una producció d'antefixes, segons Massó, 2003: 63.

224. Jàrraga, 1995, que recull la bibliografia anterior, a la qual caldria afegir López i Piñol, 1995; Chaves, 2002, i Massó, 2003: 61-66.

225. Jàrraga, 1995 i 2002; Massó, 2003: 66-69.

226. Agraïm la notícia a M. Prevosti i R. Jàrraga.

227. D'aquest jaciment se n'ha publicat un mateix article en dos llocs diferents: Vilaseca i Adiego, 2000 i Vilaseca i Adiego, 2002, que inclouen bibliografia anterior.

Altres terracotes arquitectòniques tarraconenses

ment tardorepublicà de petites dimensions es va ubicar una gran terrisseria que es posà al descobert parcialment, atès que només fou excavada l'àrea directament afectada per les obres. Tot i així, sobre la base de les prospeccions s'ha calculat una superfície de 4.000 metres quadrats. Les diverses bases de decantació, magatzems i forns documentats denoten una *figlina* que va produir ceràmiques comunes, àmfores Dr. 2/4, *dolia* i material ceràmic de construcció: canonades, rajoles de diverses mides, tègules, ímbrexs i potser antefixes. Els excavadors no aporten dades sobre la data d'inici de l'activitat industrial (potser època d'August?), que està en funcionament durant la primera meitat del segle I dC. A partir d'aquest moment sembla que es produeix un canvi en les estructures arquitectòniques i també en la producció: es deixen de fabricar grans recipients i material ceràmic de construcció i es reorienta vers la manufactura de ceràmiques comunes i potser de terra sigillada. Aquesta etapa perdura fins a mitjan segle II, quan s'abandona el jaciment.

La suposada producció d'antefixes es podria adscriure a la primera etapa productiva, amb un inici incert potser al voltant del canvi d'era i amb una data final de mitjan segle I dC, important perquè ens proporciona un arc cronològic. Les antefixes localitzades són dues amb el tema ja conegut de «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II». ²²⁸ La difusió d'aquestes peces és estrictament local, ja que només es troba a Tàrraco i vil·les dels voltants. ²²⁹

5.3.9. Mas de Gomandí

Aquest jaciment, ubicat molt a prop del de Mas d'en Corts, es coneix des de mitjan segle XIX, quan va ser objecte d'una exploració d'Hernández Sanahuja en què es

descriu un paviment, diverses sepultures, tègules, àmfores, terra sigillada i un cert nombre de monedes que se situen entre època tardorepublicana i baiximperial. ²³⁰ Més tard, durant la construcció de la línia fèrria, es van posar al descobert nous materials ceràmics i un forn romà ben conservat. ²³¹ No obstant això, no ha estat objecte d'excavacions arqueològiques sistemàtiques. En superfície i ocupant una gran extensió hi ha gran quantitat de material ceràmic, així com maons recremats, restes de material ceràmic de construcció i àmfores passades de cocció que proven l'existència d'una *figlina*. També s'hi ha trobat un motlle de terra sigillada.

D'aquí procedeix una antefixa amb representació de «bust femení amb pentinat de quarts de meló I», actualment al Museu de Reus, i altres de desaparegudes amb representacions femenines. Una tenia una diadema perlada, i per tant podria haver-se tractat d'un «bust d'Àrtemis Selene amb creixent lunar», com l'anterior, pròpia també de l'àrea de Tàrraco. ²³²

5.3.10. Granja Mitjana

Al nord del Camp de Tarragona s'ubica la comarca natural de la Conca de Barberà. A uns 2 quilòmetres del monestir de Poblet hi ha la Granja Mitjana, d'origen medieval, enclavada a tocar d'una vil·la romana que mai ha estat objecte d'excavacions científiques, però de la qual es recuperaren una sèrie de materials arqueològics ja abans de la Guerra Civil, actualment dipositats al museu del monestir. ²³³ Entre aquest material, tot inèdit, s'exposa un conjunt de cinc antefixes summament desgastades corresponents al tipus de «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar». No procedeixen de la mateixa matriu que les de Tàrraco, ja que presenten lleugeres diferències.

228. Un article de la premsa es refereix a la descoberta de motlles d'antefixa (*Diari de Tarragona*, 4/10/2001), cosa absolutament falsa. Agraïm la notícia a la directora de l'excavació, P. Adiego.

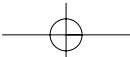
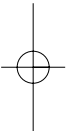
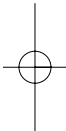
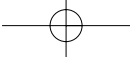
229. Vilaseca i Adiego argumenten una difusió més enllà basant-se en l'antefixa del Museu Episcopal de Vic (Vilaseca i Adiego, 2002: 275), la qual prové, però, de Tarragona (Rodà, 1989: 94).

230. Hernández Sanahuja, 1859.

231. Brocà, 1907.

232. Ramos, 1996: 100-101, amb bibliografia anterior.

233. Poblet, 1935.

Discussió i conclusions

El conjunt de terracotes arquitectòniques recuperat en les excavacions de la plaça de la Font és el més gran trobat mai a Tàrraco, amb 43 exemplars.²³⁴ És un nombre certament elevat si el comparem amb el catàleg de Ramos, que en va sumar l'any 1996 un total de 63 procedents de tota la ciutat. Fins ara el lot constituït per 15 antefixes procedents de la basílica del fòrum era el més nombrós. Ara ja es pot afirmar que procedeixen de Tàrraco 106 terracotes, a les quals se n'hi haurien d'afegir encara algunes que de forma aïllada s'han anat trobant en excavacions d'urgència els darrers anys i les procedents de les *villae* de l'entorn. Sens dubte és la concentració més gran de la Tarraconense i probablement d'Hispania.

La catalogació i estudi d'aquest nou lot de terracotes ha permès identificar noves variants no conegudes, i tant les anàlisis iconogràfiques com les arqueomètriques, així com la relació amb altres peces, han permès de plantejar una sèrie de qüestions pel que fa als seus llocs de fabricació i la posterior difusió. Precisament aquest aspecte, el de l'origen de les antefixes i de les lastres Campana, ha estat un dels eixos entorn dels quals han pivotat les tasques d'investigació.

L'any 1991 X. Dupré i V. Revilla van publicar un article on estudiaven les lastres Campana localitzades a Tàrraco i dues de les vil·les del seu territori: el Vilarenc i Tomoví, que constituïen fins aquell moment l'únic conjunt hispànic amb una certa coherència.²³⁵ Després de valorar les diferents possibilitats van decantar-se per la hipòtesi que es tractava d'importacions itàliques.²³⁶ Pel que fa a les antefixes, l'estudi de Ramos va determinar per a la província Tarraconense que la gran majoria eren de producció local i que les poques importacions procedien de la pe-

nínsula Itàlica i en un cas de Grècia.²³⁷ En resum, s'admetia un origen itàlic per a les lastres Campana i un origen local per a gairebé totes les antefixes de la Tarraconense.

El problema és realment complex, perquè l'absència d'epigrafia és gairebé total en els materials d'*opus dolia* trobats a Hispania; la descripció de pastes només *de visu* no acostuma a donar resultats en aquest sentit i la iconografia tampoc és sempre un element definitori. Només quan un tipus iconogràfic és exclusiu d'una zona determinada pot suposar-se una fabricació local, cosa que succeeix amb alguns dels models estudiats per Ramos. Contràriament, idèntics tipus presents en zones distants —com és el cas de les lastres Campana o de certes antefixes— plantegen una sèrie de possibilitats: la importació i exportació de peces, la importació i exportació de motlles o bé l'obtenció de nous motlles a partir de peces importades i una posterior fabricació local. En aquest darrer cas les còpies obtingudes són de dimensions menors.²³⁸ Atès l'intens comerç entre la península Itàlica i la costa de la Tarraconense des dels primers temps, totes les opcions esmentades són factibles.²³⁹

Per admetre o descartar certs llocs de fabricació són fonamentals les anàlisis arqueomètriques, i especialment la tècnica de la làmina prima, que permet la correcta identificació mineralògica. Des del primer moment vam tenir interès a fer no només una descripció macroscòpica de les pastes de cada peça,²⁴⁰ sinó també a efectuar una sèrie de làmines primes que per raons de cost es van limitar a cinc. Es van escollir tres lastres Campana corresponents a cadascun dels models iconogràfics i dues antefixes representatives de cadascun dels models de palmeta per a les quals havíem suposat un possible origen itàlic. Els resul-

234. Comptem només antefixes i lastres Campana; ometem les plaques de revestiment i els elements de coroplàstia.

235. A la resta de la península Ibèrica es coneix només un petit fragment amb representació de *Nikē* alada conservat al Museu Episcopal de Vic de procedència incerta (Rodà, 1989: 96), un fragment procedent de Còrdova (Márquez, 1998, i Ventura, en premsa) i un altre trobat a Clúnia del qual només resta un segment de fris amb *kyma* jònic (Ramos, 1996: 520). Vegeu nota 43.

236. Dupré i Revilla, 1991: 135.

237. Ramos, 1996: 137-149.

238. Ramos, 1996: 49.

239. Pel que fa a Tàrraco, es pot esmentar un cap de Venus de terracota de 10 centímetres d'alçada trobat l'any 1974 en el jaciment submarí dels Carbuncles, situat davant la costa tarragonina (Pérez, 2007: 183).

240. Realitzada per Anna Gutiérrez, de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC.

tats, presentats en un annex pels Drs. Aureli Àlvarez i Anna Gutiérrez, ens van furnir una sèrie de dades fonamentals que seran comentades més avall.

Evidentment va haver-hi a Hispània un cert volum de material importat bàsicament de la península Itàlica. Deixant de banda un grup d'antefixes hel·lenístiques datades en el tercer quart del segle IV aC, possiblement emporitanes,²⁴¹ sens dubte el cas més espectacular tant per la seva antiguitat com per la seva qualitat és el santuari de La Encarnación a Caravaca de la Cruz (Múrcia), publicat per S. Ramallo,²⁴² d'on es van recuperar un total de 61 plaques decorades amb motius vegetals i 9 antefixes amb busts de mènades i sàtirs que es daten en el segle II aC i que documenten el procés de monumentalització primerenca d'un vell santuari ibèric.

Fa uns anys va ser excavat en l'antiga Cartago Nova un edifici monumental datat a principi d'època tiberiana que hom ha proposat identificar amb un *augusteum*.²⁴³ Es va trobar un conjunt de 10 antefixes procedents amb tota probabilitat de la teulada que corresponien a dos models: màscares teatrals i Victòria flanquejada per capricorns. Són tipus amb paral·lels únicament a l'àrea lacial i les anàlisis arqueomètriques han demostrat en efecte el seu origen romà. Els autors de l'estudi conclouen que es tracta d'un lot importat directament de la capital per decorar l'esmentat edifici monumental.

També a Tàrraco hi ha algunes antefixes per a les quals es pot suposar un origen forà: una que representa un cap d'Hèlios que mostra en el revers la inscripció «MELOS»,²⁴⁴ per tant potser procedent de l'illa grega del mateix nom; i dues antefixes més amb representació de cap de silè. La primera procedeix d'un estrat datat en la primera meitat del segle II aC i conseqüentment ha de tenir aquesta cronologia o inclús ser lleugerament més antiga;²⁴⁵ la segona va ser trobada en les excavacions del teatre romà i també s'ha plantejat que sigui una importació d'època augustal o lleugerament anterior.²⁴⁶

Com s'evidencia en aquesta breu relació, que no pretenem que sigui completa, el fenomen de l'exportació de terracotes arquitectòniques de l'àrea itàlica a les províncies occidentals fou molt esporàdic i pràcticament inexistent;²⁴⁷ la tendència va ser imitar els productes de la capital.

Un capítol a part mereixen les lastres Campana. Fins fa pocs anys es considerava que eren un producte distribuït exclusivament pel centre i nord de la península Itàlica elaborat en les *figlinae* de l'àrea de Roma. Borbein²⁴⁸ ja va advertir que se'n coneixien alguns fragments a Egipte, Grècia i Alemanya, però no va ser fins a l'any 1989 que es va donar a conèixer un conjunt procedent de la Narbonesa i es va començar a parlar obertament d'una producció local que imitava les lastres Campana de l'Urbs.²⁴⁹ Ulteriors treballs van completar el panorama de la Gàl·lia, sobre el qual val la pena aturar-se perquè constitueix un bon paral·lel del que podria haver succeït a Tàrraco i en el seu camp.

J. Mouraret va publicar l'any 1998 un conjunt de plaques de terra cuita procedents de Clos-de-Serre.²⁵⁰ Aquest jaciment és a poca distància de Caumont-sur-Durance i proper al curs del Roine. Les excavacions practicades des de mitjan segle XX han revelat l'existència d'una villa romana que s'estén per una superfície superior als 2.500 metres quadrats, amb una cronologia inicial dels primers moments de la conquesta (123 aC) fins al segle V dC, amb dos períodes d'activitat especialment intensos: l'època augustal (a la qual es podrien adscriure les lastres Campana) i el segle III, després d'una violenta destrucció cap a l'any 270. La presència d'elements sumptuaris (marbres, estatuària, etc.) és mostra del luxe decoratiu dels edificis de la villa, que té annexat un jardí amb un gran estany central delimitat amb murs d'*opus reticulatum* seguint clarament models itàlics.

Pocs anys després, en un segon article²⁵¹ el mateix autor incorporava nous fragments recuperats en una campanya d'excavacions, de manera que sumats als ja coneguts se n'obtenien gairebé 150. Aquests darrers van ser fonamentals per poder reconstruir tant les escenes com les dimensions totals de les plaques (fig. 88). El jaciment es convertia així en el nucli principal de la Gàl·lia quant a nombre de peces, però no en l'únic.

Les lastres Campana de Clos-de-Serre estan elaborades amb una pasta de bona qualitat, homogènia, de color rosat molt pàl·lid, similar a la present en altres materials fabricats en el mateix jaciment com les àmfores. Els motius decoratius són: Victòria tauròctona, escena dionisiaca de trepitjada de raïm, l'anomenat temple de Vesta, fris de bucranis i Gorgones, placa amb grans flors i placa

241. Ramos, 1996: 266-269, que les considera procedents de l'àrea de Tarent.

242. Ramallo, 1993.

243. Noguera *et alii*, 2001.

244. Ramos, 1996: 369.

245. Puche, 1997.

246. Ramos, 1996: 370.

247. Anselmino, 1977: 13-14; Ramos, 1996: 148; Rodà, 1994: 325.

248. Borbein, 1968: 12.

249. Laubenheimer *et alii*, 1989.

250. Mouraret, 1998.

251. Mouraret, 2000.

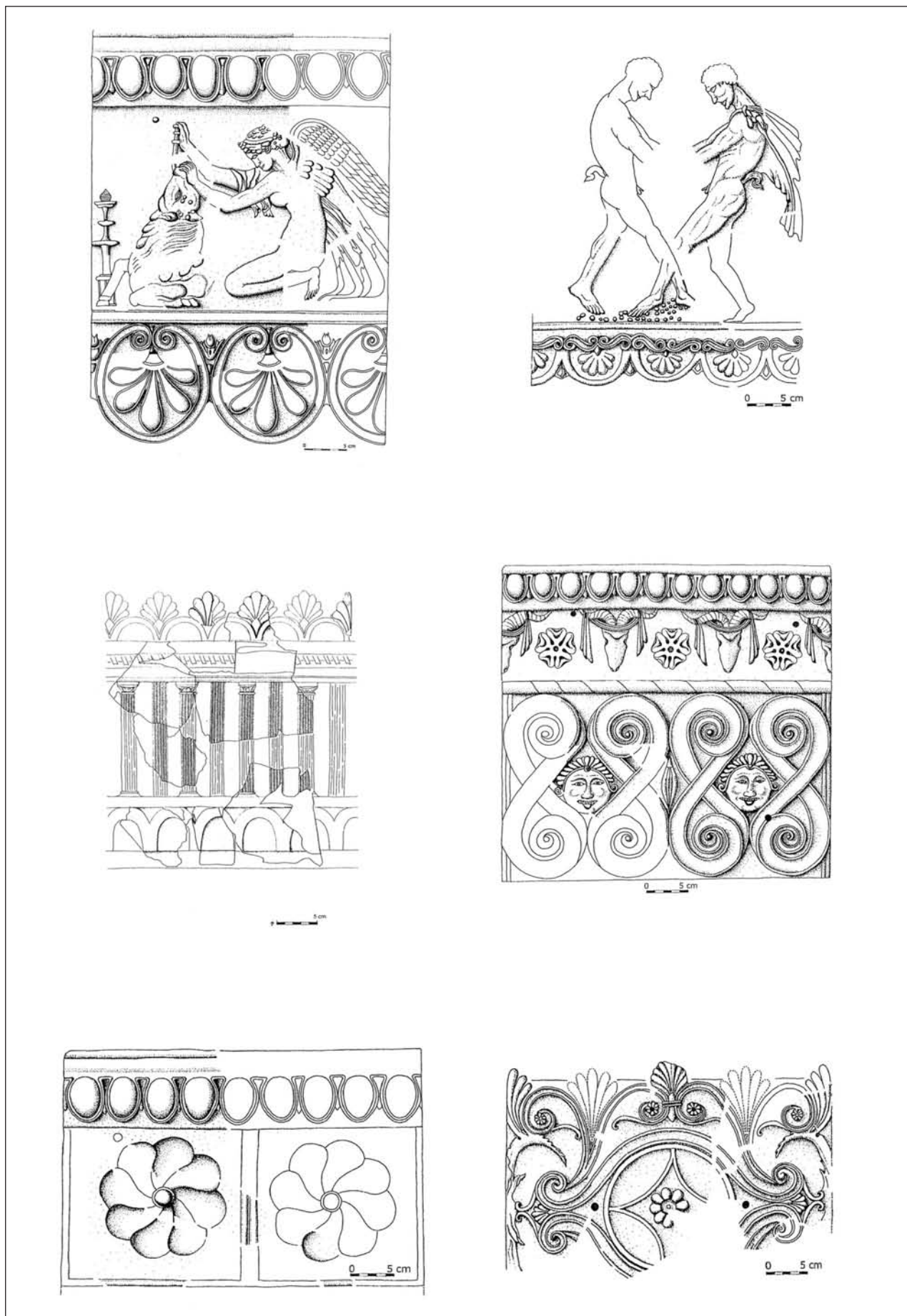

Figura 88. Diversos models de lastres Campana de producció local trobades a Clos-de-Serre (segons Mouraret, 2000).

amb tema floral i vegetal. La influència itàlica en el repertori iconogràfic és evident; a més dels frisos d'oves i palmetes estandarditzats, els motius centrals són també itàlics, existents en la majoria de lastres Campana ja conegudes, tot i que aquí presenten lleugeres variants. També s'ha pogut constatar que eren policromades, atès que algunes conservaven encara restes de colors que feien ressaltar les figures.

Respecte a l'origen de la producció no s'han fet anàlisis d'argiles, però s'ha proposat un origen local o, si més no, regional. En efecte, arran de la descoberta a Saint-Just-d'Ardèche d'una terrisseria que va lliurar una vintena de fragments de lastres Campana amb motius anàlegs als de Clos-de-Serre²⁵² i després la de nous tallers a Saint-Lambert (Fréjus)²⁵³ i Mazan (Vauluse),²⁵⁴ on s'ha constatat llur fabricació, hom ha definit per primer cop un nucli de producció fora d'Itàlia. Per a les lastres de Clos-de-Serre fins i tot s'ha proposat l'existència d'una producció puntual limitada a les necessitats de la villa mateixa portant a col·lació dos exemples esmentats per Tortorella:²⁵⁵ la villa de Quint Voconi Pollió a Marino i la villa de Forte Antenne. Confirmaria aquesta hipòtesi la presència d'argiles aptes i inclús de forns d'època romana pels voltants dels quals es devien trobar en el segle XIX dues plaques avui perdudes.

La *figlina* de Saint-Just-d'Ardèche produïa ceràmiques comunes, àmfores (Dr. 1 i Dr. 2/4), materials de construcció i plaques Campana. Les darreres han estat objecte d'anàlisis de pastes i el seu origen local està fora de dubte. A més, es van localitzar també fragments passats de cocció. La seva cronologia se situa en època d'August, més concretament en els últims anys del segle I aC, a partir del material associat.

L'existència constatada de diversos centres productors de plaques Campana a la Narbonesa no implica necessàriament una àmplia producció; tot el contrari. L'arqueologia mostra que edificis amb conjunts de lastres com Clos-de-Serre o Douzens²⁵⁶ són del tot excepcionals. Les excavacions dels forns, per altra banda, han demostrat que llurs produccions són de ceràmica comuna, àmfores i material ceràmic de construcció, mentre que les produccions de lastres Campana són un fet puntual. En paraules de Mouraret, «tout se passe comme si la fabrication de plaques architectoniques n'était qu'un moment fortuit

dans l'histoire des ateliers gallo-romains de poterie, une réponse instantanée à une demande éphémère»,²⁵⁷ la qual cosa li fa plantejar la hipòtesi —plausible al nostre entendre— que per respondre a una demanda puntual els tallers podrien haver requerit els serveis d'un terrissaire expert que es devia desplaçar d'un lloc a un altre, tot i que també és igualment possible pensar simplement en una circulació de motlles.

A l'altre extrem del Mediterrani, al nord-oest de la península del Peloponès, se situa l'antiga ciutat de Dyme, on s'ha produït els darrers anys una descoberta inesperada. Una excavació va posar al descobert tres forns corresponents a un taller especialitzat en material ceràmic de construcció: tègules, ímbrexs, rajoles, antefixes, escòcies i plaques de revestiment decorades. El repertori iconogràfic de les lastres Campana és anàleg al que presenten les lastres itàliques: la lluita d'Hèrcules i Apol·lo pel trípode de Delfos, una escena d'amazonomàquia, una figura femenina aïllada, dues dones amb trets arcaïtzants, frisos d'oves, palmetes i motius florals. El destí de la producció resta desconegut, atès que no s'han trobat fragments en les excavacions de les ciutats properes de Dyme i Patras.²⁵⁸

En vista d'aquests antecedents resultava imprescindible l'anàlisi arqueomètrica de les lastres Campana recuperades en l'excavació per determinar-ne, en la mesura que fos possible, l'origen. Es va prendre, com s'ha dit, una mostra de cada model; també s'ha d'advertir que els diferents fragments del tipus «dues joves flanquejant un canelobre» presentaven idèntica pasta i desgreixants, almenys a nivell macroscòpic. Els resultats van demostrar que només una de les lastres recuperades —la del tipus «engalanament d'un hermes»²⁵⁹ (fig. 89)— tenia com a origen una zona volcànica; evidentment els punts de referència eren el Laci o la Campània. L'absència d'olivina i l'abundant presència de tova volcànica, així com de leucita, apunten cap a la primera de les regions.²⁶⁰ Les làmines primes mostren un aspecte molt semblant a les obtingudes de les antefixes itàliques de Cartagena abans esmentades, on ressalta en la pasta la presència d'idèntiques roques volcàniques amb microcristalls de leucites «en estrella»²⁶¹ pròpies de la província comagmàtica romana, per la qual cosa se'n pot assegurar la mateixa procedència. La resta de lastres presentava una absència absoluta d'elements aliens a la geologia de l'entorn de

252. Laubenheimer *et alii*, 1989; Laubenheimer i Le Ny, 1999.

253. Béraud *et alii*, 1996.

254. Carru *et alii*, 1997.

255. Tortorella, 1981: 65.

256. Laubenheimer, 1997.

257. Mouraret, 1998: 31.

258. Vassilogamvrou, 1999. Restem a l'espera de la publicació més extensa d'aquestes troballes tan interessants.

259. L6 del catàleg.

260. Vegeu l'annex 2.

261. Noguera *et alii*, 2001.

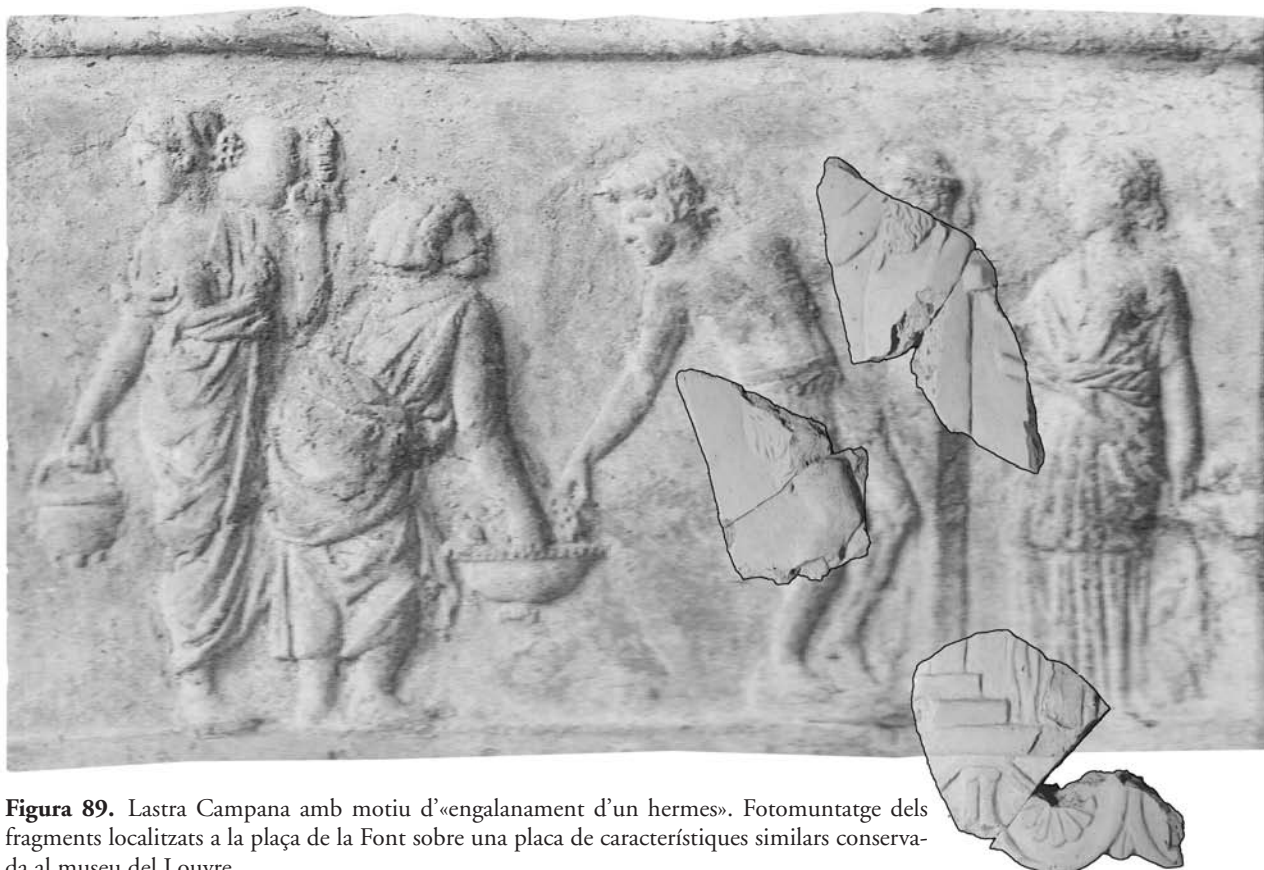

Figura 89. Lastra Campana amb motiu d'«engalanament d'un hermes». Fotomuntatge dels fragments localitzats a la plaça de la Font sobre una placa de característiques similars conservada al museu del Louvre.

Tarragona i una alta proporció de materials calcaris. Això permet descartar un origen a les zones del Laci i de la Campània i al mateix temps s'adiu bé amb una possible producció tarraconense.

La posició estratigràfica de les terracotes arquitectòniques localitzades a la plaça de la Font indica que no procedeixen d'un abocament concret ni d'un edifici determinat; ja hem descrit com es van anar localitzant disperses de cap a cap de l'àrea rebaixada, en uns nivells on l'absència d'altre material ceràmic de construcció —tègules, ímbrexs, *lateres*— era la norma. En canvi, apareixien acompanyant els estrats relacionats amb la construcció de la *figlina*²⁶² i més sovint encara acompanyant els milers de fragments de ceràmica comuna rebutjats pels terrissers (ja sigui perquè un excés de temperatura havia deformat les peces, ja sigui perquè s'havien trencat en el procés d'extracció del forn) i altres abocaments domèstics.

En aquest sentit, considerem que els forns de la plaça de la Font podrien haver produït lastres Campana de manera ocasional, com succeeix a la Gàl·lia. En contra d'aquesta hipòtesi es pot objectar que les terracotes arquitectòniques s'acostumen a produir en forns que elaboren

principalment material ceràmic de construcció i àmfores; no exclusivament ceràmica comuna com els nostres. També, que no s'han trobat rebutjos de cocció evidents. La situació d'aquestes terrisseries dins del perímetre delimitat per la muralla pot semblar anòmala, però cal interrogar-se sobre on acabava jurídicament la ciutat i on començava l'acròpolis. A més, tenim el paral·lel de les troballes de l'any 1937 a la Via Galla de Roma, que van treure a la llum un gran conjunt de terracotes arquitectòniques reaprofitades en els murs d'una cisterna; lastres Campana, antefixes, tègules, maons, etc. Algunes de les peces eren clarament rebutjos de cocció, per la qual cosa s'ha suposat que procedien d'una *figlina* que s'ha datat entre mitjan segle I aC i l'època augustal, situada a la rodalia i per tant a dins mateix de Roma.²⁶³

Una consideració similar es pot fer per a les antefixes. Els tipus «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar» i «bust femení amb pentinat de quarts de meló» semblen propis del Camp de Tarragona, com indica el treball de Ramos;²⁶⁴ encara s'hi hauria d'afegir el model «bust femení velat amb arracades llargues». Les anàlisis a què hem sotmès dues antefixes de palmeta per a les quals havíem previst un possible origen italià basant-nos només en aspec-

262. Recordem que no va ser excavada la totalitat dels edificis industrials; només un gran magatzem i unes basses de decantació. Desconeixem fins on s'estenien i si el complex respon a una sola fase o a més.

263. Anselmino, 1977: 10 i 38-39; Anselmino, 1981: 211.

264. Ramos, 1996: 141-142.

tes iconogràfics (tipus «palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa» i «palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris d'arcs amb perla central») ens mostren també un possible origen tarraconense.²⁶⁵

La descripció de pastes, però, va proporcionar una sorpresa inesperada. Hi ha dues antefixes del model «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar» conservades molt fragmentàriament²⁶⁶ que es caracteritzen per tenir una pasta diferent de la resta, amb el nucli vermellós i superfícies de color gris fosc i de fractura molt llisa, tan depurada que amb prou feines es poden observar partícules desgreixants a simple vista, excepte escasses inclusions calcàries de mida molt fina. En A13 hi destaca un cristall d'olivina que denota un origen volcànic, i per tant ha de ser forçosament d'importació, probablement de l'àrea vesuviana.

Un altre aspecte sobre el qual cal incidir és el paper de les terrisseries rurals en la producció de terracotes arquitectòniques. Està més que demostrat que els forns localitzats en l'ager de Tàrraco produïen fonamentalment àmfores i material ceràmic de construcció,²⁶⁷ tot i que en alguns també s'ha detectat una elaboració de ceràmica comuna. Anteriorment s'ha fet una relació de jaciments rurals on s'han localitzat antefixes; ara és el moment de desvelar que en tots ells s'ha documentat una indústria terrissera amb una producció bàsica de material ceràmic de construcció i àmfores. Considerem que aquest fet no es deu a la casualitat, sinó que té unes implicacions que van

més enllà. Efectivament, no creiem que les antefixes trobades en aquests jaciments rurals formessin part de la seva decoració; ens inclinem a pensar que, en general, són elements produïts de cara a la seva exportació cap a la capital, Tàrraco. Només hi ha una excepció: els Munts (Altafulla), que no disposa de forns documentats fins avui i que, com hom sap, contitueix una gran villa marítima que excedeix en luxe totes les altres conegudes. Respecte a les antefixes procedents de Salou exposades al Museu de Reus, no se sap de quin jaciment en concret procedeixen. Deixant de banda els Munts, que constitueix un cas excepcional, els tipus es reparteixen de la manera que s'indica a la taula de la part inferior de la pàgina.

L'anàlisi de la taula i la seva comparació amb els tipus de Tàrraco ens suggereix que no només es repeteixen els models d'antefixa, sinó que els més abundants a Tàrraco són també els més nombrosos en el Camp. Només se n'escapa el tipus localitzat al Vilarenc, amb palmetes de grans dimensions, no present a la ciutat. El mateix jaciment és l'únic que ha proporcionat lastres Campana d'un model no documentat per ara a Tarragona: «Teseu reconegut pel seu pare». La fabricació d'antefixes —i possiblement de lastres Campana, a la vista del que succeeix a la Gàl·lia— es va produir també en les *figlinae* rurals. Ho mostren els motlles d'antefixa del Vilarenc. Tanmateix, des de la seva troballa, els investigadors que treballen sobre aquesta villa han començat a considerar la hipòtesi que les lastres Campana trobades reutilitzades en els murs no provinquin de la decoració del mateix edifici, sinó que siguin

	«Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar»	«Bust femení amb pentinat de quarts de meló»	«Cap masculí imberbe amb cucullus»	«Cap masculí barbat amb cucullus»	Palmeta	Lastres Campana	Total
El Vilarenc					3	5	8
Tomoví	1					1	2
La Canaleta		1					1
Salou		2		1			3
Els Antigons	1						1
La Buada			1				1
El Roquís	2						2
Mas Gomandí		1					1
Granja Mitjana	5						5
Total	9	4	1	1	3	6	24

265. Aquestes antefixes de palmeta guarden una gran similitud amb els models itàlics, però no coincideixen en el fris, que sembla propi de Tàrraco.
266. A12 i A13 del catàleg.
267. Jàrraga, 1995 i 2002.

elements rebutjats en el procés de fabricació;²⁶⁸ és a dir, que podrien haver-se elaborat en el mateix jaciment de cara a la seva comercialització cap a altres punts, previsiblement a Tàrraco. El mateix podria haver succeït a Tomoví, on la presència de forns és més que evident. El fet que apareguin idèntics motius a la capital i a les terrisseries del seu voltant i que només es trobin antefixes en els jaciments amb *figlinae*²⁶⁹ suggereix que la destinació d'aquestes era habitualment la capital i no la decoració del jaciment rural a què s'associa la terrisseria. L'elaboració de terracotes arquitectòniques en vil·les es documenta també a Itàlia²⁷⁰ i a molts altres llocs.²⁷¹

Quan hem parlat sobre els estrats de procedència de les terracotes de la plaça de la Font (capítol 3.1) hem plantejat que podrien haver estat fabricades en les *figlinae* que funcionaven en aquest lloc i que el que s'ha trobat podrien ser peces trencades o rebutjades durant el procés de fabricació. Malgrat no haver trobat rebutjos de coccio amb peces deformades,²⁷² les anàlisis de làmines primes (annex 2) mostren que poden haver estat perfectament elaborades a Tàrraco, o si més no al seu territori, al mateix temps que n'exclouen un origen lacial o campanià.

Només tres peces escapen a aquestes consideracions: la lastra Campana amb «engalanament d'un hermes» i dues antefixes del tipus «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II». Per a aquestes, les anàlisis mostren un origen italià. L'explicació més plausible és que els terrissers de la *figlina* van servir-se de models importats per elaborar les seves peces, de les quals probablement van treure nous motlles. Les dues antefixes es van trobar summament fragmentades i el mateix pot dir-se de la lastra Campana. En aquest sentit, cal recordar que totes tres procedeixen dels estrats més antics associats a la terrisseria, ubicats fins i tot per sota de les basses de decantació, que van ser interpretats com un sòl de treball amb abundància de cendres i argiles de diferents coloracions. Malauradament no es van trobar còpies amb pasta local de la lastra Campana amb «engalanament d'un hermes», cosa que hauria confirmat la nostra hipòtesi. Tampoc coneixem a la zona del Laci o la Campània antefixes del tipus «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II», però la presència de cristalls d'olivina entre el desgreixant no permet cap dubte respecte del seu origen, confirmat també per la seva iconografia de tall clàssic i no indígena. En aquest

cas sí que disposem de nombroses còpies amb pasta local procedents de diversos punts de la ciutat i el seu camp.

Les lastres Campana amb representació de «dues joves flanquejant un canelobre» trobades al Vilarenc i a Tomoví van ser elaborades amb un mateix motlle, però en canvi la pasta ceràmica emprada és totalment diferent.²⁷³ Aquesta observació és important perquè podria confirmar la hipòtesi del terrisser itinerant llançada per Mouraret en el cas de les lastres de la Gàl·lia. De les plaques tarraconenses amb idèntica representació procedents de la plaça de la Font n'hi ha tres²⁷⁴ que permeten una comparativa perquè s'ha conservat la mateixa zona: el cap de la jove de l'esquerra. Les tres semblen obtingudes del mateix motlle. L3 i L4 són iguals però L1, amb els cabells més ben definits, podria ser una còpia més antiga. Ja hem comentat abans que el prototipus d'aquest model (grup 4 de Borbein) és la terracota D 641 del Museu Britànic, que presenta només petites diferències amb les nostres. Una particularitat és la presència en els exemplars fins ara coneguts de Tàrraco, el Vilarenc i Tomoví de tres petits cercles impresos en els extrems de les *taeniae*.²⁷⁵ En el cas de les localitzades a la plaça de la Font no és possible veure-ho, però aquesta podria ser una característica de les lastres tarraconenses.

De l'anàlisi de les diferents antefixes recuperades en la nostra excavació es dedueix que procedeixen de motlles diversos. Per al tipus de «bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II», A1 i A2 tenen un relleu molt ben definit; en la primera fins i tot hi ha les fosses nasals i en la segona destaca el bon relleu dels cabells, els llavis i l'iris dels ulls. En canvi, A9 i A10 van ser extretes de motlles més gastats. Per altra banda, A9 és de dimensions superiors a A10, la qual cosa significa la pràctica de l'obtenció de nous motlles a partir de positius.²⁷⁶ En el tipus de «bust femení amb pentinat de quarts de meló I» l'arracada d'A18 és més gran que la d'A15, la qual cosa demostra que provenen de motlles diferents. Les tres antefixes del model de «palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa» mostren diferències entre elles i per tant es pot assegurar que provenen de tres motlles diferents; i per al tipus de «palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris d'arcs amb perla central» és més difícil establir comparacions.

268. Víctor Revilla, comentari personal. Vegeu també Revilla, 2007.

269. A excepció dels Munts, com hem dit.

270. Anselmino, 1981: 211-212. Per exemple en la villa de Settefinestre, on diverses antefixes de palmeta de cinc lòbuls, similars a les nostres però amb un fris molt més desenvolupat, van ser trobades sobretot en relació amb el peristil. Els autors afirmen que van ser produïdes per un taller local que utilitzava matrius de Roma (Grazia, 1985).

271. Per exemple a la zona del Vallès (Álvarez i Carreras, 1996).

272. Excepte potser A17, amb defectes de fabricació.

273. Dupré i Revilla, 1991: 133.

274. L1, L3 i L4.

275. Dupré i Revilla, 1991: taf. 40a, 40b i 41.

276. Com ja s'advertit, els motlles obtinguts a partir d'un positiu generen peces de dimensions més reduïdes a causa dels processos de contracció que pateixen en la cambra de coccio.

La presència de les lastres Campana i d'antefixes amb motiu de palmeta o amb motius clàssics com el cap d'Àrtemis Selene a Tàrraco mostra fins a quin punt la decoració dels nous edificis es va veure immersa en la nova iconografia creada per August. Una iconografia modelada a Roma a major glòria del *princeps* que ràpidament es va difondre per tot l'Imperi. Zanker²⁷⁷ ha estudiat bé aquest procés, que va culminar en la formació d'un nou llenguatge plàstic al servei de la casa imperial.

Un dels trets característics d'aquesta nova estètica és un retorn a l'arcaisme i al classicisme que havien estat superats pel barroquisme hellenístic. Les obres clàssiques espoliades a Orient van servir de models i inclús el mateix emperador va situar en la *cella* del temple d'Apol·lo Palatí tres originals del segle IV aC: l'Apol·lo d'Escopes, l'Àrtemis de Timoteu i la Leto de Cefisòdot.²⁷⁸ El temple d'Apol·lo de C. Sosi, de la mateixa època, mostrava en el frontispici una composició escultòrica també original transportada d'un temple grec del segle V aC. Aquest gust per l'arcaisme va ser usat fonamentalment en tot el que envoltava el món religiós —les imatges, els rituals...— i formava part del programa d'August per a la renovació de la *pietas*, sabedor de les connotacions sagrades que inspiraven les formes arcaïques. El classicisme grec també va entrar en la iconografia i molts elements es van barrejar. Les lastres Campana recuperades en l'àrea del temple d'Apol·lo Palatí ofereixen bons exemples en aquest sentit, ja que mostren diverses composicions que destaquen per l'actitud hieràtica de les figures, que es disposen de forma heràldica, com ja hem exposat anteriorment (capítol 3.2): Apol·lo i Hèrcules lluitant pel trípode dèlfic, dues canèfores al costat d'un *thymiaterion*, etc. L'adopció d'aquesta estètica es deixa veure també en la cuirassa de l'August de Prima Porta, on les diverses figures són representades aïlladament sobre un fons buit formant una estructura simètrica. Són imatges conceptuals que desprenen fredor i manca absoluta de moviment. El retorn al classicisme es fa evident també en l'arquitectura; l'àtic de les columnates del fòrum d'August estava ornamentat amb fidels reproduccions de les cariàtides de l'Erecteion i les bases de les columnes reproduïen les dels propileus de l'acròpolis d'Atenes.²⁷⁹

Aquest programa de renovació estètica es va dur a terme a Roma en l'esfera pública, però ràpidament va passar també a l'àmbit privat. Pintures murals, monedes i sobretot petits objectes d'ús quotidià es van encarregar d'escampar motius decoratius presos sovint de la nova iconografia política. Gràcies al baix preu d'aquests objectes i a

la ràpida difusió que se'n feia per les rutes comercials, els nous símbols es van distribuir per tot l'Imperi: *rostra* de naus i dofins, capricorns, trípodes i canelobres, la Victòria sobre l'esfera universal, la corona cívica o el *clipeus virtutis* sovint es troben en vasos ceràmics o representats en monedes.

Per això no ha d'estranyar que a Tàrraco, en època tardoaugustal, s'estiguin reproduint els mateixos esquemes que a la capital, i més encara quan és una ciutat de la màxima importància, molt ben comunicada amb Roma i en la qual el mateix emperador havia passat una llarga temporada. La lastra Campana amb motiu de «dues joves flanquejant un canelobre» reproduceix un tema que decorava els pòrtics que envoltaven la mateixa casa d'August i respon plenament al corrent neoàtic que estem comentant. El pilar hermesí, present en la segona de les plaques tarragonines, era una creació àtica difosa massivament per tot el Peloponès.²⁸⁰ I diverses residències imperials estaven decorades amb lastres Campana: els pòrtics de la residència d'August, l'anomenada casa de Lúvia situada al darrere, la villa de Lúvia a Prima Porta i inclús els columbaris dels seus lliberts. En el conjunt de terracotes del temple d'Apol·lo Palatí combinades amb les lastres es localitzen antefixes amb representació de palmeta similars —tot i que no iguals— a les recuperades a la nostra ciutat.

També és lògic que un tema tan propi del panteó augustal com Selene-Diana es trobi present en les antefixes. Diana era germana d'Apol·lo, el déu protector d'August, i com a tal disposava d'una estàtua en el temple d'Apol·lo Palatí, representada com a *lucifera*, amb una torxa. El culte a Diana i Apol·lo va ser especialment promocionat per August, i sovint es descobreixen imatges dels dos déus associades respectivament a les divinitats estel·lars de la lluna i el sol.²⁸¹ Per exemple, en la cuirassa de l'estàtua *thoracata* de l'August de Prima Porta es representen Apol·lo i Diana; sobre el primer apareix el sol sobre un carro i sobre la segona es troba la lluna portant una gran torxa. La mateixa Júlia, filla d'August, figura en monedes amb el carcaix de Diana i fins i tot es representa Diana Augusta amb la fisonomia i pentinat de Júlia, en un intent d'exaltació mítica del nou estat.²⁸²

L'arribada d'aquests models iconogràfics a Tàrraco i l'èxit de la seva adopció no fan altra cosa que confirmar la petjada que va deixar August a la ciutat, sobretot des que els anys 26-25 aC hi residí recuperant-se d'una malaltia; no en va la colònia, agraïda, va aixecar-li un altar en el qual

277. Zanker, 1992.

278. Referenciats en les fonts clàssiques (Plini, *NH* 36, 24, 25 i 32) i en una base de Sorrent (Zanker, 1992: 284).

279. Vegeu també Sauron, 1981.

280. LIMC, V-1: 289, 375-376.

281. Zanker, 1992: 71-75 i 208.

282. Zanker, 1992: 256.

es produí aquell famós miracle de la palmera referenciat per Quintilià.²⁸³ I encara pocs anys més tard s'hi va erigir

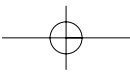
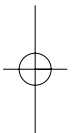
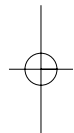
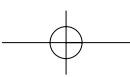
el fastuós temple al déu August *in omnis provincias exemplum*²⁸⁴ (fig. 90).

Figura 90. Dues monedes encunyades a Tàrraco que commemoren els dos monuments dedicats a l'emperador August: l'ara i el temple (fotos: arxiu MNAT i R. Manent).

283. Quintilià, *Inst. orat.*, VI, 3, 77.

284. Tàcit, *Ann.*, I, 78.

Annex 1

Coroplàstia

Procedents de la mateixa excavació hi ha tres terracotes que mereixen també un estudi.

Terracota T1 (fig. 91)

Estat de conservació: fragmentari.

Alçada: 11,5 cm.

Amplada: 5,2 cm.

Gruix: 0,9 cm.

Motlle: gens gastat.

Modelatge: el nas era afegit i s'ha perdut, com mostren les digitacions.

Pasta: de coloració groga, molt depurada i sense presència de desgreixant visible.

Altres: no s'aprecien traces d'engalba ni de policromia.

Presenta una superfície externa ben treballada i polida.

Nivell: PF-96 2316.

Cronologia: 60-90 dC.

Rostre de faccions masculines corresponent a un individu adult. Es conserva el costat dret de la cara. El front és curt

i dels cabells només en queda un petit testimoni, fet que denota que van arribar a definir-se. L'ull ressalta clarament, sense que arribi a definir-se l'iris. Els arcs superciliars estan molt ben marcats, així com les celles, que són gruixudes. També s'observen la cavitat ocular, les parpelles i el pòmul. El nas està fragmentat d'antic. S'observen els solcs subnasal i nasogenials. També es marca la forma de la galta esquerra, així com la pràctica totalitat de la boca, que es presenta tancada amb la commissura dels llavis ben definida. Els llavis estan subtilment marcats, com també el pont nasal. La barbeta és arrodonida i s'hi distingeix el clotet.

En l'espai on hauria d'anar el nas s'observa una sèrie d'empremtes digitals que demostren que aquesta zona de la cara va patir una reparació anterior a la cocció. Segurament la peça es va fracturar per aquest lloc en ser extreta del motlle, fet pel qual es va regularitzar la superfície amb els dits, afegint-hi *a posteriori* la part trencada. La juntura fou seguidament allisada abans de la cuïta per tal de dis-

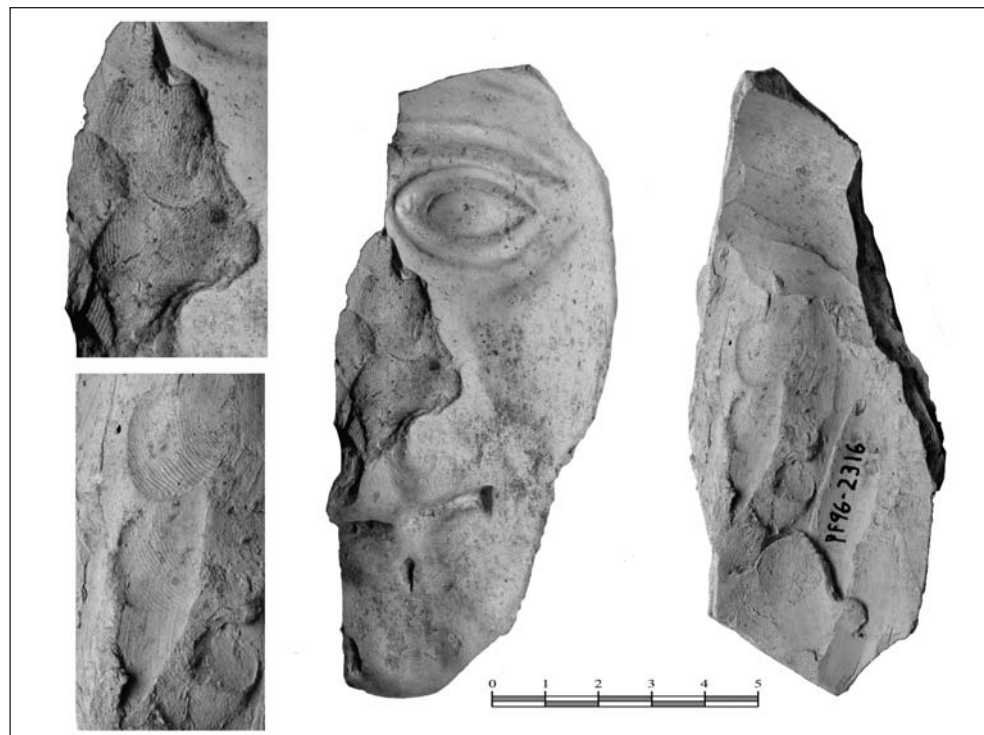

Figura 91. Terracota T1.

simular la fractura i donar-li una homogeneïtat. La peça, malgrat tot, es va tornar a fragmentar novament un cop cuita, en un moment indeterminat anterior al tancament del nivell on va ser localitzada.

De l'anàlisi estilística es desprèn una barreja d'elements. Per un banda, la peça presenta trets facials característics del retrat hellenístic, com la boca dramàtica o uns potents arcs superciliars, amb altres elements, com un cert impressionisme tècnic i una certa fredor de conjunt, que ens condueixen globalment cap a ambients itàlics hellenitzats. Els paral·lels més propers els tenim en els exvots de bustos, cares, mitges cares i màscares típics de les àrees etrusca, lacial i campaniana durant el segle II aC.

Ara bé, hi ha una sèrie de trets, com poden ser el treball dels llavis i del clotet, marcats en ambdós casos únicament amb una simple incisió, que ens allunyen dels prototipus medioitàlics i ens condueixen cap a una imitació d'aquests feta probablement per tallers locals.²⁸⁵ Les múltiples digitacions visibles en la cara posterior, produïdes durant el procés de fabricació, demostren que la peça va ser feta a motlle.

Terracota T2 (fig. 92)

Estat de conservació: fragmentari.

Llargada: 8 cm (colze-mà).

Llargada: 10 cm (espatlla-colze).

Gruix: entre 2,6 i 3,9 cm.

Motlle: no està feta a motlle.

Modelatge: retocada amb algun tipus d'instrument, possiblement una espàtula. S'observen en la part superior interna del braç les digitacions produïdes per l'artesà durant el procés de modelatge.

Pasta: color beix, fractura regular i molt depurada. Coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgredients de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Altres: no s'aprecien traces d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2115.

Cronologia: 10-20 dC.

Fragment d'extremitat superior esquerra de petites dimensions, de la qual es conserven el braç i l'avantbraç representats, ambdós, de forma molt poc realista. L'articulació està doblegada formant un angle recte. El braç és molt curt, engruixit i desproporcionat en relació amb les dimensions de la peça. Aquest acaba en sec i de forma barroera a l'altura de l'espatlla. L'avantbraç té una forma tronco cònica, és curt i està també desproporcionat. No s'hi defineix cap tipus de musculatura, ni la sofraja, ni el

Figura 92. Terracota T2.

colze, ni cap apunt anatòmic. La peça està fragmentada a l'altura del canell.

La forma poc acurada d'acabar la peça a l'altura de l'espatlla, on fins i tot s'observa un monyó d'argila, així com la inexistència d'algun element que ens indiqui que pogués haver format part d'una escultura o figura de terracota, ens fa descartar aquesta possibilitat. Tampoc sembla que ens trobem davant d'un exvot; la peça s'aparta completament dels models itàlics d'exvots anatòmics, molt més grans, fets a motlle i que presenten una zona plana en l'avantbraç per poder-los mantenir drets. No descartem la possibilitat que sigui un exvot fet barroerament per un taller local, tal com deixa entreveure també el tipus d'argila i desgredients emprats, que són, a simple vista, els mateixos que utilitzen els tallers documentats a l'excavació per a l'elaboració de la ceràmica comuna. Potser ens trobem davant d'una prova del terrisser, d'un model o d'un intent no reeixit d'escultura. En aquest sentit cal referir algunes troballes d'elements similars associades a tallers ceràmics. Per exemple una mà de grans dimensions trobada al Roquís;²⁸⁶ també un braç de mida natural als Antigons²⁸⁷ o un fragment de cap de gos fet a

285. No s'observen tampoc a simple vista desgredients volcànics en l'argila.

286. Vilaseca i Adiego, 2002: 272 i fig. 8.12.

287. Massó, 2003: 62.

motlle procedent de la terrisseria de Fenals (Lloret de Mar).²⁸⁸

Terracota T3 (fig. 93)

Estat de conservació: fragmentari.

Llargada: 15,6 cm.

Gruix: 4,5 cm.

Motlle: no està feta a motlle.

Modelatge: presenta traces de modelatge possiblement amb espàtula, especialment en la seva cara anterior.

Pasta: color taronja i nucli de color gris clar, fractura regular i molt depurada. Cocció molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgreixants de mida fina a molt fina compostes principalment per inclusions calcàries i menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

Altres: no s'aprecien traces d'engalba ni de policromia.

Nivell: PF-96 2122.

Cronologia: 60-90 dC.

Fragment d'extremitat superior esquerra de la qual es conserven l'avantbraç i l'inici de la part superior de la mà. L'articulació, com en el cas precedent, està representada d'una forma poc realista. La peça acaba tallada en sec en un punt proper a la sofraja del braç, mentre que per l'altre extrem se'ns presenta fragmentada a l'altura dels dits. L'avantbraç té una secció quasi cilíndrica i una forma troncocònica, sense cap tipus de plasmació de la musculatura, i el canell no està definit. Els cantons radial i cubital de la mà pràcticament no són visibles, però malgrat

tot hi són identificables alguns dels artells, marcats amb subtils incisions realitzades amb posterioritat al modelatge. El dors de la mà també està molt poc definit. Els dits estan en un estat de conservació molt precari; el dit del mig i l'anular conserven part de les seves corresponents falanges, mentre que dels dits polze, índex i menovell solament se'n detecten els naixements.

La part conservada de l'extremitat no ens permet arribar a gaires conclusions. Podria tractar-se d'una part fragmentada d'escultura en terracota, encara que sembla poc probable pel tipus de trencament i acabament de la part superior de l'avantbraç. Com en el cas anterior no podem descartar tampoc que es tracti d'un exvot, una prova de forn, un model o un intent no reeixit d'escultura fet pels mateixos tallers locals.

Interpretació

Dels tres fragments el que ens aporta més informació és el fragment de cara. Es tracta com veurem seguidament d'un exvot en terracota segurament de producció local, però inspirat en els tallers itàlics de la zona etruscoliocampaniana.

Els contextos arqueològics amb elements votius anatòmics en terracota estudiats i publicats en l'àrea on aquesta tradició va arrelar més profundament, és a dir, en el territori comprès entre l'Etrúria, al nord, i la Campània, al sud, són nombrosos. També són molts els investigadors que s'han interessat per aquest tipus d'objectes, des de les seves múltiples vessants; tot això fa que ens trobem davant un fenomen bastant conegut i estudiat. Actualment hi ha obertes dues vies d'interpretació sobre l'origen dels exvots en terracota.

Per un costat, certs investigadors han volgut atribuir el desenvolupament, inspiració i difusió dels dipòsits votius de tipus mediterrani a l'acció directa de Roma. Així, el naixement d'aquest fenomen es podria cercar en l'ascensió al poder d'una nova *nobilitas* poc després de la promulgació de la *lex Licinia Sextia*. El fet que aquesta nova classe social estigués profundament influenciada pels corrents vinguts de l'Orient grec, va comportar que els seus individus passessin a representar-se a si mateixos i els seus avantpassats mitjançant estàtues honorífiques i votives. Aquest fet seria, segons ells, el desencadenant d'un canvi en els costums que afectaria tant Roma com els territoris sota la seva influència.²⁸⁹

Altres, per contra, atribueixen el sorgiment del fenomen dels exvots etruscoliocampanians a un compendi d'esdeveniments interns i externs que confluïren a l'Etrúria

Figura 93. Terracota T3.

288. Buxó i Tremoleda, 2002: 221.

289. Pensabene, 1979; Pensabene *et alii*, 1980: 46-47; Dondero i Pensabene, 1982: 90-91; Donatella, 2005: 367.

meridional en un determinat moment —a final del segle vi aC— i s'estengueren ràpidament des d'allà cap al Laci i la Campània.

Les primeres deposicions de bustos i màscares en terracota amb una clara funció votiva les trobem en santuaris relacionats amb divinitats ctòniques de Sicília i la Magna Grècia cap al segle vi aC.²⁹⁰ Aquestes representacions sembla que influenciaren directament el precoç desenvolupament dels dipòsits votius a la Campània septentrional, tal com ho demostren els exemplars de Càpua²⁹¹ i Teano.²⁹² La similitud d'aquests amb alguns exvots en terracota localitzats a Acuto, a la vall del Sacco;²⁹³ a Veroli, a la vall del Liri;²⁹⁴ a Palestrina,²⁹⁵ i a Veies,²⁹⁶ tots ells lleugerament més tardans des del punt de vista estilístic, han portat a formular la hipòtesi que fou en els santuaris capuans on es portaren a terme les transformacions primigènies dels models magnogrecs que donarien lloc a una nova tipologia d'exvots. Així doncs, les dades arqueològiques semblen indicar que el desenvolupament del fenomen va seguir una ruta interior que, a través de les vies Llatina i Labicana, permetria el transvasament de productes, idees i influències des de la Campània septentrional a l'Etrúria tiberiana, passant pel Laci.²⁹⁷

Això fou possible perquè en aquestes àrees, i especialment a l'Etrúria meridional, s'havien operat una sèrie de transformacions polítiques, socials, econòmiques, religioses i urbanístiques que havien conduït cap a un nou model de societat. És fins a cert punt curiós i significatiu que les àrees de proliferació dels nous dipòsits votius coincideixin a grans trets amb les àrees on durant els segles VII i VI aC s'havia produït el pas del poblat a la ciutat. Per contra, en altres àrees com l'Etrúria septentrional, on les comunitats estaven encara associades a la figura del cap militar o a l'aristocràcia, es va mantenir la tradició del do en bronze.²⁹⁸

De totes formes, no sembla que fos solament el procés de formació urbana el que motivà la implantació dels dipò-

sits votius amb exvots de parts o de la totalitat del cos humà en terracota a l'Etrúria meridional. Seria més aviat una rica i complexa combinació de circumstàncies el que devia portar al canvi en la relació oferent-divinitat. Per alguns autors, fets com l'adopció de la tècnica hoplítica, l'establiment d'un urbanisme regular, la difusió de les tombes individuals en contraposició als túmuls gentilicis típics de la fase anterior, el desenvolupament d'un artesanat que gaudeix a partir d'aquest moment d'una relativa autonomia,²⁹⁹ la creació dels *collegia* professionals,³⁰⁰ el desenvolupament dels gentilicis i l'adopció de la forma onomàstica bimembre³⁰¹ o el sorgiment d'un nou tipus de culte que s'aproxima a les aspiracions de la societat civil —inclús la més pobre— i que assumeix ara un aspecte antropomorf,³⁰² tenen un paper rellevant en la transformació de la societat i consoliden la base a partir de la qual es desenvolupen importants fenòmens que l'arqueologia ha permès documentar àmpliament. Efectivament, tots aquests canvis van conduir, per exemple, a la formulació d'un nou canó arquitectònic per al temple toscà,³⁰³ a la concentració del culte en la divinitat i a una àmplia varietat d'activitats, entre les quals trobem la fabricació de terracotes arquitectòniques per embellir els temples o d'ofrenes votives per oferir a la divinitat. Una activitat artesanal que es porta a terme en els mateixos santuaris o en àrees molt properes.³⁰⁴

Aquest és el cas, per exemple, dels bustos de terracota procedents del santuari de Campetti a Veies, datat a final del segle VI aC, l'advocació del qual s'ha associat, gràcies a una inscripció certament més tardana, a una divinitat assimilable a Ceres.³⁰⁵ La principal diferència entre els exvots procedents dels santuaris sicilians i magnogrecs i els de l'àrea etrusca, lacial i de la Campània septentrional se centra en el fet que, mentre que en els primers els exvots representaven la divinitat, en els segons els bustos plasmaven els oferents.³⁰⁶ Aquest és un element clau pel que té no solament de transformació ideològica i cultural, sinó pel que significa en els àmbits religiosos i social.

290. Comella, 1981: 771-775.

291. Bonghi, 1965.

292. Johannowsky, 1963: 131-165; Morel, 1991: 9-33.

293. Gatti, 1993: 113-118, n. 10.15.

294. Rizello, 1980: 58-63, nn. 1, 8, fig. 219, 229 i 230.

295. Onorati, 1992: 613-614; Pensabene, 1997b: 61-86, tav. XII, 1.

296. Vagnetti, 1971: 38, A XV, tav. XII; A XVI a-c, tav. XI; p. 51, C II, tav. XX.

297. Donatella, 2005: 369-370.

298. Torelli, 1981: 245-248; Cristofani, 1985a: 242-244; Cristofani, 1985b: 17; Donatella, 2005: 369.

299. Massa-Pairault, 2002: 71.

300. Massa-Pairault, 2002: 72-73.

301. Colonna, 1977: 175-192; Massa-Pairault, 2002: 73-79.

302. Colonna, 1985: 245.

303. Colonna, 1985: 60-61; Donatella, 2005: 369.

304. Colonna, 1985: 68.

305. Vagnetti, 1971: 176-177; Comella i Stefani, 1990: 18-35.

306. Altres exemples arcaics els tenim documentats a Falerii, al santuari de Juno Curilis de Celle i al santuari major de Vignale, que segons les darreres interpretacions va estar probablement dedicat a Apol·lo (Comella, 1986: 11-43, 185-187, 194-198; Mastrocinque, 2005: 25).

Malgrat que la donació o el sacrifici als déus és sempre un sacrifici d'un mateix, l'individu deixa d'amagar la seva personalitat darrere d'objectes com vasos o eines de treball per mostrar-se ell mateix davant la divinitat.³⁰⁷ El santuari de Portonaccio, a Veies, és un exemple arqueològic paradigmàtic del que serà aquest canvi. S'hi ha documentat un dipòsit votiu arcaic que a final del segle VI aC evoluciona cap a la nova tipologia d'exvots.³⁰⁸

Així doncs, a final del segle VI aC s'assisteix a la difusió d'un nou tipus d'exvots en terracota en què el subjecte humà pren un paper rellevant. Les imatges genèriques, masculines o femenines, adopten una mateixa dignitat estilística i desapareixen les diferències en relació amb altres ofrenes votives. Però el que destaca per sobre de totes aquestes valoracions és la constatació d'una cada vegada major incidència numèrica d'aquest tipus d'exvots dins els dipòsits, cosa que marca clarament un fenomen que podríem descriure com d'«humanització» del culte.³⁰⁹ La realització dels bustos, cares i màscares en terracota s'inspira, com ja hem vist, en els models procedents d'àmbit magnogrec. Ara bé, el suport tècnic, per contra, es garanteix mitjançant les oficines artesanals instal·lades en els mateixos santuaris. S'ha pogut demostrar en alguns casos que exemplars de caps votius documentats tenen el seu prototip en les antefixes del mateix temple.³¹⁰ Per això hom ha considerat la possibilitat que en alguns santuaris els tallers que van produir les terracotes arquitectòniques per decorar els nous temples reorientessin la seva producció cap a la fabricació d'exvots en terracota.

El costum de les ofrenes votives es va difondre ràpidament per la resta del territori etrusc, el Laci i la Campània a partir d'inici del segle V aC, i va donar origen, amb el temps, als dipòsits tardoclassics i hellenístics.³¹¹ Efectivament, les donacions d'estatuetes, bustos i caps perduren al llarg dels segles IV i III aC, moment en què la tradició d'oferir exvots a la divinitat assoleix el seu màxim apogeu. En aquest moment s'introdueixen nous tipus d'exvots en terracota que enriqueixen encara més la varietat dels ja existents. És cada cop més freqüent des d'aleshores la presència en els santuaris d'exvots anatòmics com poden ser: òrgans interns (vísceres, intestins, cors, ovaris...) i externs (braços, mans, cames, peus, pits, penis...) del cos humà; estatuetses d'animals; reproduccions

de fruits; pedestals; àrules o pesos de teler, elements tots ells que passen a ser considerats objectes sagrats un cop consagrats al déu.³¹²

La simbologia de cadascun d'aquests exvots ha estat molt discutida.³¹³ En un gran nombre de casos s'han relacionat amb la *sanatio*, però n'hi ha d'altres amb funcions diverses. És el cas dels òrgans reproductors masculins i femenins, que s'han associat a la fertilitat i la reproducció; les extremitats superiors i inferiors del cos, que, a més de la curació, van esdevenir elements de protecció davant un viatge o un símbol de pregària i religiositat del devot; les estàtues, estatuetses, bustos, cares, mitges cares i màscares, que representen els oferents en el moment de posar-se sota la protecció de la divinitat venerada; les estatuetses d'animals, que tant poden simbolitzar la protecció dels ramats com els animals donats en sacrifici, i les reproduccions de fruites, que han estat interpretades com a productes oferts a la divinitat.³¹⁴

La matèria primera utilitzada per a la seva fabricació va ser principalment l'argila, un material poc costós i fàcil de trobar i de treballar.³¹⁵ La seva producció, com ja s'ha dit anteriorment, s'emmarca en el context de tallers artesanals especialitzats de caràcter local situats en el mateix santuari o en espais annexos. Les peces eren reproduïdes utilitzant la tècnica de l'estampació mitjançant motlles. Es tracta d'una tècnica introduïda en aquestes àrees centrals tirrèniques a final del segle VII aC, però que es va començar a utilitzar a gran escala a partir del segle IV aC. L'argila era, un cop tractada, col·locada dins el motlle i premsada amb els dits per tal de compactar-la i donar-li forma.³¹⁶ D'aquí que sigui característica la presència d'abundants empremtes digitals en els reversos, tal com s'observa en l'exemplar tarragoní. En alguns casos després de la fase d'estampació i abans de la cocció es podien portar a terme retocs, enriquir o modificar el model bàsic amb accessoris o detalls particulars, corregir imperfeccions o allisar la superfície vista. Un cop cuites moltes peces eren pintades.³¹⁷ En alguns casos s'ha observat la presència de segells, lletres i signes incisos o impresos abans de la cocció, que ens referencien un tipus de producció que combinava tallers de tipus familiar amb altres que produïen a gran escala, possiblement amb l'ús de mà d'obra dependent.³¹⁸ La troballa en santuaris, en alguns

307. En època precedent els dipòsits votius estaven compostos bàsicament per vaixel·la i petits objectes preciosos donats als déus (Donatella, 2005: 268 i nota 11, amb abundants exemples i bibliografia).

308. Baglione, 1989-90; Massa-Pairault, 2002: 82.

309. Donatella, 2005: 368.

310. Vagnetti, 1966: 111-112; Comella, 1986: 37, n. A 2 XIV, tav. 18a; Comella, 1997: 336.

311. Donatella, 2005: 367.

312. Orlandini, 1953.

313. Comella i Stefani, 1990: 102-104.

314. Gatti i Onorati, 1996: 16-17.

315. No es pot descartar l'ús d'altres materials de què no n'ha quedat testimoni arqueològic, com poden ser la fusta o la cera.

316. Gatti i Onorati, 1996: 17.

317. Higgins, 1954: VIII.

318. Gatti i Onorati, 1996: 17.

casos bastant allunyats els uns dels altres, d'exemplars similars derivats tots ells d'un mateix model, ha portat a plantejar la possible existència de xarxes d'intercanvi de caràcter local i fins i tot regional.³¹⁹

Els materials i les tècniques emprades en la seva fabricació van fer possible que aquests exvots fossin assequibles a les classes menys adinerades de la societat. D'aquesta forma van esdevenir una expressió primària de religiositat popular i van permetre a les classes menys afavorides vincular-se directament a la divinitat. És per aquest motiu que els exvots de terracota de tipus etruscolaciocampanià s'han relacionat amb societats basades en la petita explotació agrària i en què el manteniment de l'estructura de família (guarició i reproducció), tal com ells l'entenien, esdevé un element clau per a la supervivència del grup.³²⁰

A partir dels exemples grecs cal pensar que els exvots eren, en un primer moment, penjats a les parets o dipositats a terra i en els replans interiors i exteriors dels temples. La seva proliferació feia necessari que de tant en tant s'haguessin de retirar del lloc on havien estat dipositats i de reubicar, de forma més o menys ordenada, en l'interior de fosses votives. Aquestes s'obrien intencionadament per a l'ocasió en un punt proper al temple i un cop plenes eren segellades amb lloses. També s'ha documentat la deposició en coves o grutes naturals properes al santuari. Aquest ritual s'explica pel fet que, com a ofrenes a la divinitat, aquests exvots havien adquirit un caràcter sacre i inviolable, i per tant s'havia d'evitar la seva profanació.³²¹

La donació d'exvots anatòmics en terracota als santuaris no és un fet exclusiu de l'àrea etruscolaciocampaniana, sinó que està present també en el món grec associada, en aquest cas, als santuaris d'Asclepi, per les clares connotacions mèdiques d'aquesta divinitat, en una fase cronològica contemporània als exemplars medioitàlics.³²²

A Roma també hi ha santuaris amb exvots de tipus medioitàlic, però una sèrie d'indisicis apunten que ens trobem davant una tradició que fou aliena a l'Estat romà i amb la qual es va vincular només de passada. Tots els santuaris coneguts fins avui amb exvots de tipus etruscolaciocampanià estan situats fora de les muralles republicanes de la ciutat, en espais suburbans o extraurbans, fins i tot els més grans i importants santuaris destinats a la *sanatio*,

com el temple d'Esculapi a l'illa Tiberina o el possible temple a Minerva Mèdica situat a l'Esquilí. Aquests, a més, es construeixen a partir de final del segle IV aC i la seva importància sembla ser escassa, si tenim en compte les dimensions i la importància de l'Urbs al llarg dels segles IV al II aC. Això ens du a pensar que a Roma ens trobem davant d'un tipus de culte de caràcter secundari, per no dir marginal si el comparem amb l'establert, promogut i fomentat des de l'Estat romà.³²³

Certament la religió romana, malgrat que permissiva a la introducció de nous cultes i rituals aliens, era per sobre de tot una religió d'Estat en què prevalia el collectiu per sobre de l'individu i en què els ritus i els tradicionalismes propis es mantingueren sense gaires transformacions al llarg dels segles. Ara bé, també és cert que darrere d'aquesta permissivitat s'amagava un control estricte de l'Estat que deixava fer sempre que no quedessin afectats ni les bases del mateix Estat ni els fonaments de la religió romana sobre la qual aquest es fonamentava. A Roma la religió va construir l'Estat³²⁴ i l'individu, més que un ésser individual, era considerat un ésser cívic, i com a tal estava sotmès a uns principis i uns valors morals clarament definits i orientats a l'adhesió al culte públic, com a mostra de lleialtat a l'Estat però també com un signe de ciutadania. La religió romana fou una religió pública, pròpia i, des d'aquest punt de vista, profundament polititzada ja des d'època arcaica.³²⁵ Aquest fet no vol dir que aquests cultes salutífers no tinguessin cabuda en el marc privat, on realment sí que degueren tenir un cert pes específic.

La tradició tan arrelada del exvots anatòmics en terracota es perllonga a Etrúria, el Laci i la Campània fins al segle II aC.³²⁶ Les causes apuntades que motivaren la seva desaparició són múltiples. Per una banda, alguns investigadors s'han inclinat per motius tècnics com l'ús d'altres materials que no han deixat registre arqueològic com, per exemple, la cera.³²⁷ Altres, per contra, han buscat les causes en les transformacions produïdes en la societat i l'economia de Roma i dels territoris sota la seva influència arran de la victòria sobre Cartago i de la conquesta de Grècia. Certament el paper preeminent de Roma en el Mediterrani va enfortir l'Estat romà, que, sobre aquesta base, va iniciar un procés molt ampli d'unificació dels diferents territoris de la península Itàlica des del punt de vista polític, econòmic, social, cultural i també religiós.

319. Gatti i Onorati, 1996: 17-18.

320. Constantini, 1995: 146.

321. Comella, 1996: 11.

322. Comella, 1982-1983. Malgrat que és durant el segle IV aC quan es generalitza i popularitza en sòl hel·lènic el culte a Asclepi, hi ha exemples de dipòsits votius anatòmics ja en època arcaica, Hogart, 1908: 107).

323. Donatella, 2005: 370-371.

324. Scheid, 1983: 155-163.

325. Pinna, 2002: 25-40.

326. La revisió i reinterpretació de les dades arqueològiques i estilístiques porten a descartar la seva perduració fins al segle I aC, tal com s'havia sostingut (Donatella, 2005: 373 i nota 117).

327. Fenelli, 1992: 132-133.

L'entrada massiva a la península Itàlica de mà d'obra esclava fruit de les guerres de conquesta i l'enriquiment de les elits romanes i locals d'algunes ciutats de la Campània i del Laci, que van aprofitar-se dels beneficis econòmics generats per la preeminència de Roma en el Mediterrani,³²⁸ van conduir a canvis importants, no solament en la propietat de la terra, sinó també en l'estructura geoeconòmica dels territoris. L'abandonament dels camps per part dels petits propietaris va suposar un augment molt important del proletariat dependent, que per a la seva pròpia supervivència es va veure abocat al clientelisme. Al mateix temps, la propietat de les terres va passar a mans de grans terratinents que les gestionaren i explotaren mitjançant la mà d'obra esclava. Finalment, el sistema de producció esclavista va conduir a un tipus de producció massificada de béns purament utilitaris que va posar fi a l'artesanat especialitzat sobre el qual havia recaigut durant segles la producció dels exvots en terracota.

Així doncs, trencada la diversitat dels territoris amb vista a la seva unificació política, cultural, econòmica i religiosa, transformat l'equilibri en la propietat de la terra que generava un tipus de societat concreta i l'estructura econòmica del territori, els santuaris de tipus mediterrànic lligats a la donació d'exvots en terracota van acabar desapareixent, en alguns casos, o transformant-se, en altres. Així, l'arqueologia ha permès documentar en alguns d'aquests santuaris el pas de la donació d'exvots en terracota de tipus etruscolaciocampanià a les ofrenes de vaixel·la comuna o de monedes de bronze.³²⁹

Per entendre què significa la presència d'un exvot d'aquest tipus a la nostra ciutat, cal fer una aproximació a les àrees de difusió d'aquests objectes partint del seu territori d'origen. Un cop superades les hipòtesis que associaven l'expansió d'aquest fenomen a la romanització i colonització de la península Itàlica, actualment s'aposta més per una difusió regional seguint les antigues vies de comunicació tradicionals entre territoris. En efecte, estudis recents sobre la distribució territorial dels exvots en terracota de tipus etruscolaciocampanià demostren que no fou la romanització o la colonització romana de nous o antics territoris, ciutats o assentaments el motor que impulsà la seva difusió. En colònies romanes com Carsoli³³⁰ s'ha vist que la presència d'aquest tipus d'exvots és anterior a la creació de les mateixes colònies.³³¹ A més, aquest tipus d'exvots no són comuns a tota la península Itàlica, sinó que se circumscriuen a la zona de la Macchia, Abruzzo i la Romanya. A les dues primeres regions adrià-

tiques hi arribaren seguint les vies de la transhumància, que des de molt antic posaven en contacte ambdós territoris amb el Laci, aprofitant les valls naturals dels rius. El mateix es pot dir de l'expansió d'aquest fenomen des de l'alta vall del Tíber cap a la Romanya utilitzant també les antigues vies naturals d'intercanvi.

Descartada la romanització com a factor de difusió d'aquest tipus d'exvots, i vista la seva restrictiva àrea de difusió, cal preguntar-se el perquè de la presència a Tàrraco, entre el material procedent dels nivells de rebliment julioclaudis de la plaça de la Font, d'un exemplar d'exvot en terracota d'aquestes característiques.

L'expansió romana, en aquest cas cap a Hispània, va provocar una gran mobilització de gent des de la península Itàlica cap als nous territoris conquerits. Des del desembarcament de Gneu Escipió l'any 218 aC l'arribada de contingents militars romans fou una constant que, amb més o menys incidència, es mantingué fins a la total pacificació de la península Ibèrica per August. Al costat d'aquestes tropes arribaren a Tàrraco comerciants i colons que van veure en aquests nous territoris una sortida a la situació crítica que vivien en els seus llocs d'origen.

L'expulsió dels cartaginesos del territori hispà deixava en mans de Roma un ric territori que oferia tantes expectatives econòmiques com problemes, atès que Roma no estava preparada, des d'un punt de vista estructural, per al control d'un territori allunyat del centre de poder, escassament urbanitzat i en gran part encara desconegut. El resultat fou una política dubitativa que es perllongà des del 206 aC, data de la presa de Gadir, fins al 197 aC, moment en què l'Estat romà decideix incorporar a la República dues noves províncies, la Hispània Citerior i Ulterior.

Les dades arqueològiques i urbanístiques que es desprenen dels últims anys d'intervencions a Tàrraco indiquen que durant el segle II aC es construeixen les muralles, es dota la ciutat d'un fòrum a la romana, presidit a partir de final d'aquesta centúria per un temple dedicat a la tríada capitolina,³³² i es crea una xarxa regular de carrers d'un per dos *actus*, que es dota paral·lelament de les infraestructures urbanes necessàries, com per exemple la construcció de la claveguera màxima.³³³ No hem d'oblidar tampoc la formació d'un actiu port, que tenim documentat sota els edificis del teatre.³³⁴ Tots aquests són indicadors prou rellevants per pensar en una arribada

328. Hatzfeld, 1919.

329. Donatella, 2005: 373.

330. Marinucci, 1976: 17-18.

331. Donatella, 2005: 372, amb abundant bibliografia sobre la qüestió.

332. Ruiz de Arbulo *et alii*, 2006: 391-418.

333. Macias i Puche, 1997: 149-163; Macias, 2000: 84.

334. Mar i Roca, 1993: 11-23.

important de contingents de població itàlica a Tàrraco, fet que segurament va intensificar la ràpida «romanització» de la ciutat i va accelerar els processos d'intercanvi i difusió, fins i tot, de tradicions religioses procedents de la península Itàlica.

Partint de la presència segura d'un únic exemplar d'exvot en terracota que estilísticament i tècnicament s'inspira en els models etruscolaciocampanians, és impossible d'anar més enllà del simple testimoni de l'arribada a Tàrraco de gent procedent de les àrees on aquest tipus d'exvots en terracota eren d'ús quotidià. Gent que és possible que portés aquí una tradició pròpia de la seva terra. No podem oblidar, en aquest sentit, la inscripció grafiada a la torre de Minerva datada a final del segle III o inici del II aC, dedicada per un Manius Vibius, un cognom freqüent en l'àrea etrusca; ni tampoc podem menystenir el fet que en aquesta mateixa inscripció es faci menció de la divinitat Minerva segons la seva denominació etrusca, *Menrva*.³³⁵ Certament, l'exèrcit romà de l'època estava format de romans i de tropes auxiliars sortides de les lleves dutes a terme en les ciutats aliades o sota el control de Roma —els *socii*—. De la mateixa manera, les inscripcions procedents de colònies fundades per Roma, en aquest cas en territori itàlic al llarg del segle II aC, posen de manifest l'existència al llarg de tota aquesta centúria d'un impor-

tant moviment de persones que es transferiren des de les àrees sota influència romana als nous territoris incorporats a la República.³³⁶

També cal destacar el fet que la peça analitzada apareix en un reompliment molt més tardà, és a dir, en posició secundària. No sabem si aquesta és una descoberta casual o respon a motius que se'ns escapen. En el mateix sentit creiem que seria molt prematur fer una hipòtesi, a partir d'aquest únic element, sobre l'existència d'un culte amb la presència d'exvots d'aquest tipus a Tàrraco.

De fet, aquest és l'únic de les seves característiques de què tenim coneixement a la península Ibèrica. La resta de terracotes votives provenen de contextos d'origen o influència grega, com són els conjunts d'Empúries i Ullastret; de contextos fenicis, com les terracotes trobades a Eivissa, o de zones d'important influència fenícia, com les documentades en alguns jaciments ibèrics de la costa llewantina i de la zona de Múrcia. En tots aquests casos estem davant de terracotes votives d'una cronologia anterior a la nostra³³⁷ i de filiació també diferent. Tampoc són equiparables les cinc cares de ceràmica trobades a Mèrida, segons sembla fetes a motlle, que pertanyen a l'època de Claudi-Neró i per a les quals no hi ha encara una interpretació satisfactòria.³³⁸

335. Alföldy, 1978: 1-12.

336. La documentació de cognoms pròpiament prenestins en inscripcions procedents, per exemple, d'Aquileia, una colònia fundada el 198 aC, posa de manifest l'existència d'importants fluxos de població des de les zones sota influència romana a altres en procés de romanització.

337. Pena, 1986-1989: 200-205.

338. Rodríguez Martín, 1996: 156-159.

Annex 2

Informe sobre l'anàlisi de làmines primes

Aureli Àlvarez i Anna Gutiérrez

Plantejament

Per encàrrec dels arqueòlegs Jordi López i Lluís Piñol, s'ha dut a terme l'anàlisi d'un conjunt de terracotes trobades durant les intervencions arqueològiques realitzades a la plaça de la Font de Tarragona, com a part del projecte d'investigació dirigit per aquests investigadors des de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). Aquestes peces presenten un interès especial, atès que l'estudi tipològic ha portat a diferenciar entre un conjunt de peces de possible origen italià i un altre de possible origen local (tarraconense).

Per tant, s'ha seleccionat un conjunt de ceràmiques de possible procedència forana, amb l'objectiu de caracteritzar-ne la pasta (argila i desgreixant) per, en cas que sigui possible, corroborar aquesta adscripció o proposar-ne una procedència més precisa.

Dades del conjunt

Núm. total de mostres: 5

Jaciment / procedència: plaça de la Font (Tarragona)

Cronologia: romana

Mostres analitzades: 5 (vegeu el quadre de sota)

Metodologia

Tipus d'anàlisi: caracterització macroscòpica (lupa binocular) i anàlisi per microscòpia òptica (làmina prima).

Equipament: per dur a terme les observacions i descripcions macroscòpiques s'han utilitzat una lupa binocular Zeiss Stemi 2000-C i uns braços de llum Zeiss KL1500LCD. Per dur a terme les observacions i descripcions microscòpiques s'ha utilitzat un microscopi de llum polaritzada Nikon Eclipse 50iPOL, a 20×, 40× i 100×. Per realitzar les fotografies s'ha utilitzat una càmera Nikon Coolpix5400 acoblada al microscopi mitjançant un adaptador Nikon Coolpix MDC Lens.

Resultats

Mostra n. 60145 (fig. 94 i 95)

Descripció macroscòpica

Fragment ceràmic de color taronja, fractura regular i pasta molt depurada. Presenta una coccio molt homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgreixants de mida fina a molt fina, principalment compostes per inclusions calcàries i amb menor presència de quars, feldspats i fragments de color vermellós sense identificar.

S'observen acumulacions de grans de sorra de mida mitjana a grollera en la cara posterior, possiblement com a resultat de deixar la peça sobre una superfície sorrenca durant el procés d'assecatment previ a la cuita. Per tant, aquestes acumulacions, que inclouen grans de material calcari, quars, feldspats (en alguns casos alterats), elements ferris, miques (biotita) i fragments de roques (granitoides), complementen el coneixement de la composició geològica del terreny on es va elaborar aquesta peça.

Codi mostra	Tipus de material	Núm. d'inventari peça d'origen	Procedència dins el jaciment / u. e.	Motiu iconogràfic
TAR-60145	terracota	L2	2105	Dues joves i canelobre
TAR-60146	terracota	L6	2408/2409/2422	Engalanament d'hermes
TAR-60147	terracota	L7	2408	Escena de palestra
TAR-60148	terracota	A23	2203	Palmeta i fris motllurat
TAR-60149	terracota	A27	2116	Palmeta i fris d'arquets

*Descripció microscòpica***TEXTURA**

- Pasta: color marró fosc.
Depurada.
- Desgreixant:
Distribució homogènia amb una clara orientació.
Heterogranular no seriada amb predomini del gra fi.
Natural (no afegit).
- Porositat:
Poc abundant, amb porus petits i arrodonits.
Distribució homogènia.

COMPOSICIÓ

- Desgreixant:
Minerals:
Quars: heteromètric de mida fina a mitjana.
En general angulós, poc arrodonit.
Distribució homogènia per tota la pasta.
Abundant.
Els grans petits presenten una lleugera orientació.
Extinció ondulant.
 - Ortosa:** mida mitjana i grans de forma irregular.
Exfoliacions.
Alteracions a sericita.
Força abundant.
 - Plagiòclasi:** molt alterada i poc abundant.
Macles polisintètiques.
 - Miques (moscovita/biotita):** algunes làmines petites i disseminades per la pasta.
Lleugerament orientades.
 - Òxids de ferro:** petits cristalls opacs de formes irregulars.
- Fragments de roca:
- Esquist:** apareix un gra de mida gruixuda i forma aplanada compost per biotita-clorita i quars.
 - Granitoides:** grans compostos per quars, ortosa, plagiòclasi i miques.
 - Carbonats:** petits grans de micrita de forma arrodonida disseminats per la pasta.

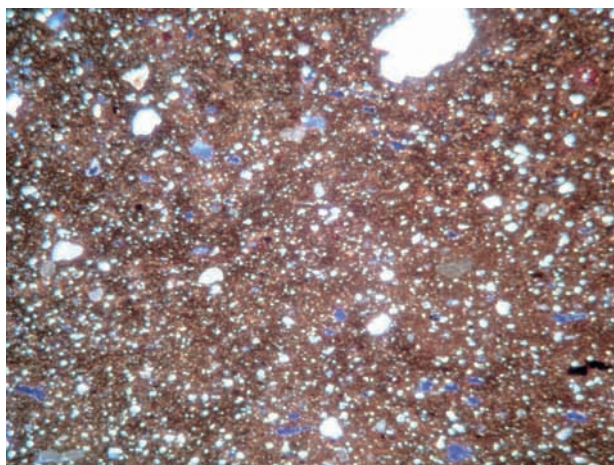

Figura 94. Microfotografia de la mostra TAR-60145 a 30x, NC. Aspecte general.

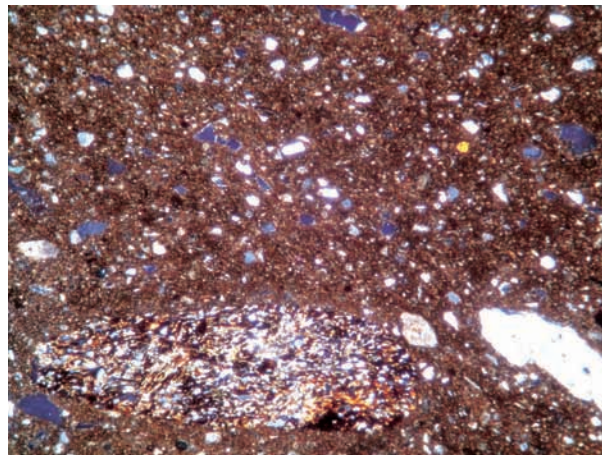

Figura 95. Microfotografia de la mostra TAR-60145 a 60x, NC, on s'observa amb detall el fragment d'esquist.

Interpretació

Es tracta d'una peça amb desgreixant fi, heterogranular no seriat, amb predomini de la fracció fina, format per materials procedents d'un ambient bàsicament sedimentari amb aportacions de roques granítiques i metamòrfiques. L'orientació de les partícules desgreixants respon a aspectes relacionats amb el procés tecnològic de fabricació de la peça, mentre que la seva composició no presenta cap element que clarament indiqui una procedència forana. La identificació d'un fragment d'esquist de dimensions significativament superiors a la majoria, a més de fragments de granitoides de mida fina, concorda amb el tipus de materials identificats a nivell macroscòpic en la superfície interna de la peça (grans de mida mitjana a grollera i de composició molt variada, entre els quals destaca la presència d'abundants fragments calcaris i alguns de granitoides).

Mostra n. 60146 (fig. 96, 97 i 98)*Descripció macroscòpica*

Fragment ceràmic de color marró clar, fractura regular i coccio en atmosfera oxidant. Pasta dura i força heterogènia, ja que presenta un aspecte en general molt depurat que contrasta amb la presència d'abundants fragments de roques volcàniques de mida molt grollera a fina. Aquestes presenten dos aspectes: fragments de roca volcànica de color morat o granat, molt poroses, i fragments de roca volcànica tipus obsidiana, de color fosc (quasi negre) i fractura concoïdal. Addicionalment també s'observen partícules molt fines de composició calcària disseminades per la peça, així com inclusions ocasionals de material ferruginós i fragments granítics.

*Descripció microscòpica***TEXTURA**

- Pasta: color marró fosc.
No depurada.
- Desgreixant:
Distribució homogènia.
Heterogranular no seriada.

Informe sobre l'anàlisi de làmines primes

Part natural: quars de mida molt fina; miques abundants.

Part afegida: fragments de roca volcànica.

— Porositat:

Poc abundant amb porus petits i arrodonits.

Distribució homogènia.

COMPOSICIÓ

— Desgreixant

Minerals:

Quars: mida molt fina i ben distribuïts per la pasta.

Lleugera orientació.

Forma irregular i poc arrodonits.

Alguns grans de mida mitjana, forma irregular.

Extinció ondulant.

Feldspats: mida mitjana i forma irregular.

Poc abundants.

Miques (biotita): làmines abundants.

Distribuïdes per tota la pasta.

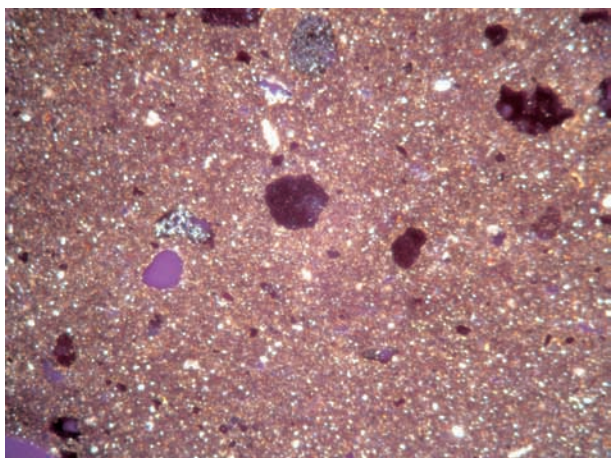

Figura 96. Microfotografia de la mostra TAR-60146 a 30x, NC. Aspecte general.

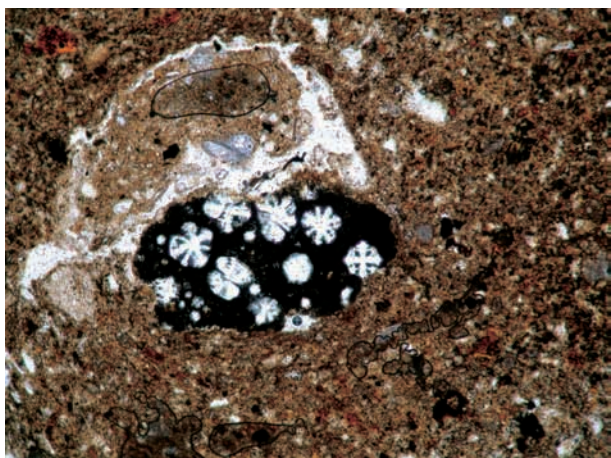

Figura 97. Microfotografia de detall d'un fragment de roca volcànica amb alvèols reomplerts de leucita o ceolita. Mostra TAR-60146 a 300x, NC.

Fragments de roca:

Carbonats:

— primaris: abundants grans de micrita de mida mitjana.

Molt arrodonits.

Disseminats per tota la pasta.

— secundaris: ompliment de porus.

Crosta de recobriment de la superfície.

Tova volcànica: mida dels grans de mitjana a gruixuda.

Forma arrodonida.

Ben distribuïdes per la pasta.

Formades per una part opaca que forma alvèols (vidre volcànic) i una part transparent (minerals isòtrops de simetria cúbica que reomplen els alvèols; podria tractar-se de leucita o alguna ceolita).

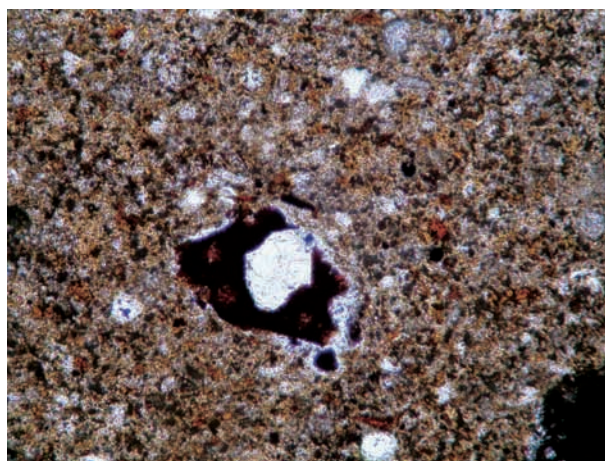

Figura 98. Microfotografia de detall d'un fragment de roca volcànica amb un cristall de feldspat inclòs. Mostra TAR-60146 a 300x, NC.

Interpretació (figs. 99 i 100)

Es tracta d'una peça amb desgreixant molt heterogranular, no seriat (inclusions de mida molt grollera i inclusions de mida fina a molt fina, amb poca fracció intermèdia), format per materials procedents d'un medi volcànic, cosa que ens porta a descartar que sigui fabricada amb argila local (on no es dona cap mena de vulcanisme) i, per contra, apunta clarament a una procedència forana per a aquesta peça.

Tot i que a nivell macroscòpic s'havia apuntat a un possible origen en la Campània, la comparació d'aquesta mostra amb mostres de referència ha posat de manifest les diferències significatives (l'absència d'olivina i el tipus d'elements volcànics identificats), que no concorden amb l'anomenada *black sand* tan característica de l'entorn del Vesuvi. Igualment, l'illa de Sicília s'ha descartat com a possible zona productora per raons similars, mentre que la concordança no només amb el tipus de vulcanisme present a l'entorn de Roma (Laci) sinó també amb mostres de referència de la zona de Portus (Roma) apunta cap aquesta zona com a molt possible origen de la mostra. De

tota manera, cal remarcar també la presència de carbonats en la mostra TAR-60146 que no s'observen en la mostra de Portus.

Atesa la gran diferència que s'observa a nivell macroscòpic entre els fragments de roca volcànica i la resta de desgreixants, podem afirmar que aquests primers van ser afegits de manera artificial.

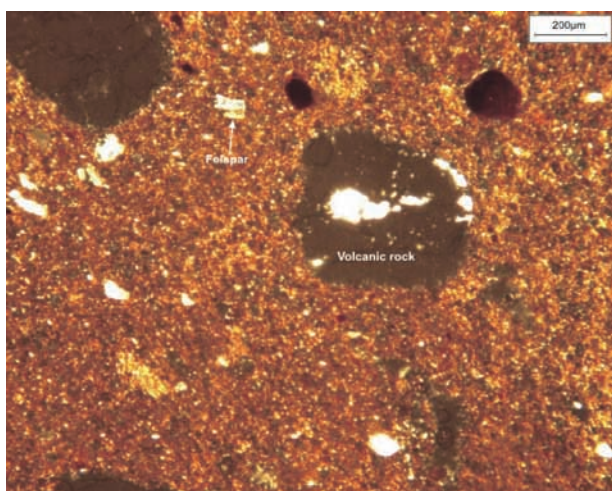

Figura 99. Microfotografia d'un fragment d'àmfora de la zona de Portus (Roma), on s'observen fragments de roca volcànica de la mateixa tipologia que a la mostra TAR-60146 i de mida relativament superior a la resta de desgreixants (PORTUS 1041, Roman Amphorae: A Digital Resource Collection).

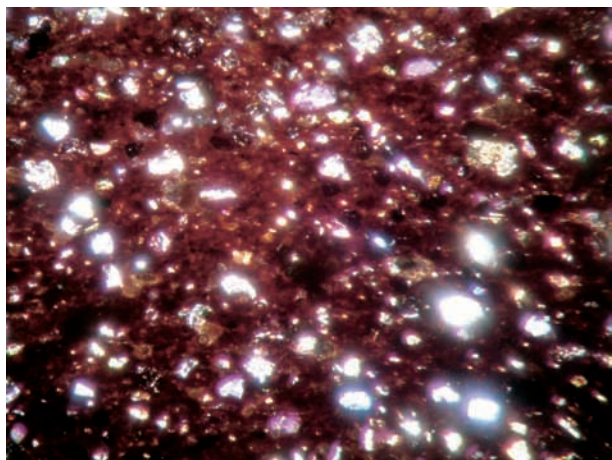

Figura 100. Microfotografia d'un fragment d'àmfora de la Campània trobat a Mataró (MAT-60048 a 2x, NC), on s'observa la distinta textura i composició respecte de la mostra TAR-60146.

Mostra n. 60147 (fig. 101 i 102)

Descripció macroscòpica

Fragment ceràmic de color beix a la superfície exterior i interior i nucli de color rosat clar, força depurat i de fractura i textura llisa. Malgrat les diferències de coloració, és una pasta de coccio homogènia en atmosfera oxidant i molt depurada, ja que, a part d'algunes inclusions ferruginoses de mida mitjana a fina, la resta de partícules desgreixants (quars, feldspats i també minerals de ferro) són

de mida fina a molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Destaquen les petites venes disperses per la pasta, disposades horitzontalment o bé formant alguns cercles, de color vermellós.

Descripció microscòpica

TEXTURA

- Pasta: color marró.
Depurada (molt fina).
- Desgreixant:
Distribució irregular.
Heterogranular no seriat de mitjà a fi.
Natural (no afegit).
- Porositat:
Poc abundant, amb porus petits i arrodonits.
Distribució irregular.

COMPOSICIÓ

- Desgreixant:

Minerals:

Quars: heteromètric no seriat.

Mida mitjana a fina presents a parts iguals.

Forma irregular i poc arrodonits.

Lleugerament orientat.

Extinció ondulant.

Ortosa: mida mitjana i forma irregular.

Extinció ondulant i perthites.

Poc abundant.

Plagiòclasi: mida mitjana i forma irregular.

Macles polisintètiques molt fines.

Poc abundants.

Miques (biotita/moscovita): petites làmines.

Abundants.

Distribuïdes per tota la pasta.

Minerals de ferro: mida fina i formes arrodonides.

Relativament abundants.

Fragments de roca:

Granitoides: alguns grans de composició granítica.

Mida mitjana.

Poc abundants.

Carbonats:

- primaris: abundants carbonats, sobretot a la part més propera a la superfície, i sembla com si penetressin en la pasta des de l'exterior cap a l'interior de la peça.

Cristalls romboèdrics de dolomita amb zonacions.

Grans de micrita de forma arrodonida i de mida petita disseminats per tota la pasta.

És difícil determinar si són d'origen natural o bé han estat afegits.

- secundaris: crosta carbonatada de recobriment (origen secundari).

Figura 101. Microfotografia de la mostra TAR-60147 a 30x, NC. Aspecte general.

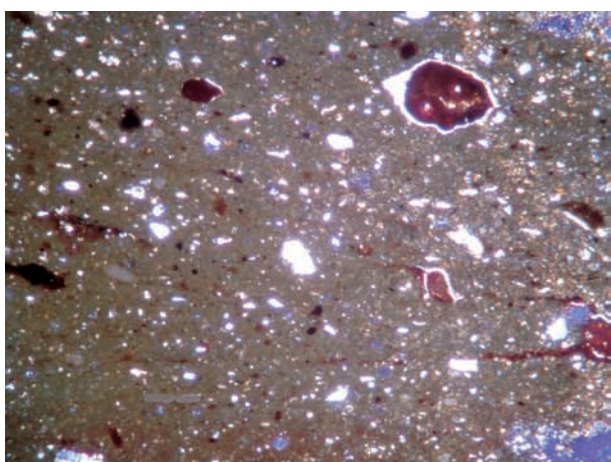

Figura 102. Microfotografia de detall de la mostra TAR-60147, on s'observa l'aspecte dels fragments de minerals de ferro disseminats per la mostra (a 60x, NC).

Interpretació

Es tracta d'una mostra amb desgreixant bàsicament fi, tot i la presència d'algun gra mitjà, heterogranular no seriat, format per materials procedents d'un ambient amb aportacions d'origen granític i carbonatat. La composició del desgreixant no presenta cap element totalment aliè a la composició geològica de l'entorn de Tarragona (Camp de Tarragona, serra de Prades), cosa que no permet, per tant, adscriure un origen no local a aquesta mostra.

Malgrat l'absència d'esquists en la mostra TAR-60147, la resta de components coincideix amb els de la mostra TAR-60145 (quars, feldspats, moscovita i biotita, minerals de ferro, fragments de granitoides i abundants carbonats), cosa que podria indicar que ambdues mostres tenen una procedència d'una zona o àrea propera. Tot i així, la no total coincidència entre aquestes dues és prou significativa per descartar-ne un mateix origen.

Sigui com sigui, per afinar més en la identificació de la zona productora caldria dur a terme una comparació amb mostres de referència d'aquesta zona.

Mostra n. 60148 (fig. 103 i 104)

Descripció macroscòpica

Fragment ceràmic de color beix a marró clar, relativament groller i de fractura lleugerament irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant format per partícules bàsicament de mida mitjana a fina de quars, feldspats, elements ferruginosos de color fosc i vermellós, i abundants partícules calcàries no identificables a simple vista (mida llims). Destaquen les venes i colades d'argila de color beix clar i gruix divers que s'observen en la secció de la peça. Aquesta argila conté un percentatge més alt d'element calcaris que l'argila de coloració més fosca (marró clar).

Descripció microscòpica

TEXTURA

- Pasta: color marró fosc que pot presentar lleugeres variacions de tonalitat.
No depurada.
- Desgreixant:
Distribució homogènia.
Heterogranular de mida gruixuda a fina.
Natural (no afegit).
- Porositat:
Força abundant.
Porus petits i arrodonits i porus grans de forma allargada i lleugerament orientats.
Distribució irregular.

COMPOSICIÓ

- Desgreixant

Minerals:

Quars: heteromètric no seriat de mida fina a gruixuda.

Forma irregular i poc arrodonits.

Extinció ondulant.

Distribució irregular.

Força abundant.

Ortosa: grans de mida mitjana.

Forma irregular (no arrodonits).

Lleugerament alterada, presenta perthites.

Extinció ondulant.

Plagiòclasi: alguns grans de mida mitjana.

Macles polisintètiques i zonacions.

Alterada a sericita.

Miques (biotita): làmines abundants distribuïdes per tota la pasta i lleugerament orientades.

Òxids de ferro: poc abundants.

Acumulacions de grans molt fins i algun gra mitjà.

Força arrodonits, opacs.

Fragments de roca:

Carbonats:

- primaris: abundants grans de biomicrita.
Mida mitjana a gruixuda.
Forma irregular.
- secundaris: ompliment de porus.
Crosta de recobriment de la superfície.

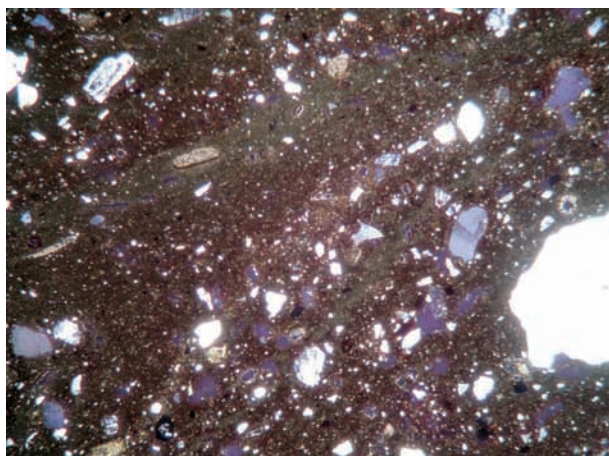

Figura 103. Microfotografia de la mostra TAR-60148 a 30x, NC. Aspecte general.

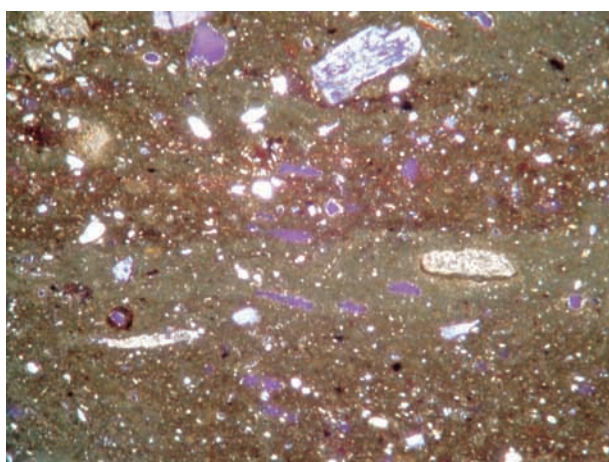

Figura 104. Microfotografia de detall de la fracció fina del desgreixant de la mostra TAR-60148. S'hi observen sobretot les formes irregulars dels minerals i els canvis de coloració en l'argila (a 60x, NC).

Interpretació

Es tracta d'una mostra amb desgreixant relativament fi, atesa la presència moderada d'alguns grans mitjans, heterogranular no seriat, format per materials procedents d'un ambient d'origen bàsicament sedimentari (carbonatat). La composició del desgreixant inclou bàsicament quars, feldspats, òxids de ferro i materials calcaris. Tot i les lleugeres diferències en la composició en relació amb les mostres TAR-60145 i TAR-60147 (absència de moscovita, granitoides i esquists), no hi ha cap element que indiqui clarament una procedència forana respecte a la composició geològica de l'entorn de Tarragona d'aquest fragment. Tot i així, les diferències tant a nivell macroscòpic com microscòpic són prou importants per descartar-ne un mateix origen respecte a les altres dues mostres.

Per afinar més en la identificació de la zona productora caldria dur a terme una comparació amb mostres de referència d'aquesta zona.

Aquesta mostra, però, destaca a nivell tecnològic respecte a les altres mostres analitzades, ja que presenta un aspecte molt característic. Es tracta de la presència clara

de dues argiles, probablement molt líquides, que foren barrejades en el moment de fabricació de la peça i que no van ser ben pastades. Una d'aquestes, de coloració més clara, presenta una proporció més elevada de component calcari, mentre que en l'altra, més fosca i que és la majoritària, l'element calcari és menor.

Mostra n. 60149 (figs. 105 i 106)

Descripció macroscòpica

Fragment ceràmic de color taronja intens, força depurat i de fractura llisa. Pasta de coccio homogènia en atmosfera oxidant amb desgreixant de mida fina a molt fina, tot i la presència esporàdica d'alguns gra mitjà, format per quars, feldspats, mica, òxids de ferro i xamota molt fina. Malgrat que no s'observen a nivell macroscòpic, la presència generalitzada d'elements calcaris es pot detectar mitjançant l'aplicació d'una dissolució d'àcid clorhídric.

Descripció microscòpica

TEXTURA

- Pasta: color marró gris molt clar
Depurada (molt fina)
- Desgreixant:
Distribució homogènia
Heterogranular no seriat de mida fina a gruixuda
Natural excepte els grans de color vermell fosc (fragments de ceràmica), que són afegits.
- Porositat:
Abundant, amb porus grans de formes irregulars i sensiblement orientats

COMPOSICIÓ

- Desgreixant:
Minerals:
Quars: mida fina i distribució homogènia per la pasta.
Lleugera orientació.
Forma irregular i poc arrodonits.
Abundant.
- Ortosa:** grans de mida gruixuda i formes irregulars.
Extinció ondulant.
Poc alterats.
- Plagiòclasi:** algun gra de mida mitjana.
Macles polisintètiques.
- Miques (biotita-clorita):** làmines abundants.
Distribuïdes per tota la pasta.
- Òxids de ferro (hematites):** color vermellós.
Mida mitjana.
Forma arrodonida.
Molt poc abundants.

Fragments de roca:

- Granitoides:** grans arrodonits de mida mitjana formats per quars, feldspats i miques.
Abundants.
- Carbonats:**
 - biomicrites: grans de mida mitjana i forma arrodonida.

— micrites: grans de mida petita i forma arrodonida.

Molt abundants.

Apareixen íntimament barrejats amb els minerals d'argila de la pasta, a la qual donen un color molt clar (la calcita actua com a decolorant).

Xamota: mida mitjana a fina i distribució homogènia per la pasta.

Forma irregular, fragments poc arrodonits.

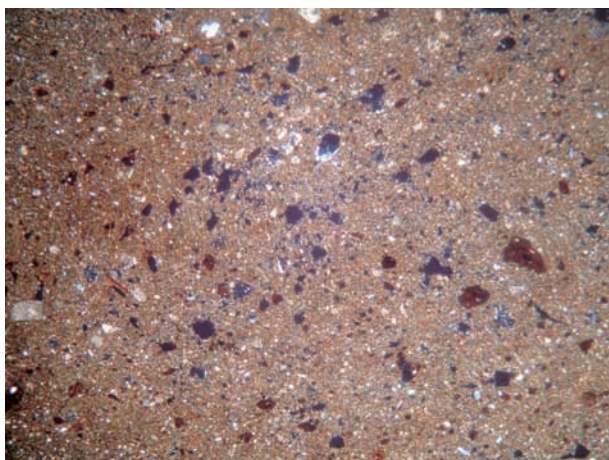

Figura 105. Microfotografia de la mostra TAR-60149 a 30x, NC. Aspecte general.

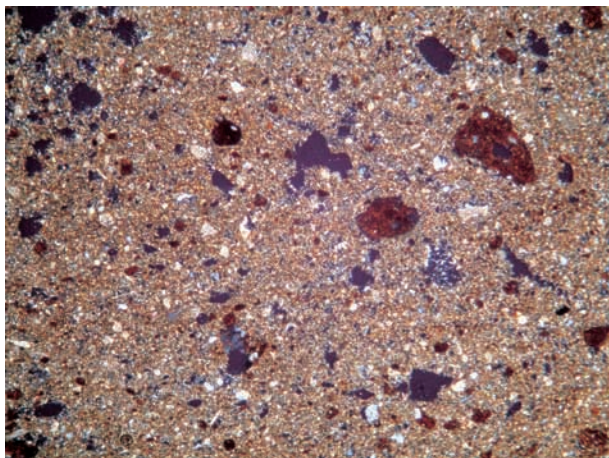

Figura 106. Microfotografia de detall de la mostra TAR-60149 a 60x, NC.

Interpretació

Es tracta d'una peça amb desgreixant fi a molt fi, heterogranular no seriat, format per materials procedents d'un ambient amb aportacions granítics. L'orientació que s'observa de la porositat contrasta amb la distribució homogènia del desgreixant, que sembla indicar un bon procés de pastament.

Pel que fa a la composició, la presència d'abundants fragments de granitoides juntament amb carbonats, molt

abundants, sembla relacionar aquestes mostres amb TAR-60145 i TAR-60147. Com en el cas d'aquestes dues mostres, no hi ha elements clars que indiquin una procedència forana d'aquesta peça, atesa l'absència de materials aliens a la composició geològica de l'entorn immediat de Tarragona en la composició del desgreixant.

Tot i que macroscòpicament presenta una semblança remarcable amb la mostra TAR-60145, la major presència de partícules de xamota, que també es poden observar a nivell macroscòpic, les distingeix. Aquest material és un element molt característic d'aquesta mostra, ja que per la seva naturalesa és sens dubte un material afegit de manera artificial a l'argila i, per altra banda, es presenta en unes mides tan reduïdes que fan pensar bé en una trituració molt minuciosa, bé en la decantació o depuració de l'argila un cop afegida la xamota. Segui com sigui, es tracta d'un procés tecnològic poc documentat en les produccions locals de la zona catalana, cosa que podria arribar a ser un element de diferenciació significatiu de cara a posteriors estudis.

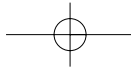
En qualsevol cas, per afinar més en la identificació de l'àrea de procedència, es fa imprescindible disposar d'un mostreig de referència més ampli de la zona de Tarragona.

Conclusions

A tall de conclusions, podem destacar la identificació d'una mostra d'origen forà (TAR-60146), per la presència d'elements volcànics en la composició del desgreixant. Tal com ja s'ha apuntat anteriorment, la Campània (Itàlia) queda descartada com a possible zona de procedència per l'absència d'olivina i la presència de tova volcànica. La comparació amb la composició geològica del Laci (Roma, Itàlia), on hi ha abundants toves volcàniques estratificades (vulcanites) i presència de leucita, apunta que podria ser la zona de procedència.

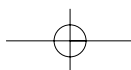
La resta de mostres (TAR-60145, TAR-60147, TAR-60148 i TAR-60149) presenten una gran homogeneïtat quant a la composició, tot i lleugeres diferències en proporcions, textura i presència o absència de certs materials. Únicament la mostra TAR-60149 destaca per contenir una proporció molt alta de xamota molt fina, desgreixant d'origen no natural que indica una manipulació de la pasta prèvia a la cocció que no s'observa en les altres mostres. En general, però, totes elles presenten una absència d'elements aliens a la geologia del territori a l'entorn de Tarragona que poguessin indicar una procedència forana i, al mateix temps, una alta proporció de materials calcaris, bé com a partícules desgreixants visibles a simple vista, com en el cas de la mostra TAR-60145, bé com a partícules únicament observables a través del microscopi, que sembla coincidir amb un dels aspectes que caracteritzen les produccions d'aquesta àrea.³³⁹ La

338. Vegeu «Appendix 1. Fabric descriptions», dins Carreté *et alii*, 1995.

presència de materials granítics i metamòrfics (esquists) podria explicar-se per les aportacions de la serra de Prades, afectada per una intrusió granítica que ha deformat la cobertora de materials paleozoics (pissarres, quarzites) que actualment marquen el relleu. Aquests materials s'erosionen per l'acció de les rieres i s'inclouen en les argiles del terreny, que els transporten cap a les zones més baixes del territori (terrasses fluvials, etcètera).

Malgrat tot, les diferències que s'observen en l'aspecte global de totes elles (textura i composició), i en especial a la mostra TAR-60148, no permeten afirmar que es tracti de peces fabricades en un mateix centre productor. A partir d'aquí, la possibilitat de disposar d'un conjunt més ampli de mostres de referència dels forns del territori de l'antiga Tàrraco (actual Camp de Tarragona i zones adjacents) es fa imprescindible per poder afinar més la identificació de la seva procedència.

Bibliografia

- ADSERIAS, M. 1998: *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca*, Monografies de Vila-seca 20, Vila-seca.
- AGUILERA, A. 2003: «Les terracotes arquitectòniques», a: REVILLA, V.: *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona, 257-261.
- ALFÖLDY, G. 1978: «Die älteste römische Inschrift des Iberischen Halbinsel», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 34, 1-12.
- ÀLVAREZ, C.; CARRERAS, C. 1996: «Les antefixes romanes del Vallès», *Arraona* 19, 9-24.
- AMANTE, M. 1988: «Representaciones iconográficas en lucernas romanas de la región de Murcia», *Antigüedad y Cristianismo* V, Murcia, 213-254.
- AMARÉ, M. T. 1988: *Lucernas romanas en Aragón*, Saragossa.
- ANDREN, A. 1939-1940: *Architectural Terracottas from Etrusco-Italic Temples*, Lund-Leipzig.
- ANSELMINO, L. 1977: *Terrecotte architettoniche. 1. Antefisse*, Antiquarium Comunale di Roma, Roma.
- 1981: «Le antefisse fittili dal I aC al II dC», a: GIARDINA, A.; SCHIAVONE, A.: *Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo*, Roma-Bari, 209-218.
- BAGLIONE, M. P. 1990: «Considerazioni sui santuari di Pyrgi e di Veio-Portonaccio», a: *Atti del Convegno Internazionale Anathema* (Roma, 1989), Scienze dell'Antichità 3-4, 653-667.
- BARBERA, M. R.; PALLADINO, S.; PATERNA, C. 2005: «La domus dei Valerii a Roma», *Fasti on line Documents and Research* 47, <www.fastionline.org> [Consulta: 22 setembre 2008].
- BÉRAUD, I.; GÉBARA, C.; DUMONT, A. 1996: «Fréjus. Plaques décoratives en terre cuite gallo-romaines», *Archéologia* 328, 60-65.
- BERGES, M. 1970: «Informe sobre Els Munts», *Boletín Arqueológico* 1969-70, 140-150.
- 1977: «Nuevo informe sobre Els Munts», *Estudis Altafollencs* 1, 27-47.
- BLANCH, J. 1951: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, 2 vol., Tarragona.
- BLÁZQUEZ, J. M. 1953: «Relieve de Itálica con una representación de la Potnia Theron», *Archivo Español de Arqueología* 88, 263-268.
- BONGHI, M. 1965: *Capua prerromana. Terrecote votive I. Teste isolate e mezzeteste*, Florència.
- BONNET, J. 1988: *Lampes céramiques signées. Définition critique d'ateliers du Haut Empire*, Documents d'Archéologie Française 13, París.
- BORBEIN, A. H. 1968: *Campanareliefs. Typologische und stilkritische Untersuchungen*, Heidelberg.
- BOUET, A. 1999: *Les matériaux de construction en terre cuite dans les thermes de la Gaule Narbonnaise*, Ausonius, Scripta Antiqua 1, París.
- (ed.) 2003: *Thermae gallicae. Les thermes de Barzan (Charente-Maritime) et les thermes des provinces gauloises*, Aquitania, suplement 11, Bordeus.
- BROCÀ, G. M. de 1907: «Reus, etimologia de su nombre. Recientes descubrimientos», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* 25, 8-14.
- BROWN, F. E.; RICHARDSON, E. H.; RICHARDSON, L. 1960: *Cosa II. The Temple of the Arx*, Memoirs of the American Academy in Rome XXVI, Pennsilvània.
- BRU, M.; POCIÑA, C. A. 2006: *Memòria de la intervenció arqueològica a la villa de la Canaleta, Vila-seca (Tarragonès)*, memòria inèdita dipositada als Serveis Territorials de Cultura de Tarragona.
- BRUNO, V. J.; SCOTT, R. T. 1993: *Cosa IV. The houses*, Memoirs of the American Academy in Rome XXXVIII, Pennsilvània.
- BUXÓ, R.; TREMOLEDA, J. 2002: *La bòbila romana de Fenals (Lloret de Mar)*, Lloret de Mar.
- CAMPANA, G. P. 1842: *Antiche opere in plastica scoperte, raccolte e dichiarate da Giovanni Pietro Campana*, Roma.
- 1851: *Antiche opere in plastica scoperte, raccolte e dichiarate da Giovanni Pietro Campana*, Roma.
- CAPDEVILA, S. 1923: «La plaça de la Font», *Butlletí Arqueològic* 45, 278-282.
- CARETTONI, G. 1972: «Terrecotte Campana dallo scavo del tempio di Apollo Palatino», *Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia* XLIV, 123-139.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. (ed.) 1995: *A Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Ann Arbor.
- CARRU, D.; GONZALÈS, M.; GURBIEL, G. 1997: *Mazan. Le Jonquier-Plein Panier. Atelier de potier gallo-romain: rapport de sondage d'évaluation archéologique*, Ais de Provença.
- CASABURO, S. 1997: *Elba romana: la villa delle Grotte*, Torí.
- CHASE, G. H. 1916: *Catalogue of Arretine pottery. Museum of Fine Arts, Boston*, Boston i Nova York.
- CHAVES, R. 2002: «Noves aportacions a la iconografia de la deessa Cíbele de la villa dels Antigons (Reus)», *Butlletí Arqueològic* 24, 97-109.
- COLONNA, G. 1977: «Nome gentilizio e società», *Studi Etruschi* XIV, 175-192.

- COLONNA, G. (ed.) 1985: *Santuari d'Etruria* (catàleg de la mostra celebrada a Arezzo el 1985), Milà.
- COMELLA, A. 1981: «Tipologia e diffusione dei complessi votivi in Italia in epoca medio e tardo-repubblicana. Contributo alla storia dell'artigianato antico», *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* XCIII, 717-803.
- 1986: *I materiali votivi di Falerii*, Corpus delle stipi votive di Italia I, Regio VII, 1, Roma.
- 1996: «Sacralità e divinità nei votivi anatomici», a: *Speranza e Sofferenza nei votivi anatomici dell'Antichità* (catàleg de la mostra celebrada a Roma el 1996), Roma, 10-15.
- COMELLA, A.; STEFANI, G. 1990: *Materiali votivi del santuario di Campetti a Veio. Scavi 1947-1969*, Corpus delle stipi votive di Italia V, Regio VII, 2, Roma.
- CONSTANTINI, S. 1995: *Il deposito votivo del Santuario campestre di Tessignano*, Corpus delle stipi votive di Italia VIII, Regio VII, 4, Roma.
- CRISTOFANI, M. (ed.) 1985a: *La civiltà degli Etruschi*, Milà.
- (ed.) 1985b: *I bronzi degli Etruschi*, Novara.
- DAREMBERG, Ch.; SAGLIO, E. (dir.) 1877-1919: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 10 vol., París.
- DONATELLA, M. 2005: «Riflessioni sul fenomeno storico dei depositi votivi di tipo etrusco-laziale-campano», a: COMELLA, A.; MELE, S.: *Depositi votivi e culti dell'Italia antica dell'età arcaica a quella tardo-repubblicana*, Bari, 367-378.
- DONDERO, I.; PENSABENE, P. (ed.) 1982: *Roma repubblicana fra il 509 e il 270 aC*, Roma.
- DUPRÉ, X. 1982: «Terracotas arquitectónicas», a: ALMAGRO-GORBEA, M. (ed.): *El santuario de Juno en Gabii. Excavaciones 1956-1969*. Bibliotheca Itálica 17, Roma, 131-196.
- 1983: «Tres fragments de lastra Campana a Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 4-5, 141-153.
- 2006: *Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant*. Fòrum 11. Tarragona.
- DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. Ll.; VERDUCHI, P. 1986: *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Herme-negild*, Excavacions arqueològiques a Catalunya 8, Barcelona.
- DUPRÉ, X.; REVILLA, V. 1991: «Lastras Campana en Tarraco (Hispania Citerior) y su territorio», *Madriener Mitteilungen* 32, 117-140.
- FELIU DE LA PEÑA, N. 1709: *Anales de Cataluña*, vol. II, Barcelona.
- FENELLI, M. 1992: «I votivi anatomici in Italia, valore e limite delle sue testimonianze archeologiche», *Pact* XXXIV, 127-137.
- FERNÁNDEZ CHICARRO, C. 1956: «La colección de lucernas antiguas del Museo Arqueológico de Sevilla», *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* XIII-XIV, 61-124.
- FERRER, M. 1985: «Tarragona, excavaciones en la calle San Lorenzo, 1977», *Noticiario Arqueológico Hispánico* 21, 221-297.
- FROVA, A. (ed.) 1977: *Scavi di Luni. Relazione delle campagne di scavo 1972-1973-1974*, 3 vol., Roma.
- GATTI, S. (ed.) 1993: *Dives Anagnina. Archeologia nella valle del Sacco*, Roma.
- GATTI, S.; ONORATI, M. T. 1996: «Dalle argille alle devozioni», *Speranza e Sofferenza nei votivi anatomici dell'Antichità*, Roma, 16-18.
- GEBELLÍ, P. 1994: *Intervenció arqueològica preliminar. Pl. de la Font, Tarragona, Tarragonès*, memòria inèdita dipositada a la Generalitat de Catalunya.
- 1996: «Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell Philodamus (Vilaseca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 18, 69-96.
- 1998: «Noves aportacions al coneixement històric de la Part Alta de Tarragona: la intervenció arqueològica a la plaça de la Font de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 19-20, 153-195.
- GRAZIA, M. 1985: «Tecnica e tipologia dei rivestimenti fittili», a: CARANDINI, A. (ed.): *Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana*, Mòdena, 91-100.
- HATZFELD, J. 1919: *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique*, París.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1859: [sense títol], *El Tarraconense* 7-9-1859.
- 1877: *Recuerdos monumentales de Tarragona*, manuscrit conservat a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona.
- 1892: *Historia de Tarragona*, tom I, Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO, A. del 1894: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M. 1867: *El Indicador Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- HIGGINS, R. A. 1954: *Catalogue of Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum*, Londres.
- HOGART, D. G. 1908: *The Arcaic Artemision*, Londres.
- JÁRREGA, R. 1995: «Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, 179-194.
- 2002: «Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.): *Vivre, produire et échanger: rélets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, 429-444, Montagnac.
- JOHANNOWSKY, W. 1963: «Relazione preliminare sugli scavi di Teano», *Bollettino di Archeologia* XLVIII, 131-165.
- KANE, S. 2006: «Terracotta dolphin plaques from Monte Pallano (Abruzzo)», a: EDLUND-BERRY, I.; GRECO, G.; KENFIELD, J.: *Deliciae fictiles. III. Architectural terracottas in ancient Italy: New discoveries and interpretations* (Rome, 2002), Oxford, 176-180.
- LA ROCCA, E. 1985: *Amazzonomachia. Le sculpture frontonali del Tempio di Apollo Sosiano* (catàleg de la mostra), Roma.
- LANZA, E. 2003: «Il complesso augusteo sul Palatino», <www.auditorium.info> [Consulta: 22 setembre 2008].
- LAUBENHEIMER, F. 1997: «Les plaques Campana gauloises», a: MÜLLER, A. (dir.): *Le moulage en terre cuite dans l'Antiquité. Création et production dérivée, fabrication et diffusion* (Actes du XVIIIe colloque du C.R.A. Lille III, 1995), Lilla, 397-415.
- LAUBENHEIMER, F.; LE NY, F. 1999: «Les matériaux de construction en Narbonnaise», a: BENDALA, M.; RICO, Ch.; ROLDÁN, L. (ed.): *El ladrillo y sus derivados en la época romana*, Monografías de arquitectura romana 4, Madrid, 11-24.
- LAUBENHEIMER, F.; ODIOT, T.; LECLÈRE, H. 1989: «Sous Auguste, un atelier de potier italianisant à Saint-Just (Ardèche)», a: MACTOUX, M. M.; GENY, E.: *Mélanges Pierre Lévêque*, vol. 2, Besançon-París, 295-329.

Bibliografia

- LAUMONIER, A. 1921: *Catalogue de terres cuites du Musée Archéologique de Madrid*, París.
- LIMC, 1981-1999. *Lexicon iconographicum Mythologiae Classicae*, Zurich-Munic.
- LÓPEZ VILAR, J. 2000: «Rambla Vella», a: CORTÉS, R. (coord.): *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Servei Arqueològic URV, Tarragona, 19-26.
- LÓPEZ VILAR, J.; CURULLA, O. 2001: «Nous elements religiosos a Tàrraco: inscripció al Geni del conventus Tarraconensis, ares i restes de bucranis», *Butlletí Arqueològic* 23, 249-258.
- LÓPEZ VILAR, J.; MESAS, I.; OTIÑA, P. 2007: «Notes sobre la presència d'algunes produccions locals i importades de vernís roig en la Tàrraco julioclaudia», a: ROCA, M.; PRINCIPAL, J. (ed.): *Les imitacions de vaixel·la fina d'importació a la Citerior* (Tarragona, 2003). Documenta 6, Tarragona, 119-132.
- LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LL. 1995: «El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 17, 65-120.
- MACIAS, J. M. 2000: «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat», a: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana* (Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999), Tarragona, 83-106.
- MACIAS, J. M.; PUCHE, J. M. 1997: «Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana», *Tribuna d'Arqueologia* 1995-1996, 149-163.
- MAR, R. 2005: *El Palatí. La formació dels palaus imperials a Roma*, Documenta 3, Tarragona.
- MAR, R.; ROCA, M. 1993: «El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente». *Teatros romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura Romana 2, Murcia, 11-23.
- MARINUCCI, A. 1976: *Stipe Votiva di Carsoli. Teste fittili*, Roma.
- MÁRQUEZ, M. 1998. *La decoración arquitectónica de Colonia Patricia. Una aproximación a la arquitectura y urbanismo de la Córdoba romana*. Córdoba.
- MARTÍN, A.; PREVOSTI, M. 2003: «El taller d'àmfores de Tomoví i la producció amfòrica a la Cossetània oriental», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.): *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 231-237.
- MARTÍNEZ-PINNA, J. 2002: «Religió y política en la Roma arcaica», a: MARCO, F.; PINA, F.; REMESAL, J. (ed.): *Religió y propaganda política en el mundo romano*, Barcelona, 25-40.
- MASSA-PAIRAULT, F.-H. 2002: *La cité des Étrusques*, París.
- MASTROCINQUE, A. 2005: «Lex sacra e teste votive», a: COMELLA, A.; MELE, S.: *Depositi votivi e culti dell'Italia antica dell'età arcaica a quella tardo-repubblicana*, Bari, 25-30.
- MASSÓ, J. 2003: «Reus antic», a: ANGUERA, P. (dir.): *Història general de Reus*, Reus, 35-84.
- MOREL, J. P. 1991: «Le sanctuaire de Fondo Ruozzo à Teano (Campanie) et ses ex-voto», *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres*, gener-març, 9-34.
- MIELSCH, H. 1971: *Römische Architekturterracotten und Wandmalereien im Akademischen Kunstmuseum Bonn*, Berlín.
- MOLLARD-BESQUES, S. 1963: *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains. 2. Myrina, Catalogue du Louvre et collections des Universités de France*, París.
- MORERA, E. 1894: *Tarragona antigua y moderna*, Tarragona.
- MOURARET, J. 1998: «Le Clos-de-Serre a Caumont-sur-Durance (Vaucluse). Un exemple de mise en œuvre de plaques Campana dans le Gaule du sud», *Bulletin Archéologique de Provence* 27, 3-37.
- MOURARET, J. 2000: «Plaques Campana de Caumont-sur-Durance. L'apport des fouilles récentes», *Bulletin Archéologique de Provence* 29, 47-58.
- NEGUERUELA, I.; AVELLÀ, L. 1985: «Tarragona, excavaciones en la calle San Lorenzo, 1977. Los materiales y las etapas de la historia de la terraza alta de la ciudad (siglo II aC-siglo XIV dC)», *Noticiario Arqueológico Hispánico* 21, 299-350.
- NIELSEN, I. 1990: *Thermae et balnea*, Aarhus.
- NOGUERA, J. M.; AGOSTINI, S.; STIVALETTA, N.; BALIVA, A.; MIGUEL, L. de 2001: «Antefijas arquitectónicas en Carthago Nova (Cartagena, España). Análisis arqueométrico y procedencia romana», *Anas* 14, 85-101.
- ONORATI, M. T. 1992: «Teste votive di Palestrina: recuperi e dispersioni», *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité CIV*, 597-665.
- ORLANDINI, P. 1953: «Scopo e significato dei cosiddetti pesi da telaio», *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei* 8, 441-444.
- OTIÑA, P. 2005: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla): excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Reus.
- PAINTER, K.: «Campana Reliefs», <<http://viagabina.rice.edu>> [Consulta: 22 setembre 2008].
- PALANQUES, M. L. 1985: «Las lucernas de la calle de Robert d'Aguiló», *Butlletí Arqueològic* 6-7, 145-161.
- PALOL, P. 1950: «La colección de lucernas romanas de cerámica procedentes de Ampurias en el Museo Arqueológico de Gerona», *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales IX-X*, 233-265.
- PENA, M. J. 1986-1989: «Terracotas votivas de Ampurias y Ullastret», *Empúries* 48-50, vol. II, 200-205.
- PENSABENE, P. 1979: «Doni votivi fittili di Roma: contributo per un inquadramento storico», *Archeologia Laziale* II, 217-222.
- 1997a: «Elementi architettonici della casa di Augusto sul Palatino», *Römische Mitteilungen* 104, 149-192.
- 1997b: «Terrecotte votive da Palestrina nel Museo Nazionale Romano», a *La Fortuna dell'età arcaica nel Lazio ed in Italia e loro posterità. Atti del III Convegno di Studi Archeologici* (Palestrina, 1994), 61-86.
- PENSABENE, P.; RIZZO, M. A.; ROCHI, M.; TALAMO, E. 1980: *Terracotte votive dal Tevere*, Studi Miscellanei 25, Roma.
- PENSABENE, P.; SANZI DI MINO, M. R. 1983: *Museo Nazionale Romano. Le terrecotte III, 1: antefisse*, Roma.
- PÉREZ, W. 2007: *Troballes arqueològiques al litoral tarragoní. Dotze anys d'arqueologia subaquàtica (1968-1980)*, Tarragona.
- PICARD, G.-C. 1973: «Recherches sur la composition héraldique dans l'art du 1er siècle av. J.-C.», *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 85-1, 163-195.
- PIÑOL, LL. 2000: «Plaça Sedassos, 16-20», a: CORTÉS, R. (coord.): *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Servei Arqueològic de la URV, Tarragona, 275-283.
- PIÑOL, LL.; LÓPEZ VILAR, J.; MARTÍ, G. 2000: «C. Calpetanus Hermes i la difusió de materials ceràmics de les figlinae de Roma a Tàrraco», *Empúries* 52, 281-288.

- PIÑOL, LL.; LÓPEZ VILAR, J. 2001: «Complejos termales en las villae tardorromanas del Camp de Tarragona (*Ager Tarraconensis*)», *Arqueologia y territorio medieval* 8, 77-95.
- POBLET 1935: «Poblet pre-cristià», *Butlletí Arqueològic* èp. III, vol. 5, 89.
- PONS D'ICART, LL. 1983³: *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Tarragona.
- PUCHE, J. M. 1997: «Sobre un conjunt amb ceràmica calena decorada i terracotes trobat a Tarragona: un possible lloc de culte a la Tàrraco republicana», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 7, 237-248.
- RAMALLO, S. 1993: «Terracotas arquitectónicas del santuario de La Encarnación (Caravaca de la Cruz, Murcia)», *Archivo español de Arqueología* 66, 71-98.
- RAMALLO, S. 1999: «Terracotas arquitectónicas de inspiración itálica en la península Ibérica», a: BENDALA, M.; RICO, Ch.; ROLDÁN, L. (ed.): *El ladrillo y sus derivados en la época romana*. Monografías de arquitectura romana 4, Madrid, 159-178.
- RAMOS, M. L. 1996: *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania romana: la Tarraconense*, Monografías de arquitectura romana 3, Madrid.
- REVILLA, V. 1994: «El alfar romano de Tomoví. Producción anfórica y agricultura en el área de Tárraco», *Butlletí Arqueològic* 16, 111-128.
- 2000: «La villa del Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un *fundus* del territorio de Tarraco». A: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 257-273.
- 2003: «Paisaje rural, economía y élites en el territorio de Tárraco: la organización interna de la villa del Vilarenc (Calafell)», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.): *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 285-301.
- 2007: «Production céramique, systèmes agraires et peuplement dans le territoire de Tarraco», *Pottery workshops and agricultural productions*, Girona, 83-113.
- RICHARDSON, L. 1960: «Terracotta Sculpture», a: BROWN, F. E.; RICHARDSON, E. H.; RICHARDSON, L.: *Cosa II. The temples of the Arx*. Memoirs of the American Academy in Rome XXVI, Pennsylvania, 301-380.
- RIZELLO, M. 1980: *I santuari della media valle del Liri. IV-I sec. aC*, Sora.
- RIZZO, M. A. 1977: «Su alcuni nuclei di lastre Campana di provenienza nota», *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte* 23-24, 5-93.
- RODÀ, I. 1989: *Catàleg de l'epigrafia i de l'escultura clàssiques del Museu Episcopal de Vic*, Vic.
- 1994: «Los materiales de construcción en Hispania», a: *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà* (Tarragona, 1993), vol. 1, Tarragona, 323-334.
- RODRÍGUEZ MARTÍN, F. G. 1996: *Materiales de un alfar emeritense: paredes finas, lucernas, sigillatas y terracotas*. Cuadernos emeritenses 11, Mérida.
- ROHDEN, H. von; WINNEFELD, H. 1911: *Architektonische Römische Tonreliefs der Kaiserzeit*, Berlín i Stuttgart.
- RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; MAR, R. 2006: «El capitolio de Tárraco. Identificación y primeras observaciones», a: VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F.: *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la profesora Pilar León Alonso*, Còrdova, 391-417.
- SALVAT, J. 1961: *Tàrragona antiga y moderna a través de su nomenclatura urbana*, Tarragona.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1971: *Los restos romanos de Els Munts. Altafulla. Tarragona*, Tarragona.
- SARTI, S. 2001: *Giovanni Pietro Campana: 1808-1880: the man and his collection*, Oxford.
- SAURON, G. 1981: «Aspects du néo-atticisme à la fin du Ier S. av. J.-C.: formes et symboles», a: *L'art décoratif à Rome à la fin de la République et au début du Principat (Rome, 1979)*, Roma, Collection de l'École Française de Rome 55, 285-319.
- SCHEID, J. 1983: *La religión en Roma*, Madrid.
- STRAZZULLA, M. J. 1981: «Le produzioni dal IV al I aC», a: SCHIAVONE, A.: *Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo*, Roma i Bari, 187-207.
- 1990: *Il principato di Apollo. Mito e propaganda nelle lastre Campana dal tempio di Apollo Palatino*, Studia Archaeologica 57, Roma.
- 1991: «Iconografia e propaganda imperiale in età augustea: le lastre Campana», a: HERRING, E.; WHITEHOUSE, R.; WILKINS, J. B. (ed.): *Papers of the fourth conference of italian archaeology. 1. The archaeology of the power*, part 1, 441-452.
- 1993: «L'ultima fase decorativa dei santuari etrusco-italici. Le lastre Campana», a: *Deliciae fictiles (Proceedings of the First International Conference on Central Italic Architectural Terracotes, 10-12/12/1990)*, Acta Instituti Romani Regni Sueciae, series prima in 40, Estocolm, 299-306.
- TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J. A. 2000: «Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altafulla, *Ager Tarraconensis*)», *Madriider Mitteilungen* 41, 358-379.
- THES CRA. *Thesaurus cultus et rituum antiquorum*, vol. II, 2004, Los Angeles i Basilea.
- TORTORELLA, S. 1981: «Le lastre Campana. Problemi di produzione e di iconografia», *L'art décoratif à Rome à la fin de la République et au début du Principat (Rome, 1979)*, Roma, Collection de l'École Française de Rome 55, 61-100.
- TUBILLA, M. 2001: «Lucernas romanas halladas en la plaça de la Font de Tarragona (estratos 2108 y 2208)», *Butlletí Arqueològic* 23, 141-185.
- UCELLI, G. 1950: *Le navi di Nemi*, Roma.
- VAGNETTI, L. 1966: «Nota sull'attività dei coroplasti etrusci», *Archeologia Classica* XVIII, 111-112.
- 1971: *Il deposito votivo di Campetti a Veio*, Florència.
- VASSILOGAMVROU, A. 1999: «Un atelier de plaques Campana dans le Péloponnèse», *Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité* 9.
- VENTURA, A. «Una lastra Campana en Córdoba: Asinius Pollio, el *auguraculum* y la *deductio* de la Colonia Patricia», a: *Tiempos de tránsito: del Imperium de César a la Auctoritas de Augusto*, Saragossa [en premsa].
- VILALTA, E. 2001: *Memòria de l'excavació arqueològica al carrer*

Bibliografia

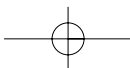
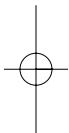
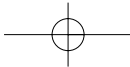
Prat de la Riba, 1 (Tarragona), memòria inèdita dipositada als Serveis Territorials de Cultura de Tarragona.

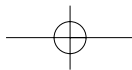
VILASECA, A.; ADIEGO, P. 2000: «El centre de producció de ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 275-284.

VILASECA, A.; ADIEGO, P. 2002: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia* 1998-1999, Barcelona, 259-276.

VISCOGLIOSI, A. 1996: *Il tempio di Apollo in circo e la formazione del linguaggio architettonico augusteo*, Roma.

ZANKER, P. 1992: *Augusto y el poder de las imágenes*, Madrid.

Abstract

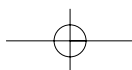
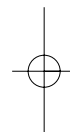
Roman Architectural Terracotta The Finds of the Plaça de la Font (Tarragona)

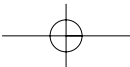
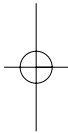
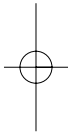
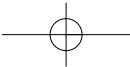
Jordi López Vilar

Catalan Institut of Classical Archaeology (ICAC)

Lluís Piñol Masgoret

Rovira i Virgili University

Roman Architectural Terracotta The Finds of the Plaça de la Font (Tarragona)

The archaeological excavations carried out by the Rovira i Virgili University Archaeological Service in Tarragona's Plaça de la Font between 1995 and 1996 uncovered a series of structures and material that had been completely unknown until that time. They contributed historical information that was, at the very least, unexpected and, we would venture to say, surprising. In the first place there was the find of clay pits worked during the Late Republican period to obtain the raw material for making the thousands of sun-dried bricks that were used fill in the city walls. In second place, and also below the level of the *arena* of the Roman circus, the archaeologists found evidence of Julio-Claudian period potteries with large decantation pools and a large amount of common ware manufactured on the same site, including many firing rejects. Another aspect that caught our attention right from the start was the appearance of a large number of architectural terracottas, particularly antefixes, but also the so-called terracotta Campana plaques.

The Plaça de la Font is located on the lower terrace of Tarragona's Upper Part, an area occupied by the Circus *arena* in Roman times. Today it has a flat topography, the result of the levelling of the whole area during the second half of the 1st century AD to prepare the ground for the building of the Circus.

The study of the archaeological record has allowed us to follow the historical evolution of the land now occupied by the Plaça de la Font and has also provided us with important topographical information about Tarraco that was unknown up until that time, particularly about the period before the construction of the Roman circus.

The architectural terracottas were not found concentrated in specific parts of the excavation; quite the opposite in fact, they were found spread across the whole area of the square. Neither can we assign them to a specific chronology. While it is certain they are not found in the Late Republican strata or in those that postdate the circus *arena*, they are present in the constructive strata of the pottery workshop, dated to the second decade of the 1st century AD, as well as in those of its abandonment and subsequent filling in after 60-80/90.

As far as the iconographic models are concerned, practically all are repeated in both the oldest and newest strata. The terracottas are found discarded in fill strata that contain practically no building material. Therefore they do not appear to have been brought here as a result of the demolition of a specific building, although they may have come from the renovation of the decoration of one, or more likely, several buildings. This peculiar distribution indicates that the terracottas were dumped in land-fill sites at different times and we also have to consider that they had different origins. This idea is further strengthened by the wide variety of iconographic themes; for example on the antefixes we have «Artemis Selene without waxing moon II» (14), «Veiled female bust with melon quarter hairstyle I» (6), «Female bust with long earrings» (1), «Five-lobed palmette with dolphins and socle with arcatures» (10) and «Five-lobed palmette with dolphins and fluted socle» (3). We cannot make any assumptions as to the location or nature of the building or buildings they decorated, as they could have come from anywhere in the city. Having said that, we could also hypothesise that the terracottas were made by the *figlinae* in the Plaça de la Font and that the finds are pieces that were broken or rejected during the manufacturing process.

The Terracotta Campana finds belong to three different iconographic models. The first corresponds to the «Two girls flanking a candelabrum» model, with at least four or five examples; the second belongs to the «Adorning of a herma» model, with only one example made up of six fragments, half of which fit together, and the final one is probably of the «Palestra portico scene» type, with only one small piece depicting a single individual. All these are described in Rohden and Winnefeld's catalogue.

The collection of forty-three architectural terracottas from the Plaça de la Font excavation is the largest ever found in Tarraco. It is a particularly large number if we compare it to the findings of M. L. Ramos, who, in 1996, catalogued a total of 63 examples from the whole city. Until that time, the largest number found in one place had been 15 antefixes from the forum basilica. Now we have 106 terracottas from Tarraco, to which we

still have to add the occasional find from the emergency excavations carried out in recent years and those from the *villae* of the surrounding area. It is without a doubt the largest number in the Tarraconense and probably in Hispania.

In the cataloguing and studying of this new batch of terracottas, we have identified some so far unknown variants; the iconographic and archaeometric analyses, as well as the comparison with other pieces, have allowed us to ask a series of questions about their places of manufacture and subsequent diffusion. It is precisely this aspect, the origin of the antefixes and the terracotta Campana plaques, which has been one focal point of the research.

In 1991, X. Dupré and V. Revilla published an article in which they analysed the terracotta Campana plaques found in Tarraco and at two of the villas in its territory, El Vilarenc and Tomoví. At that time, this was the only Hispanic collection with any coherence. Having evaluated the different possibilities, they opted for the hypothesis that they were dealing with imports from Italica. As far as the antefixes are concerned, M. L. Ramos' study determined that the vast majority found in the Provincia Tarraconense were manufactured locally and that the few imports came from Italica or, in one case, from Greece. In summary, an Italic origin was accepted for the terracotta Campana and a local origin for almost all the antefixes found in the Tarraconense.

The problem is further complicated by the almost complete absence of epigraphy on the *opus doliare* material found in Hispania. The mere *de visu* description of pastes does not usually bring results in this sense, and neither is the iconography always a defining factor. Only when an iconographic type is found exclusively in a particular area can it be assumed to be of local manufacture, which is the case of some of the models studied by M. L. Ramos. On the other hand, identical types found in distant areas, as is the case of the terracotta Campana plaques or of certain antefixes, present us with a series of possibilities – the import/export of finished pieces, the import/export of moulds, or the use of imported pieces to make new moulds that would then be used for local production. In this last case, the copies obtained are smaller. Given the intense trade between the Italian Peninsula and the Tarraconense coast from early times, all the aforementioned options are feasible.

It is essential for us to carry out an archaeometric analysis in order to be able to accept or reject specific manufacturing sites, with special emphasis on the thin section technique that allows an accurate mineralogical identification. From the outset, we were not only interested in producing a macroscopic description of the pastes of each piece, but also in carrying out a series of thin section tests, which were limited to five for cost reasons. We selected three Terracotta Campana plaques corresponding

to each of the iconographic models and two antefixes representative of each of the palmette models to which we had ascribed a possible Italic origin. The results, presented in an annex by Drs Aureli Àlvarez and Anna Gutiérrez, provided us with a set of basic data, on which we will comment below.

There would obviously have been a certain amount of imported material in Hispania, mainly from the Italian Peninsula. Leaving aside a group of Hellenistic antefixes dated to the third quarter of the 4th century BC (possibly from Empúries), by far the most spectacular case, in terms of age and quality, is the chapel of La Encarnación in Caravaca de la Cruz (Murcia), published by S. Ramallo. At this site the archaeologists found 61 plaques decorated with plant motifs and nine antefixes with busts of maenads and satyrs; they date from the 2nd century BC and document the early monumentalisation of an ancient Iberian sanctuary.

Some years ago, a monumental building from the beginning of the Tiberian period, hypothetically identified as an *Augusteum*, was excavated in ancient Carthago Nova. Ten antefixes, probably from the roof, were found; they correspond to two models – theatrical masks and «Victory flanked by Capricorns». These types are only found in the Latium area and archaeometric analysis has in fact confirmed that they came from Rome. The authors of the study conclude that they are part of a batch that was imported directly from the capital to decorate the aforementioned monumental building.

In Tarraco we also have some antefixes that are possibly of foreign origin. One depicts the head of Helios and has the inscription «MELOS» on the reverse, indicating that it may have come from the Greek island of the same name, and there are two others with the head of Silenus. The former was found in a stratum dated to the first half of the 2nd century BC and consequently must be from that time or even a little earlier; the latter was found in excavations on the Roman theatre and is also suggested to have been imported during the Augustan period, or slightly earlier.

As can be seen by this brief account, our aim is not to make this a comprehensive study. The export of architectural terracottas from the area of Italica to the western provinces was very sporadic and almost non-existent. The overriding trend was to imitate products from the capital.

Terracotta Campana merits a chapter of its own. Until a few years ago, it was considered a product distributed exclusively in the centre and north of the Italian Peninsula and manufactured in the *figlinae* of the Rome area. Borbein had already cautioned that some fragments had been found in Egypt, Greece and Germany, but it was not until 1989 that a collection from the Narbonne re-

Roman Architectural Terracotta. The Finds of the Plaça de la Font (Tarragona)

gion was brought to light and archaeologists began to speak openly of a local production that imitated the Terracotta Campana of the *Urbs*. Later studies completed the Gallic panorama, which is worth taking a close look at for its parallels with what may have occurred in Tarraco and its surrounding area.

In 1998, J. Mouraret published an article on a set of fired clay plaques from Clos-de-Serre. This site is a short distance from Caumont-sur-Durance and near the course of the River Rhone. In a second article published a few years later, the same author incorporated new fragments found in a series of excavation campaigns, bringing those known to almost 150. These most recent pieces have been fundamental in allowing us to reconstruct both the scenes depicted and the total size of the plaques. The decorative motifs are a tauriform Victoria, a Dionysiac grape crushing scene, the so-called temple of Vesta, a frieze of bucranea and gorgons, a plaque with large flowers, and another with floral and plant motifs. The Italic influence in the iconographic repertory is evident. The site thus became the most important in Gallia in terms of the number of pieces, although not the only one. The chronology, based on the associated material, places it at the time of Augustus, more specifically in the final years of the 1st century BC.

As far as the origin of the production is concerned, no analysis has been made of the clays, although a local, or at the most, regional origin is proposed. In fact, with the discovery of a pottery workshop at Saint-Just-d'Ardèche, with some twenty Terracotta Campana fragments containing motifs analogous to those from Clos-de-Serre and, following that, the discovery of new workshops at Saint-Lambert (Fréjus) and Mazan (Vanduse) with evidence of their manufacture, it has been possible for the first time to confirm a production centre outside Italy. For the Clos-de-Serre terracottas it has even been suggested that production was limited specifically to the needs of the villa itself, quoting two examples mentioned by Tortorella – the villa of Q. Voconius Pollius in Marino and the villa of Forte Antenne.

The confirmed existence of various Terracotta Campana plaque manufacturing centres in the Narbonne region does not necessarily imply a large production, but rather quite the opposite. Archaeology shows us that buildings with groups of Terracotta Campana, such as those of Clos-de-Serre or Douzens, are highly exceptional. The excavation of the kilns, on the other hand, has shown that they were used to produce common ware, amphoras and building materials, whereas Terracotta Campana production was limited to a specific point in time. In the words of Mouraret, “tout se passe comme si la fabrication de plaques architectoniques n'était qu'un moment fortuit dans l'histoire des ateliers gallo-romains de poterie, une réponse instantanée à une demande éphémère”, which leads him to propose the hypothesis (quite plausible in

our opinion) that in order to meet a specific demand, the potteries may have sought the services of an expert potter who would have travelled from place to place, although it is also possible that the moulds were simply circulated.

Recently, at the other end of the Mediterranean, an unexpected find was made in the ancient city of Dyme in the north-west of the Peloponnesian Peninsula. An excavation uncovered three kilns belonging to a workshop specialising in ceramic construction material: *tegulae*, *imbrices*, tiles, antefixes, simas and decorated panelling plaques. The iconographic repertory of the Terracotta Campana is analogous to that of the Italic pieces: the clash between Hercules and Apollo over the tripod of Delphos, an Amazonomachy scene, a lone feminine figure, two women with archaic features, friezes of decorative eggs, palmettes, and floral motifs. Where the material was destined for remains unknown, as no fragments have so far been found in any of the excavations in the nearby towns of Dyme and Patras.

In view of this precedent, it was essential to carry out an archaeometric analysis of the Terracotta Campana plaques discovered in the excavation, in order to determine their origin as far as possible. As previously mentioned, an example of each model was taken. It should also be pointed out that the different fragments of the «Two girls flanking a candelabrum» type presented identical paste and degreaser, at least on a macroscopic level. The results showed that only one of the pieces, the «Adorning of a herma» type, originated in a volcanic area; obviously, the points of reference were Latium or Campania. The absence of olivine and the abundant presence of volcanic tufa, as well as leucite, point to the former region. The thin section appears very similar to those obtained from the previously mentioned Italic antefixes from Cartagena, in which the presence of identical volcanic rocks with the «star-shaped» leucite microcrystals common to the Roman comagmatic province, stands out. This means we can confirm the same origin. The rest of the terracottas are completely lacking in any elements not belonging to the geology of the Tarragona area and they have high proportion of calcareous material. This means we can rule out the areas of Latium and Campania as an origin and at the same time it fits in well with a possible Tarraconense production.

The stratigraphic position of the architectural terracottas found in the Plaça de la Font indicates that they do not come from a specific dump or building. We have already described how the pieces were found dispersed throughout the levelled area, in strata where the absence of other ceramic building material (*tegulae*, *imbrices*, *lateres*) was the norm. On the other hand, they do appear in the strata related to the construction of the *figlina*, and more often together with the thousand of fragments of common ware rejected by the potters (either because the pieces had been deformed by excessive heat or because they had

been broken taking them out of the kiln), as well as in other domestic dumps.

In this respect, we believe that the Plaça de la Font kilns could have produced Terracotta Campana on an occasional basis, as is the case of Gallia. An objection to this hypothesis could be the fact that architectural terracottas were normally produced in kilns that were mainly used to manufacture ceramic building material and amphoras, rather than exclusively common ware like ours. Another negative point is that no obvious firing rejects have been found. The location of this pottery workshop, within the perimeter delimited by the walls, could be seen as anomalous, but we have to ask ourselves where the city legally ended and where the acropolis began. Moreover, we have the parallel of the finds made in 1937 in the Via Galla in Rome, which brought to light a large collection of architectural terracottas (Terracotta Campana, antefixes, *tegulae*, bricks, etc.) that had been re-used in the walls of a cistern. Some of the pieces were clearly firing rejects, which is why they were assumed to have come from a *figlina* dated between the middle of the 1st century BC and the Augustan period and located nearby, in other words, in Rome itself.

We can make a similar consideration for the antefixes. The «Bust of Artemis Selene without waxing moon» and the «Veiled female bust with melon quarter hairstyle» types appear to belong to the *Camp* of Tarragona, as M. L. Ramos' study indicates; to this we would have to add the «Veiled female bust with long earrings». The analysis we carried out on the two palmette antefixes, for which we had foreseen a possible Italic origin based solely on their iconographic appearance («Five-lobed palmette with the ends turned inwards, two dolphins and a frieze with triple straight mould» and «Five-lobed palmette with the ends turned inwards, two dolphins and a frieze of arches with a central pearl») also show a possible Tarraconense origin.

The description of the pastes, however, brought us an unexpected surprise. There are two preserved antefixes of the «Bust of Artemis Selene without waxing moon» model. They are very fragmented and characterised by having a different paste to the rest, with a reddish nucleus and dark grey and very smooth fracture surfaces, so purified that it is difficult to see particles of degreaser with the naked eye, except for a few very fine calcareous inclusions. In A13 an olivine crystal stands out, denoting a volcanic origin and thus making it an import, probably from the area of Vesuvius.

Another aspect we have to stress is the role of the rural potteries in the production of architectural terracottas. It has been conclusively proven that the kilns of the Tarraco *ager* mainly produced amphoras and ceramic building material, although in some of them we have detected evidence of common ware manufacture. In all the rural sites where antefixes have been found, there has also been

a pottery industry with a basic production of ceramic building material and amphoras. We believe this is not a coincidence, but does in fact have further implications. Indeed, we do not believe that the antefixes found in these rural sites were part of their decoration; in general we tend to believe that they were made for export to the capital – Tarraco. There is only one exception, the villa of Els Munts (Altafulla), in which no kilns have been found to date and which, as we know, was a grand seaside residence with a level of luxury unsurpassed by any other we know of.

The analysis of the antefixes found in the rural sites of the *Camp* of Tarragona, and their comparison with other types from Tarraco, suggests to us that not only are the models of antefix repeated, but that those that are most abundant in Tarraco are also the most numerous in the *Camp*. The only exception is the type discovered at Vilarenc with large palmettes, which is not present in the city. The same site has also provided us with the only model of Terracotta Campana not so far documented in Tarragona: «Theseus recognised by his father». In view of the evidence from Gallia, it appears that antefixes, and possibly Terracotta Campana plaques, were also produced in rural *figlinae*. This is demonstrated by the find of antefix moulds at Vilarenc. Since it was discovered, the archaeologists working on this villa have begun to consider the hypothesis that the Terracotta Campana plaques found re-used in the walls did not come from the decoration of the same building, but were in manufacturing rejects; in other words, they may have been manufactured at the same site in order to sell in other places, possibly Tarraco. The same may have happened at Tomoví, where there is clear evidence of kilns. The fact that identical motifs are found in the capital and in the surrounding potteries, and that antefixes are only found at the sites with *figlinae*, suggest that they were normally destined for the capital and not for the decoration of the rural settlement associated with the pottery workshop. The manufacture of architectural terracottas in villas has also been documented in Italy and many other places.

When dealing with the strata in which the Plaça de la Font terracottas were found, we suggest they may have been manufactured in the *figlinae* operating on that site and that they were broken or rejected during the manufacturing process. Despite no firing rejects with deformities having been found, the thin section analysis shows that they could easily have been manufactured in Tarraco or, if not, within its territory; this also rules out a Latian or Campanian origin.

Only three pieces escape these considerations: the Terracotta Campana with the «Adornment of a herma» and two antefixes of the «Bust of Artemis Selene without waxing moon II» type. The analysis shows that these are of Italic origin. The most plausible explanation is that the *figlina's* potters used imported models to make their own

Roman Architectural Terracotta. The Finds of the Plaça de la Font (Tarragona)

pieces and probably made new moulds from them. The two antefixes were found badly fragmented and the same can be said of the Terracotta Campana. In this respect, we need to remember that all three were found in the oldest strata associated with the pottery, even located below the decantation pools, which were interpreted as a working area with an abundance of ashes and clays with different colourings. Unfortunately, we found no copies of the «Adornment of a herma» Terracotta Campana made of the local paste, which would have confirmed our hypothesis. Neither do we know of any «Bust of Artemis Selene without waxing moon II» antefixes from the area of Latium or Campania, but the presence of olivine crystals in the degreaser leaves no doubt as to its origin, which is also confirmed by its classical, as opposed to indigenous, iconography. In this case we do have numerous copies made with local paste found in various parts of the city and surrounding countryside.

The Terracotta Campana depicting «Two girls flanking a candelabrum» found at Vilarenc and Tomoví were made with the same mould, but using a completely different ceramic paste. This observation is important because it could support the itinerant potter hypothesis put forward by Mouraret in the case of the Gallia terracottas. Of the Tarraconense plaques with identical depictions from the Plaça de la Font, there are three that allow us to make a comparison, as the same area, the head of the girl on the left, has been preserved. All three appear to have been obtained from the same mould. The prototype for this model (Borbein group 4) is the D 641 terracotta in the British Museum, which differs only slightly from ours. One particularity is the presence of three small circles imprinted on the ends of the *taeniae* in the examples known to date from Tarraco, El Vilarenc and Tomoví. This mark cannot be seen in those found in the Plaça de la Font, but it could be a characteristic of Tarraconense terracottas. On the other hand, the analysis of the different antefixes found in our excavation shows that they were made with various moulds.

The presence in Tarraco of Terracotta Campana plaques and antefixes with a palmette or classical motifs such as the head of Artemis Selene, show us to what extent the decoration of new buildings was immersed in the new iconography created by Augustus. This was an iconography modelled in Rome to glorify the *princeps* and it spread rapidly throughout the empire. Zanker has made a careful study of this process, which culminated in the formation of a new artistic language at the service of the imperial household.

One of the characteristic features of this new aesthetic was a return to the archaism and classicism that had been overtaken by the Hellenistic Baroque. Pillaged classical works from the Orient were used as models and the emperor himself placed three 4th century BC originals in the *cella* of the temple of Apollo Palatine – the Apollo by

Scopas, the Artemis by Timotheus and the Letona by Cephisodotus. The temple of Apollo by C. Sosius, from the same period, had an original sculptural composition transported from a 5th century BC Greek temple on its frontispiece. This taste for archaism was used mainly in everything that surrounded the world of religion (images, rituals, etc.) and formed part of Augustus' programme for the renovation of the *pietas*, knowing of the sacred connotations that inspired the archaic forms. Greek classicism also became part of the iconography and many of the elements were merged. The Terracotta Campana found in the area of the Apollo Palatine temple offers us good examples in this respect, with various compositions that stand out for the hieratic attitude of the figures that are placed in a heraldic fashion, as we have already mentioned (chapter 3.2): Apollo and Hercules fighting over the Delphic tripod, two canephors next to a *thymiaterion*, etc. The adoption of this aesthetic can also be seen in the cuirass of the Augustus in Prima Porta, in which the different figures are depicted separately on an empty background forming a symmetrical structure. They are conceptual images that give off coldness and a complete lack of movement. The return to classicism is also evident in the architecture; the attic of the colonnades in the Forum of Augustus was decorated with faithful reproductions of the caryatids from the Erechtheion and the column bases are copies of those of the Propileus of the Athens acropolis.

This aesthetic renovation programme took place in the public domain of Rome, but it soon passed to the private sphere in the form of mural paintings, coins and, above all, small objects of daily use that disseminated decorative motifs often taken from the new political iconography. Thanks to the low price of these objects, and their rapid diffusion along the trade routes, the new symbols were distributed throughout the empire: *rostra* of ships and dolphins, Capricorns, tripods and candelabra, Victory on the universal sphere, the civic crown, and the *clipeus virtutis* are often found on pottery vessels or depicted on coins.

For this reason we should not be surprised that during the late-Augustan period in Tarraco they were reproducing the same images as in the capital of the empire, and even more so when we take into account the importance of Tarraco, which had excellent communications with Rome and in which the emperor himself had spent a long period. The Terracotta Campana with the «Two girls flanking a candelabrum» motif reproduces a theme that decorated the porticos surrounding Augustus' house and corresponds completely to the neo-Attic trend we are referring to. The hermaic pillar, seen on the second of the plaques from Tarragona, was an Attic creation disseminated en masse throughout the Peloponnese. Various imperial residences were decorated with Terracotta Campana: the porticos in Augustus' residence, the so-called House of Livia located behind it, the Villa of Livia at Pri-

ma Porta, and even the columbaria of her freedmen. Combined with the collection of terracottas from the temple of Apollo Palatine, we find antefixes depicting palmettes that are similar, although not identical, to those found in our city.

It is also logical that a theme as closely linked to the Augustan pantheon as Selene-Diana should be found on the antefixes. Diana was a sister of Apollo, the god protector of Augustus and as such had a statue in the temple of Apollo Palatine depicting her as a *lucifera* with a torch. The cult of Diana Apollo was particularly promoted by Augustus, and we often find images of both associated respectively with those of the Moon and the Sun, the stellar divinities related to them. For example, on the cuirass of the thoracatus statue of Augustus at Prima Porta there

is a depiction of Apollo and Diana; above the former the Sun is riding on a chariot and above the latter we can see the Moon carrying a large torch. Julia, Augustus' daughter, appears on coins with the quiver of Diana, and Diana Augusta is even depicted with Julia's features and hairstyle in an attempt at the mythical exaltation of the new state.

The arrival of these iconographic models in Tarraco and their successful adoption merely confirms the footprint left by Augustus in the city, particularly after 26-25 BC when he spent time here recovering from an illness. It was not in vain that the *colonia* showed its gratitude by erecting an altar that was to be the scene of the famous miracle of the palm tree referred to by Quintilius, and where, a few years later, the magnificent temple of the deified Augustus would be built *in omnis provincias exemplum*.

